tarih VE toplum

İLETİŞİM YAYINLARI
AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/SAYI 11
KASIM 1984/300 LİRA

Bir Osmanlı Neferinin I. Dünya Savaşı Anıları
Anıtkabir Senaryosu/110 Yıl Önce İstanbul'da Çalışma Hayatı
Bizans İmparatoriçeleri/Abdülaziz'in Avrupa Seyâhati

tarih ve toplum

İletişim Yayınları/Perka A.Ş. adına
Sahibi Zeki TÜRKKAN
Genel Yönetmen Murat BELGE

Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY
Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN
Grafik Düzenleme
Aylâ İŞLER
Görsel Malzeme Danışmanı
Marianna YERASİMOS
Reklâm ve Halkla İlişkiler
Çiğdem AÇAN
Düzeltti
Mustafa ŞAHİN
Pikaj
Hamiyet DEMİR-Serdar BAL

•

İLAN KOŞULLARI: Renkli tam sayfa (iç kapak: 150.000 lira, orta sayfalar: 100.000 lira). Siyah-beyaz (iç kapak: 100.00 lira, orta sayfalar: 50.000, yarım sayfa: 25.000 lira) YILLIK ABONE (12 sayı) 3000 lira. Abone olmak isteyen okuyucularımızın, yıllık abone bedeli olan 3000 lirayı PERKA A.Ş.'nin Yapı ve Kredi Bankası Çemberlitaş Şubesi 2364 No'lu hesabına yatırarak, banka dekontu fotokopisini ve adreslerini bize göndermeleri yeterlidir.

İletişim Yayınları/ Perka A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53- 54- 55

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 370 Lira.

Yurtdışı Abone: Uçakla 30 Amerikan Doları.

•

İletişim Yayınları/ Perka A.Ş. ofset tesislerinde hazırlanmıştır.

•

Siyah Beyaz Filmler
Mustafa ÖZSOY
Renk Ayrımı
ÜÇEL Ofset
Baskı
ALAŞ Matbaası
Genel Dağıtım
GAMEDA

5
Çeşitli Alfabelerle Türkçe Yazılar: Çin İdeogramları ile Türkçe
Prof. Dr. Tâlat Tekin

9
Anıtkabir Senaryosu
Orhan Şaik Gökyay

12
Atatürk ve Tarih Çalışmaları
Mahmut Şakiroğlu

15
Tehlikeli İttifaklar

16
I. Dünya Savaşı Öncesinde Seferberlik Belgesi

17
Beyannâme-i Hümâyûn

18
Atatürk Sayfası

19
Koleksiyoncunun Dağarcığından Geçmiş Şölenler

20
Cambridge Üniversitesi'nde Bir Türk Profesörü
Taha Toros

24
Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay: Tarik'ten Seçmeler
Dr. Uygur Kocabaşoğlu

26
Lâkaplar
Bedriye Atsız

29
Bizans İmparatoriçeleri
Ahmet Refik

35
Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: 110 Yıl Önce İstanbul'da Çalışma Hayatı

42
Sultan Abdülazîz'in Avrupa Seyahati
Prof.Dr. Taner Timur

49
Bir Osmanlı Neferinin Birinci Dünya Savaşı Anıları
Necdet Sakaoğlu

55
Kitabiyat:
Kemalist Anadolu Basını **Orhan Koloğlu**/55
Osmanlı Bilim Tarihi; Münif Paşa ve Mecmua-i Fünun **Ekrem Işın**/61
17. ve 18. Yüzyılların Osmanlı İktisat Tarihi Üstüne Denemeler
Sibel Akyel/66
Osmanlı İmparatorluğu Neden Battı?
Vehbi Belgil/70

I. Dünya Savaşı'ndaki İttifak Devletleri'ni gösteren kartpostal

Okuyucu Mektupları

YUNUS

İkinci sayınızda Okuyucu Mektupları köşesinde "Yahya" adı ile ilgili cevabınızı okudum. Yahya adının karşılığı olarak Almanca *Johann, Johannes*, Yunan-Latin dillerinde *İoannes* vb. vermişsiniz. Ben bu adların "Yunus" adının karşılığı olduğunu sanıyordum. Bu durumda, Yunus adının o dillerdeki karşılığı nedir? Aydınlatırsanız memnun olurum.

İlter TOPÇU, Samsun

İbrani nebilerinden olan ve Kur'an-ı Kerim'de de adı geçen Yunus Peygambere (Türkçede aynı zamanda zeki bir deniz memeli hayvanının adı!), Batı dillerinde *Jonas* derler ki, İbranice "güvercin" anlamına *Jonah*'tan gelmektedir (andığımız deniz memelisinin -örneğin İngilizcedeki- karşılığı ise, *dolphin* ya da *porpoise*'dır).

ÜSLÛBA DAİR...

Sayın Cinuçen Tanrıkorur'un imzasını Tarih ve Toplum'da görmek, tabiî, çok sevindirici. Tanburî Cemil Bey üzerine yazdığı "Türk Musikisinin Son Peygamberi" başlıklı yazı, Tanrıkorur'u sadece besteci veya icracı olarak tanıyanlara, onun -belki bu yönlerini aşan- müzikolog yanını da tanıtıyor.

Ancak, yazarın üslubunun, eski deyimle hayli "gaamız" olduğunu belirtmem gerek. Bir örnek olarak şu cümleyi vermek isterim:

"Hattâ, tam tersine, imparatorluğun merkezdeki dış parlaklığına, o zamanki İstanbul ailesinde çocukların mûsikiye, genel kültürlerinin bir şartı sayılarak sevkedildiği görgü geleneğine ve bugün -sanat duygularımızın ebedî hasreti olan o asil nağmelerin sahipleri olarak- adlarını saygı ile andığımız 19. yüzyıl mûsikicilerinin Tanburi Cemil'in çağdaşı ve arkadaşı olmalarına rağmen, devrin genel sanat durumu onun hâlis bir musiki kültürü edinebilme şartları bakımından çok aleyhinedir." (Tarih ve Toplum, sayı 8, s. 21/93, sütun 3)

Besteci olarak notaları, ustaca ve ekonomiyle kullanan Sayın Tanrıkorur'un, aynı özeni, sözcüklere de göstermesini beklememiz fazla sayılmamalı.

Rona AYBAY, Ankara

"KABAİL-İ ÇERAKİSİYYE"

"Uygarlık ve Bitki Adları" yazısını ilgiyle okudum. Bu konuya katkım olur inancıyla, hazırladığım bir bitki listesiyle ayrıca kısa değinilerimi ilişikte sunuyorum.

Önce bir açıklama yapmam sanırım uygun olur. Hazırlamış olduğum liste Türkçe, Latince, Almanca, İngilizce, Adigece ve Çeçence/İnguşca. Belirttiğim son iki dil Kafkas Dil Ailesi'ne ait olup, halen kuzey Kafkasya'da edebiyat dili düzeyinde bulunmaktadır.

1. Adigece olan listede ananas, çay, kakao, patates, pirinç ve tütün için kullanılan bitki adları başka dillerden alınmış.

Bununla birlikte bu listede domates, portakal ve zeytin için Adigece adların kullanıldığını görüyoruz. Bu listede karşılığı bulunmayan bitki ise Hindistancevizi oluyor.

Ayçiçeğinin Adigece'deki karşılığı ise, İngilizce, Almanca ve daha pek çok dilde olduğu gibi iki kısımdan oluşuyor.

Diqheqhaze : Dığeğaze şeklinde okunur
Diqhe : Güneş
Qhaze : Dönmek, Dönüş

2. Çeçence/İnguşca listeyi incelediğimizde ananas, çay, kestane, patates, portakal, şeker ve zeytin için kullanılan adların başka dillerden alınmış olduğunu görüyoruz. Yine bu listede adaçayı, Etyopya adaçayı, mavi çiçekli adaçayı, ardıç, eğreltiotu, fındık, Hindistancevizi ve atkestanesi için Çeçence/İnguşca karşılıkların bulunmadığını görüyoruz. Ama bu listede domates ve tütün için Çeçence/İnguşca karşılıkların olduğunu saptamaktayız.

Kaynaklar:

1- Armenag K. Bedevian, *Illustrated Polyglottic Dictionary Of The Plant Names* (Cairo: Argus-Papazian Presses, 1936).
2- George Frederick Zimmer, *A Popular Dictionary Of Botanical Names And Terms* (London: Routledge-Kegan Paul LTD., 1963).
3- Oleg Polunin, *Flowers Of Europe* (London: Oxford University Press, 1969).
4- *Das Grosse Illustrierte Pflanzenbuch* (Gütersloh: C. Bertelsmann Verlag, 1966).
5- Harry Garms, *Pflanzen und Tiere Europas* (Deutscher Taschenbuch Verlag, 1980).
6- G.V. Klimov, *Die kaukasischen Sprachen* (Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1969).
7- B. Yu. Hakunov, *Slovar Nazvaniy Rasteniy* (Cherskessk, 1975).
8- *Russko-Çeçenskiy Slovar*, (Grozni, 1960).
9- *Russko- Adigeyskiy Slovar* (Maikop, 1960).

O. GÖNERALP, İstanbul

TÜRKÇE	LATİNCE	ALMANCA
Adaçayı	Salvia L.	Salbei, Salvei
Etyopya adaçayı	Salvia aethiopis L.	Möhren Salbei, Ungarische S
Mavi çiçekli adaçayı	Salvia verticillata L.	Quirlsalvei
Ananas	—	Ananas
Ardıç	Juniperus L.	Wacholder
Ayçiçeği, Gündöndü	Helianthus annuus L.	Sonnenblume
Biber	Capsicum annuum L.	Paprika
Karabiber	Piper nigrum L.	Schwarzer Pfeffer
Kaplıca buğdayı	Triticum spelta L.	Dinkel, Spelz
Ceviz	Junglans regia L.	Wallnuss
Çay	Thea sinensis L.	Tee
Çınar	Platanus L.	Platane
Domates	Lycopersicon esculentum Mill.	Tomaten, Goldapfel
Eğreltiotu	Dryopteris filix-mas (L.) Schott.	Gemeine Wurmfarn
Fasulye	Phaseolus vulgaris L.	Bohne, Gartenbohne
Fındık	Corylus pontica C. Koch	Haselnuss
Hint keneviri	Abutilon theophrasti Medic.	Schönmalve
Hindistancevizi	Cocos nucifera	Kokosnuss
Ihlamur	Tilia L.	Linde
Kakao	Theobroma cacao L.	Kakao
Keten	Linum L.	Lein, Flachs
Kestane	Castanea sativa Mill.	Edelkastanie
Atkestanesi	Aesculus hippocastanum L.	Rosskastanie
Kiraz	Cerasus vul. Mill.	Sauerkirsch
Mısır	Zea mays L.	Mais
Mısır veya Peru pamuğu	Gossypium barbadense L.	Aegyptische Baumwolle
Pamuk fidanı	Gossypium L.	Baumwoll-staude
Patates	Solanum tuberosum L.	Kartoffel
Pirinç	Oryza sativa L.	Reis
Portakal	Citrus sinensis L.	Apfelsine, Orange
Tütün	Nicotiana tabacum L.	Tabak
Şeker	—	Zucker
Şeker kamışı	Saccharum oficinarum L.	Zuckerrohr
Zeytin	Olea sativa	Olive

BEYOĞLU ARGOSU

Özdemir Kaptan'ın 'derlediği' *Beyoğlu Argosu'nda İtalyanca ve Grekçe Kökenli Sözcükler* yazısı (*Tarih ve Toplum*, Eylül 1984), yanlış kökenlemenin bilimsel savlar taşıyan çevrelerde bile pek tutulduğu şu sırada, sağlıklı bir yaklaşımın ürünü olarak, iç ferahlatıcı.

Beyoğlu'nun 'gezmence' bir tutumla, dışarıdan gelenin, dışarıdan bakanın gözüyle anlatılması, Beyoğlu'nda oturmuş, yaşamış, çalışmış olanların bakışıyla bütünlenmedikçe; pastanelerin, meyhanelerin, eğlence yerlerinin, otellerin anlatılışına evler, ev içleri, aile ya da iş yeri yaşamı, 'yerli'nin görüşüyle eklenmedikçe, eksik kalacaktır Beyoğlu söylencesi... Elbette, 'gezmen'lerle 'yerli'lerin az ötesindeki 'hizmetler' kesimi ya da 'yeraltı' dünyası, bu söylencenin başka bileşenleridir. Yazarın buna dikkati çekmekte olması, çok yararlı.

Derleme konusundaki açıklamalar, her şeyden önce, böyle bir incelemenin karşılaşacağı kuramsal sorunları ortaya koyması bakımından pek yerinde. Ama daha bu açıklamalar yapılırken ortaya çıkan sorunlar da var: a) Türkçeye giren sözcüğün köken dildeki biçimine oranla gösterdiği ses değişimi olsun, girişinden bu yana Türkçe biçiminde görülen ses değişimi olsun, sırasında, köken dilin hangisi olduğu konusunda bizi kararsız bırakabilir; b) Sözcüğün anlamının geçirdiği serüven hesaba katılmadıkça köken üzerine kesin bir şey söylemek güçleşir; c) Türkçeye giren sözcük 'Grek ya da İtalyanca' kökenli olabilir ama bu dillerdeki biçimiyle değil de, örneğin, Fransızcadaki ya da başka bir dildeki biçimiyle geçmiştir Türkçeye. Bu da gözönünde tutulması gereken bir şey...

Yunanca 'kithara'nın Arapçaya, oradan İspanyolcaya, oradan Fransızcaya geçtiği söylenir. Bugünkü Türkçede kullanılan 'gitar' sözcüğü Fransızcadan mı, İngilizceden mi geçmiştir? Gene Türkçede, 90 yıl önce rastlanan 'kitara' sözcüğünün İtalyanca 'chitarra'dan geçmiş olduğunu ileri sürmek de, reddetmek de, bugünkü bilgimizle, doğrusu, kolay değildir. 'Muço', Kaptan'ın yazısında, İspanyolca kökenli bir sözcük olarak gösterilmiş. Evet, İspanyolcanın 'mozo'su var. Ama gemicilik terimi olarak da, 'yamak' anlamına da, İtalyancanın 'mozzo'su var. Türkçe 'muço'nun nereden geldiği, birçok ses değişimi sürecine dayanarak kararlaştırabileceğimiz bir şey olur bu durumda. Ya Yunancadaki 'moutsos'?

Diyeceğim, 'köken' sözcüğü de birçok soruna yol açıyor.

Yazarın, Beyoğlu argosunda birçok dilden geçme sözcükler bulunduğuna dikkati çekmesi de, pek yerinde.

(Bir sorum var: Aynı anlamda değişik dillerden gelme sözcüklerden söz ettiği yerde de, 'İtalyanca Kökenli Sözcükler' sayfasında da, yazar, İtalyanca 'mantenuta' sözcüğünün Türkçeye geçmiş biçimini 'mantunita' diye yazmış. Birçok metinde 'mantinata, mantineto, mantinato' biçimlerinde gördüğümü hatırladığım bu sözcüğün değişik bir söylenişini mi kaydetmiş oluyor yazar, yoksa bir yazı/dizgi yanlışı mı var? Bu da, elbette, bizi başka bir sorunla karşı karşıya getiriyor: Değişik söyleyişler, değişik yazışların, dahası, eski yazıdan yeni yazıya geçişte değişik okumaların yaratacağı sorunla... Biliyorum, yazar '1980'li yıllarda' konuşulan argoyu ele alıyor. Ama daha eski biçimleri saptayabildiğimiz ölçüde, köken üzerinde de daha sağlam varsayımlar ileri sürebileceğiz sanırım.)

Bir yazıdan yola çıkarak bir yazı yazmak iyidir de, bunu mektup kılığına sokmak doğru olmaz. Bense, *mektup* yazıyorum, sözü uzatmamalıyım.

Yazarın bu çalışmasını sürdürüp derinleştirmesini candan dilerim. Sürdürmesi durumunda bir dileğim olacak: Türkçe sözcüklerin yanında, elden geldiğince, köken sözcüğü de göstermesi... Bir de... Örneğin, 'palavra' gibi İspanyolcadan geçme ('palabra') bir sözcüğün İtalyanca diye gösterilmesi türünden yanlışları düzeltmesi...

Dileğin sonu mu gelirmiş? Durayım.

Bilge KARASU, Ankara

İNGİLİZCE	ADIGECE	ÇEÇENCE-İNGUŞCA
Sage	Hejikve	-
Ethiopian sage	Kxhuenijihu	-
Whorled blue flowered sage	Kxhuenijibz	-
Pineaple	Ananas	Ananas
Juniper	Queredere, Queredire	-
Sun flower	Diqheqhaze, Tiqheqhaze	Mélhxaxlu, Giduarg
Pepper, Paprika	Csibjiy	Burç
Black pepper	Burcs	Iérce burç
Spelt	Qhase, Qhacse	Kla
Walnut	Decsxuey, Decsxue	Blaar
Tea	Csay, Csey	Çey
Plane tree	Txucse	Pop
Tomato	Bedrejan, Pvetrejan	Xas-stom, Bétsa daar
Male fern	Eneb, Mezbziy, Nibeuzgin	-
Bean	Gencs, Gençi	Kxöe, Kxöeş
Hazelnut	Dejeyerise	-
Button weed, Vevet weed	Udzqedabe	Muş
Coconut	-	-
Lime	Bzixu, Bziyxu	Hiex
Cacao	Qeheue	Kakao
Flax	Gunigu	Vieta, Geta
Chestnut	Qecstau, Csxhuemç	Kaştan
Horse chestnut	Jigdegu	-
Cherry	Baliy, Baliyerisey	Bélla
Maize	Nartixu, Natrif	Héçağ
Egyptian cotton	Misirbjeuts	Bamba
Tree cotton	Bjexuts	Bambiyn stöm
Common potato	Kvertof	Kartol, Kuartol
Rice	Prunj	Duga
Sweet orange	Tvami	Apelsin
Tobacco	Tutin	Tonka, Thamka
Sugar	Coucsiqhu	Şiekar
Common sugar cane	Qamilfo	Şiekarın erz
Olive	Tsumpe	Zeytin

BİRKAÇ DÜZELTME VE BİR RİCA

Derginizin Eylül sayısında, gözüme ilişen hataları düzeltmenin, faydalı olacağına kanaat getirerek, bazıları hakkında tamamlayıcı bilgiler de vermek suretiyle, aşağıda kaydediyorum.

1. Sayın Kudret Emiroğlu'nun "Uygarlık ve Bitki Adları" başlıklı yazısının, 34. sayfadaki üçüncü sütunda geçen ve çiçek mânasına gelen, Ermenice "saghig" kelimesinin doğru imlâsı "dzağig" olmalıdır. Her ne kadar Türkçede DZ sesi yoksa da, Batılılar gibi DZ birleşik harfleri kullanmalıdır. Diğer taraftan, Türkçede Ğ harfi mevcut olduğuna göre, Batılıların kullandığı GH birleşik harflere lüzum yoktur.

OKUYUCULARA MEKTUP

Bu sayımızda ağırlıklı iki konu var: katılışımızın 70. yıldönümü vesilesiyle, "Birinci Dünya Savaşı" ve ölümünün 46. yıldönümü dolayısıyla "Atatürk". *Harb-i Umumi* hakkında, özgün bir hazırlık belgesiyle *Cihad-ı Ekber* bildirisini ve savaş üzerine çağdaş bir yorumun çevirisini sunuyoruz. Ayrıca da, Necdet Sakaoğlu'nun hazırladığı, "Bir Osmanlı Neferinin Birinci Dünya Savaşı Anıları"nı. Arka kapağımızda, Gazi Mustafa Kemal'in -Atatürk olmazdan önceki- biri Arap, öteki Latin harfleriyle iki cumhurbaşkanlığı mühürü ve imzası yer alıyor. Orhan Şaik Gökyay hocamızın, yıllar önce açılan bir yarışmayla seçilip, o zamandan beri ses ve ışık gösterilerinin ana metni olarak kullanılan "Anıtkabir Senaryosu"nu ilk kez yayımlamakla, bir yas tutma değil, anma ve düşünme günü olarak kabul ettiğimiz 10 Kasım'a ilişkin yurttaşlık görevimizi bir şiir diliyle yerine getirmiş oluyoruz. Mahmut Şakiroğlu'nun "Atatürk ve Tarih" yazısı da, herhalde bu aya uygun bir inceleme. Geçen ay başlattığımız, Koleksiyoncunun Dağarcığından köşesinde ise, Atatürk'le ilgili bir makbuz var. Kitabiyat bölümündeki önemli bir yazıyı da bu arada saymayı unutmayalım. Bir de, bundan böyle her sayıda bulacağınız, bir Atatürk sayfası açtık. Amacımız, son yıllarda "yâve"lere boğulan bu alanda, değerli işler de yapıldığını ve yapılabileceğini göstermek.

Süregelen Yüz Yıl Önce Osmanlı Basınında Bu Ay'dan başka, Çeşitli Alfabelerle Türkçe bölümünde Çin ideogramları ele alınıyor. Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler'in bu sayımızdaki konusu ise, "110 Yıl Önce İstanbul." Bu ay başlattığımız (9 sayı sürecek) Bizans İmparatoriçeleri tefrikası, sizlere yalnız Osmanlıca ta'lim etmekle kalmayacak, hafif bir yaklaşımla da olsa, ciddi ciddi Bizans Tarihi anlatacak. (Hepimiz, o mirasın kalıtçıları değil miyiz?)

Gelecek sayılarımızda, "Yaşayan Türkologlar" üstüne bir dizi başlatacağız. Bunlar, hep yabancılar. Değerli araştırıcı Taha Toros'un biri bizden, biri yabancı iki eski Türkolog hakkında bu ayki yazısı, o dizi için bir çeşit girizgâh oluyor. Taner Timur arkadaşımızın "Sultan Aziz'in Avrupa Seyahati" incelemesi, iki sayı sürecek. Bu kapsamlı yazının, Islahat dönemi Osmanlı tarihinin daha iyi anlaşılmasına yardım edeceği inancındayız. Bedriye Atsız hanımefendinin Osmanlı tarihindeki "Lâkaplar"la ilgili denemesi, gerçek bir usta işi.

Kitabiyat sayfalarımız, çok ender bulunan ve şimdiye değin pek azımızın yararlanabildiği, değerli bir Rusça kaynağın tanıtımıyla başlıyor: Kemalist Anadolu Basını. Sonra, yakınlarda yayımlanan, Osmanlı iktisat tarihiyle ilgili İngilizce bir kitabın, önemli bir Bulgar Osmanlı tarihçisi tarafından eleştirisinin çevirisi geliyor; daha sonra, basın tarihimizin ilk önemli dergilerinden Mecmua-i Fünun hakkında bir yazı ve nihayet, bir eski kitaptan (Montesquieu'nün *Acem Mektupları*'ndan) yola çıkarak kaleme alınmış bir deneme. Amerika'da iki ciltlik bir *O.Ş. Gökyay Armağanı* çıktı. Kapağıyla içindeki yazılardan bazılarını veriyoruz. Şimdilik, hiç değilse duyurmuş olalım.

Gelecek ay, yılın son sayısında (yılın, ama *Tarih ve Toplum*'un değil; kadirbilir okuyucularımızın ilgisi böyle devam ederse, dergimizin daha çok yaşayacağından umutluyuz!) buluşmak üzere, saygı ve sevgilerimle,

Mete Tunçay

Geçen (Ekim) sayımızın 9. sayfasındaki 17 Temmuz 1933 tarihli *Akşam*'dan aktarılan, Cemal Nadir'in "Kadro Meselesi" başlıklı karikatürünün altyazıları yanlışlıkla kesilmiş ve çıkmamış:

— Allah seni inandırsın doktor bey, iki aydır uykusuzum!..

— Darülfünun müderrisi misiniz?...

Geçen sayımızdaki "Koleksiyoncunun Dağarcığından" sayfasında yayımlanan, Rahmi Beyin Malta'dan İstanbul'daki eşine gönderdiği kartpostalı eski harflerden yeni harflere aktarırken, bir kelimeyi yanlış okumuşuz: "Hüsnü Paşa Hazretleri Kerimesi *Hürrem* Hanımefendiye" sözlerinin doğrusu, "... Kerimesi *Haremim* Hanımefendiye" olacak. Ayrıca, mumaileyha hanımefendinin adının "Nimet" olduğunu da öğrendik. Düzeltir, özür dileriz.

35.ci sayfadaki iki yıldızlı dipnotta, buğdayın Ermenice karşılığı "hadig" olarak yazılmıştır. Halbuki doğrusu "tzoren" olmalıdır. Zira *hadig* tane demektir. Aynı sayfadaki mukayeseli cetvelde ise, ketenin kaydedilmemiş olan Ermenicesi "vuş"dur. Zeytinin karşılığı olarak gösterilen "tzeteni" (tziteni) zeytin ağacı demektir. Zeytinin Ermenicesi "tzitabıduğ"dur. Biberin Ermenice karşılığı "bibyl" de doğru değildir. Aslı "bığbeğ" dir. Diğer taraftan, Fransızca karşılığı "poirre" da "poivre" olmalıdır. Ispanağa gelince, Ermenice karşılığı "sbanakh" olarak geçiyorsa da, bu ancak konuşulan halk dilinde kullanılan terimdir. Yazılı lisanda, "şomin" veya "dzımel" kelimeleri mevcuttur.

2. 36-37. sayfalardaki, geçen ay İtizar notunuzla tarihlerini düzelttiğiniz gravürler kanaatımızca, Haremden değil, Tophane kıyılarından çizilmiştir. Zira karşıda, solda Topkapı Sarayı, ortada Sepetçiler Köşkü ve sağda da Yenicami görülmektedir. Ön plânda ise, toplar göze çarpmaktadır.

3. Sayın Özdemir Kaptan'ın "Beyoğlu Argosunda İtalyanca ve Grekçe Kökenli Sözcükler" başlıklı makalede (s. 45, st. 3), rakının, Ermenice Argo dilinde karşılığı olarak kaydedilen "Carmak" (Cermak) kelimesi, beyaz demektir. Tam karşılığı "Cermak-çur"dur. "Çur" su anlamındadır.

Yazının sonunda bir ricada bulunacağım. Sarraflar Kethüdalığı görevinde bulunan Ermeniler hakkında bir etüd hazırlamaktayım. XVIII.ci asrın ortalarından, asrımızın başlarına kadar, yirmiye yakın kişi tesbit ettim. Ancak bu makamın ne zaman teessüs ettiğine dair bir bilgi edinemedim. Bu hususta verebileceğiniz herhangi bir malûmatı şükranla karşılayacağım.*

Kevork PAMUKCİYAN, İstanbul

* Sayın Pamukciyan'ın dileğini, bilgili okuyucularınızın dikkatine sunuyoruz. T*T

HALK KÜLTÜRÜ
derleme-araştırma

1984/3. kitap çıktı

Konular:
- ☐ Tekirdağ Folkloru
- ☐ Halay ve Türküleri
- ☐ Karaşer'den Deyimler
- ☐ Üsküp'te Hıdrellez ve Manileri
- ☐ Doğu Karadeniz El Sanatları
- ☐ Bakırcı Ustaları
- ☐ Ermeni Harfleriyle Türkçe Destanlar
- ☐ Bir Cönk
- ☐ Tekirdağ'da Pamukçuluk
- ☐ Atasözleri
- ☐ Edebiyatımızda Keçe
- ☐ Ağrı'da Sulama ve Ekin Biçmeye İlişkin Avşar Ağıtları

☐

HALK KÜLTÜRÜ
Yılda 4 kitap
Her kitap 400 TL.

☐

İSTEME ADRESİ:
P.K. 147 Sirkeci-İSTANBUL
Posta Çeki No: 11 64 40
Tel: 338 90 47

☐

ÖNEMLİ NOT: LÜtfen tek isteklerde beher kitap için 400 TL.lık posta pulu gönderiniz. 1. ve 2. sayılar aynı adresten istenebilir.

Prof. Dr. TALÂT TEKİN

Çin İdeog ramları İle Türkçe

Türkler tarafından Türkçe metinlerin yazımında değilse de yabancılar tarafından Türkçe kelimelerin az-çok sıhhatli bir şekilde tesbitinde kullanılan ilk yazılardan biri, belki de birincisi, Çin yazısıdır. Bu da son derece doğaldır; çünkü eski Türklerin ilişkide bulundukları yerleşik hayat süren ilk uygar kavim Çinlilerdi. Çinli tarihçiler vekayinamelerinde eski Türklerle ilgili olarak çok önemli bilgiler vermiş, bu arada özel ad (boy ve kişi adları, coğrafi adlar), unvan vb. gibi birçok Türkçe kelimeyi de, Çin yazısının elverdiği ölçüde, kaydetmişlerdir.

ÇİN YAZISI

Çin yazısı, bilindiği gibi, eski Çin hiyerogliflerinden veya resim-yazısından gelişmiş bir hece-kelime, daha doğrusu, Çince kelimeler tek heceli olduğundan, bir kelime yazısıdır. Çin yazısı, ilk olarak, Milâttan önce ikinci binin ortalarında, *Şang* sülâlesi döneminde (M.Ö 1750-1150?) ortaya çıkar. Kemikler ve kaplumbağa kabukları gibi sert maddeler üzerine yazılmış olan bu en eski Çince yazıtlarda kullanılan işaret sayısı 2500 ilâ 3000 kadardır. İşaretlerin çoğu, delâlet ettikleri nesne ve kavramların basit resimlerinden veya sembollerinden *(piktogram, ideogram)* ibarettir. Ne var ki resim karakterinde olan bu ilk Çince işaretler kısa bir süre sonra karmaşık birtakım çizgilerden oluşan soyut şekiller haline gelmiştir. Öyle ki daha sonraki dönemlere ait yazıtlarda işaretlerin temsil ettikleri resimleri tanımak artık olanaksızdır.

Çince gibi tek heceli kelimelerden oluşan bir dili yazmak için, bu sistemle pek çok işarete ihtiyaç olacağı açıktır. Bu nedenle Çinliler türlü yollarla yazılarındaki işaret sayısını artırmışlar ve *Şang* sülâlesi dönemindeki 3000 işaret sayısını 30.000'in üzerine çıkarmışlardır. 1716'da düzenlenmiş olan *K'ang-hsi* sözlüğünde 40,545 işaret vardır.

Çin yazısındaki işaretler, yapıları veya kökenleri bakımından, en az beş çeşittir: 1. *piktogram*'lar (resim kökenliler), 2. basit *ideogram*'lar (örneğin sayılar), 3. birleşik ideogramlar (iki ayrı kavramı temsil eden iki işaretten oluşanlar), 4. fonetik ödünçlemeler (yazı ile resmedilemeyecek veya gösterilemeyecek bir kavramın eşsesli başka bir kelimenin işareti ile gösterilmesi), 5. fonetik birleşikler (biri kelimenin anlamını öbürü de fonetik yapısını gösteren iki işaretin birleştirilmesiyle meydana gelenler). Görüldüğü gibi, Çince işaretler kökenleri bakımından çok çeşitlidir. Bu nedenle bunların hepsine *piktogram* veya *ideogram* adını vermek pek doğru olmaz. Çin yazısındaki işaretler için en uygun terim *logogram* (kelime yazısı veya işareti)dir.

Çin yazısı yukarıdan aşağıya yazılır. Satırlar sağdan sola gider.

ÇİN YAZISI İLE YABANCI KELİMELER

Çince metinlerin yazımında her biri birer kelime işareti olarak kullanılan Çin logogramları yabancı dilde metinlerin yazımında, doğal olarak, sadece ses değerleri ile kullanılır ve ancak o zaman "hece işareti" görevinde olurlar. Örneğin Çinliler Eski Türkçe *kagan* "hakan" kelimesini, genellikle, *k'o* (eski ses değeri *k'â*) ve *han* (eski ses değeri *kân* veya *ɣân*) kelime işaretlerini bir araya getirmek suretiyle yazmışlardır. Ancak Çincenin fonolojik yapısına aykırı yabancı kelimelerin yazımı türlü güçlükler doğurmuş, bu nedenle Çinliler bu gibi durumlarda çok kere "ses ikamesi" *(sound substitution)* denilen yönteme başvurmuşlar, bazı hallerde de yabancı dildeki tek bir ünsüzü bir kelime işareti ile göstermek zorunda kalmışlardır. Örneğin, Türkçe kavim adlarından *Türgiş* kelimesini *t'u-ki-şi* tarzında üç işaretle, son Köktürk prensi *Ozmış*'ın adını ise *wu-su-mi-şi* şeklinde dört işaretle yazmışlardır.

ÇİNCE KAYNAKLARDAKİ HUNCA VE TÜRKÇE KELİMELER

Eski Çin kaynaklarındaki Hunca (*Hiung-nu*'ca) ve Eski Türkçe malzeme şöyle tasnif edilebilir: 1. *Hiung-nu* (Hun) kelimeleri (M.Ö. III- M.S. IV yy.), 2. *T'o-Pa* veya Tabgaç kelimeleri (IV-VI yy.), 3. Göktürk *(T'u-küe)* dil malzemesi (VI-VIII yy.), 4. Moğolistan Uygurlarına (VIII-IX yy.) ait malzeme.

HİUNG-HU (HUN) KELİMELERİ

Şi-ki, Han-şu ve *Çin-şu* gibi ilk sülâle tarihlerinde *Hiung-nu*'lara ait bir düzine kadar kelime ile on işaretten oluşan bir cümle veya beyit bulunmaktadır. Bu kelimeler yüzyılın başlarında Japon bilginlerinden Shiratori tarafından incelenmiştir.[1] Bu Hunca kelimelerden 10 tanesinin Türkçe, ikisinin de Tunguzca olduğu kanısına varan Shiratori 1923'te fikir değiştirmiş ve bu dil malzemesinin Moğolca-Tunguzca kelimelerden ibaret olduğunu iddia etmiştir.[2] Shiratori'den sonra Hun kelimeleri üzerinde çalışan bilginler, bu arada özellikle Müller, Shiratori'ye karşı çıkmış ve Hiung-nu kelimelerini Türkçeye göre açıklamıştır.[3] Gerçekten de *ç'ang-li* veya *ç'eng-li* "gök" (= Eski Türkçe *tengri*), *yen-çi* "eş, zevce" (= Eski Türkçe *ebçi*), *king-lo* (eski söylenişi: *king-lâk*) "Hunların tören kılıcı" (= Altay-Teleüt lehçesi *kıngırak* "iki yüzlü bıçak", Yeni Uygurca *kıngrak* "geniş yüzlü bıçak") vb. gibi Hiung-nu kelimeleri ancak Türkçe olarak açıklanabilir.

Çin tarihlerinden *Çin-şu*'da M.S. 329 yılında cereyan eden bir olay münasebetiyle kaydedilmiş Hunca bir cümle veya beyit vardır. On işaretten oluşan ve anlamı "Orduya sevket, kumandanı yakala!" olarak verilen bu Hunca cümle veya beyit üzerinde sırasıyla Shiratori, Ramstedt, Bazin ve A. von Gabain okuma denemelerinde bulunmuşlarsa da bu denemelerden hiçbiri doyurucu ve kandırıcı olamamıştır.[4]

T'O-PA (TABGAÇ) KELİMELERİ

Çin'in kuzeyinde devlet kuran *T'o-pa* (Tabgaç)lara ait dil malzemesi *Wei Şu* ile Güney Çin sülâleleri tarihlerinde bulunmaktadır. Özel adlarla unvanlardan oluşan bu 50 küsur kelime Boodberg tarafından incelenmiştir.[5] Boodberg'ün Türkçe olarak açıkladığı bu kelimeler arasında *K'o-po-çên* "Kapıcı, Kapı Muhafızı" (eski okunuşla: *k'â-p'âk-çin* = Eski Türkçe

IV. YÜZYILA AİT HUNCA BİR CÜMLE

Çin sülâlesi tarihi *Çin-şu*'da, miladi 310 yılında Lo-yang'a gelen Hintli rahip *Fo-t'u-teng*'in biyografisinde, onun 329 yılında yaptığı bir kehanetle ilgili 10 işaretten oluşan Hunca bir cümle veya beyit vardır. Hunca ibarenin sarfedilişi ile ilgili olay *Çin-şu*'da şöyle hikâye edilmiştir: "Hükümdar Şi Lo, Hiung-nu'lara ait bir aileden geliyordu. Başka bir Hiung-nu lideri olan Liu Yao, Şi Lo'nun rakibi idi ve Lo-yang'ı kuşatmış bulunuyordu. Şi Lo, hemen Liu Yao'nun üzerine yürümek ve savaşmak istiyordu. Ancak, ona tabî olan liderler savaşa girmenin Şi Lo için bir talihsizlik olacağını söyleyerek engel olmaya çalıştılar. Şi Lo sevdiği ve saygı gösterdiği Hintli rahibe danışmaya karar verdi. Rahip kehanette bulundu. Kehanet Hiung-nu dili ile şöyle idi: Savaşa girildiği takdirde Liu Yao tutsak edilir."

Çin-şu'daki 10 işaretlik Hunca ibare şudur:

秀 支 替 戾 岡、僕 谷 劬 禿 當·
= *siög tịĕg t'iei liəd kâng b'uok kuk g'ịu t'uk ;tâng'*
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Çin-şu'da, ayrıca, ilk iki işaretin "ordu", 3., 4. ve 5. hecelerin "çıkmak", 6. ve 7. işaretlerin Hun lideri Liu Yao'nun unvanı, 8., 9. ve 10. işaretlerin de "tutmak, yakalamak" anlamında olduğu kaydedilmiştir. Şi Lo, bu kehanet üzerine, Liu Yao üzerine yürümüş, Liu Yao'yu yenerek esir almış ve Kuzey Çin'in tek hakimi olmuştur. Çin-şu'daki bu Hunca ibare üzerinde Shiratori, Ramstedt, L. Bazin ve A. von Gabain okuma denemelerinde bulunmuşlarsa da hiçbirinin başarılı olduğu söylenemez. Bu dört araştırıcının kurduğu metinler ve tercümeleri aşağıdadır:

Shiratori: *Siu-k'i t'i-li-kang, puh-koh kü-t'u-tang*
"Ordu" "çıkmak" "taht" "tutmak, yakalamak"[1]

Ramstedt: *süke talıqıng* (veya *talyıqıng*), *bügüg* (veya *ügeg*) *tutung*
"Savaşa çıkın, *Bügü*'yü (veya *Üge*'yi) tutun"[2]

L. Bazin: *süg tegti ıdqan, boquğığ tutqan*
"Orduyu hücuma geçirin, kumandanı tutun!"[3]

Gabain: *serig tılıtqan, buğuğ kötürken*
"Orduyu çıkarın, Geyik'i kaçırtın!"[4]

1 "Über die Sprache der Hiungnu und Tunghu Stämme", *İzv. imp. ak. nauk*, 1902, s. 6-7

2 "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *JSFOu*, 38, Helsingfors 1922, s. 30-31

3 "Un texte proto-turc du IVe siecle: Le distique Hiong-nou du *Tsin-chou*", *Oriens* 1, 1948, s. 208-219.

4 Bazin'in makalesini tanıtan yazısı: *Der Islam*, 29, 1950, s. 244-246.

kapıgçı, kapagçı), *Pi-tê-çên* "yazıcı, kâtip" (eski okunuşla: *pyi-tik-çin* = Eski Türkçe *bitigçi*) vb. gibi unvanlar *T'o-pa*'ların Hun-Türk asıllı olup Hunca veya Arkaik Türkçe konuştuklarına kanıt gösterilebilir.

Gustav Schlegel'in Kara Balgasun Uygur Anıtındaki Çince kitabeyi işleyip yayımladığı kitabının kapağı.

DIE CHINESISCHE INSCHRIFT

AUF DEM

UIGURISCHEN DENKMAL

IN

KARA BALGASSUN.

UEBERSETZT UND ERLAUTERT

VON

D^R. GUSTAV SCHLEGEL,

ORDENTLICHEM PROFESSOR DER CHINESISCHEN SPRACHE AN DER UNIVERSITÄT ZU

LEIDEN.

Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia. IX. — Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. IX.

HELSINGFORS.
SOCIÉTÉ FINNO-OUGRIENNE.
1896.

DOCUMENTS

SUR

LES TOU-KIUE (TURCS) OCCIDENTAUX.

RECUEILLIS ET COMMENTÉS

suivi de

NOTES ADDITIONNELLES

par

Edouard Chavannes

Membre de l'Institut
Professeur au Collège de France

Avec une carte

(Présenté à l'Académie Impériale des Sciences de St-Pétersbourg le 31 Août 1900).

Librairie d'Amérique et d'Orient
ADRIEN MAISONNEUVE
11, Rue Saint-Sulpice, 11 — PARIS-6e

GÖKTÜRK (T'U-KÜE) KELİMELERİ

Göktürkler veya en eski Türkler hakkında ilk bilgiler ve dolayısıyla en eski Türkçe kelimeler Kuzey Çu sülâlesi (556-581) tarihi *Çu-şu*'da bulunur. *Çu-şu*'da kaydedilmiş olan bu en eski Türkçe kelimeler *T'u-küe* (eski okunuşu *D'uit-kyuit*) = **Türküt* (*Türk*'ün eski çokluk şekli), *K'i-ku* = *Kırkız* (Kırgız) gibi kavim adları ile *T'u-men* = *Tümen* (Orhon kitabelerinin *Bumın*'ı), *K'o-lo* = *Kara* (?) gibi hükümdar adları, *K'o-ho-tun* = *kağatun, Katun* (Hatun), *Ye-hu* = *Yabgu, Ta-kuan* = *Tarkan* gibi unvanlar ve *ko-li* "ihtiyar" (= *karı*), *so-ko* "saç" (= *sakal*), *fu-lin* "kurt" (= *börî*), *ho-lan* "at" (= *kulan*) vb. gibi cins isimlerdir.

UYGUR HAKANLARININ AD VE UNVANLARI (Schlegel'den)

闕毗伽可汗　　骨咄祿毗伽闕可汗

K'üe P'i-kia K'o-han
Kül Bil-ge Ka-gan (744-747)

Ku-tu-lu P'i-kia K'üe K'o-han
Ku-t-lug Bil-ge Kül Ka-gan

磨延啜 Mo-yen Ç'uo = Bayan Çor (747-759)

登里囉汨沒蜜施頡翳德蜜施毗伽可汗

T'eng-li-lo mo-mi-şi hie tu-teng-mi-şi P'i-kia K'o-han
Teng-ri-de bol-mı-ş il tu-t-mı-ş Bil-ge Ka-gan
"Tanrı'dan olmuş, İl tutmuş (ülke sahibi) Bilge Hakan"

牟羽可汗 Meu-yü K'o-han = Bögü Kagan (759-779)

登里囉汨沒蜜施頡咄登蜜施合俱錄

T'eng-li-lo ku mo-mi-şi hie tu-teng-mi-şi ho kü-lu /P'i-kia K'o-han/
Teng-ri-de kut bul-mı-ş il tu-t-mı-ş alp kü-lüg /Bil-ge Ka-gan/
"Tanrıdan kut bulmuş, İl tutmuş, Alp Külüg ("Namdar") /Bilge Hakan/

多邏斯 To-lo-ssu = Talas? (789-790)

愛登里邏汨沒蜜施俱錄毗伽忠貞可汗

Ay T'eng-li-lo ku mo-mi-şi kü-lu P'i-kia *çung-çen* K'o-han
Ay Teng-ri-de kut bul-mı-ş Kü-lüg Bil-ge *çung-çen* Ka-gan
"Ay Tanrıdan kut bulmuş Külüg Bilge *çung-çen* Hakan"

登里囉沒蜜施俱錄毗伽可汗

T'eng-li-lo mo-mi-şi kü-lu P'i-kia K'o-han
Teng-ri-de /kut/ bul-mı-ş kü-lüg Bil-ge Ka-gan

骨咄祿 Ku-tu-lu = Kutlug (795-805)

愛滕里邏羽錄沒蜜施合胡祿骨咄祿毗伽懷信可汗

Ay T'eng-li-lo yü-lu mo-mi-şi ho hu-lu ku-tu-lu P'i-kia *huay-sin* K'o-han
Ay Teng-ri-de ü-lüg bul-mı-ş alp u-lug ku-t-lug Bil-ge *huay-sin* Ka-gan
"Ay Tanrıdan talih bulmuş, Alp Ulu Kutlug Bilge *huay-sin* Hakan"

登[里]囉羽錄沒蜜施句主[錄] 毗伽崇德可汗

T'eng/li/lo yü-lu mo-mi-şi kü-çu/lu/ p'i-kia *ç'ong-to* k'o-han
Teng/ri/de ülüg bulmış küç/lüg/ Bilge *ç'ong-to* Kagan (821-824)
"Tanrı'dan talih bulmuş, güçlü, Bilge *ç'ong-te* Hakan"

愛登里囉汨沒蜜施合毗伽昭禮可汗

Ay T'eng-li-lo ku mo-mi-şi ho p'i-kia *çao-li* K'o-han
Ay Tengride kut bulmış alp Bilge *çao-li* Kagan (824-832)
"Ay Tanrı'dan kut bulmuş, Alp Bilge *çao-li* Hakan"

Not: İtalik kelimeler hakanların Çince unvanlarıdır.

ÇEŞİTLİ ALFABELERLE TÜRKÇE YAZILAR

Suy (581-617) ve T'ang (618-906) sülâleleri tarihleri (*Suy-şu, T'ang-şu* vb.) de Göktürkler hakkında bilgiler, belgeler ve ad-unvanlarla doludur. Çin kaynaklarında Batı Göktürkleri'ne ait bahisler ve belgeler ünlü Fransız sinologu Chavannes tarafından asrın. başında incelenmiştir.[6] Aynı kaynaklardaki Doğu Göktürkleri'ne ait bütün bilgi, belge ve raporlar da Liu Mau-Tsai tarafından derlenip Almancaya tercüme edilmiş, zengin açıklamalar, not ve indekslerle birlikte iki cilt olarak yayımlanmıştır.[7]

UYGURLARA AİT DİL MALZEMESİ

Moğolistan Uygurları'na ait bilgiler *T'ang* sülâlesi tarihlerinde, özellikle *Çiu T'ang-şu* (945'te tamamlanmış) ile *Hsin T'ang-şu* (1060'ta tamamlanmış)da bulunur. Bu malzeme üzerinde Schlegel, Hirth, Müller ve Hamilton gibi araştırıcılar çalışmışlardır. 824-832 yılları arasında dikilmiş olan Kara Balgasun Uygur anıtındaki Çince kitabe de Schlegel tarafından incelenmiş ve yayımlanmıştır.[8] Bu kitabede birçok Uygur hakanının ad ve unvanları zikredilmiştir.

[1] K. Shiratori, "Über die Sprache der Hiungnu und der Tunghu Stämme", *Bulletin de l'Académie Impériale des Sciences de St. Pétersbourg*, 1902 September, T. XVII, No. 2, s. 1-33

[2] Kurakichi Shiratori, "Sur l'Origine des Hiong-nou", *Journal Asiatique*, Tome CCII, Paris 1923, s. 71-81.

[3] F.W.K. Müller, *Uigurica* 1, 1908.

[4] Louis Bazin, "Un Texte Proto-Turc du IVe Siecle: Le Distique Hiong-nou du *Tsin-chou*", *Oriens* 1, 1948, s. 208-219.

[5] Peter Boodberg, "The Language of the T'o-pa Wei", *HJAS* 1, 1936, s. 167-185.

[6] Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Paris (tarihsiz).

[7] Liu Mau-Tsai, *Die chinesichen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken* (T'u-küe), I-II, Wiesbaden 1958.

[8] Gustav Schlegel, *Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal* Helsingfors 1896.

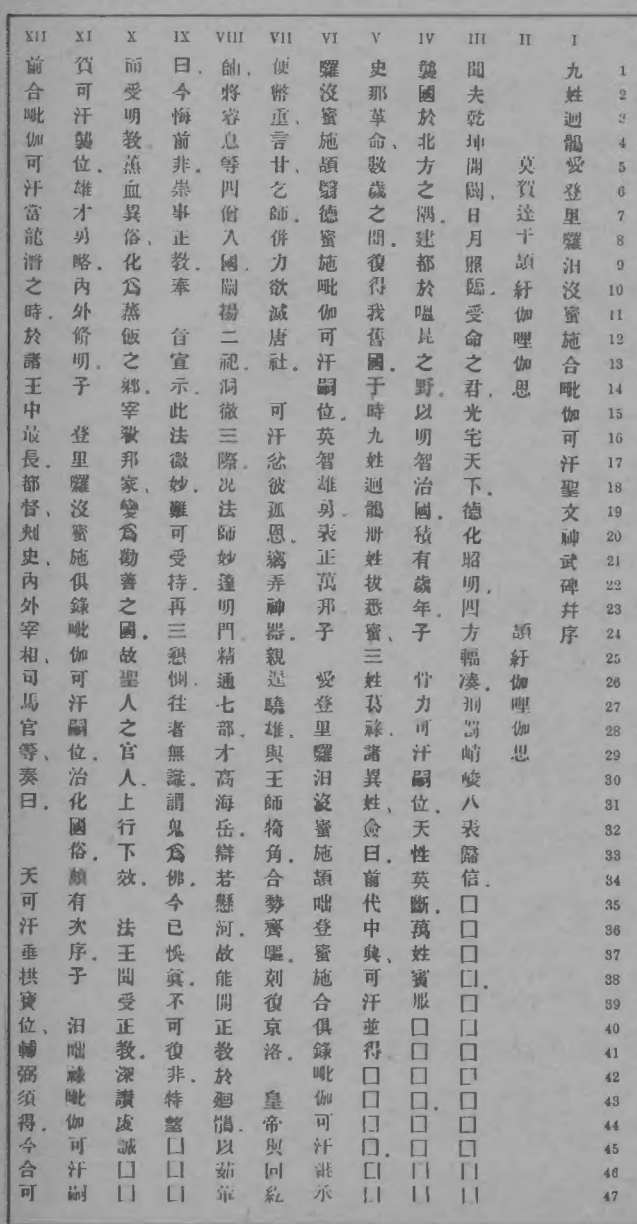

Karabalgasun Uygur Anıtındaki Çince kitabenin Schlegel tarafından yayımlanan metninden bir parça

1. satır, 5-17. işaretler: Alp Bilge Kagan'ın (824-832) unvanı
/Ay t'eng/-li-lo ku mo- mi- şi ho p'i-kia k'o-han
/Ay Teng/-ri-de ḳut bul- mı- ş Alp Bil- ge Ḳa- ğan
"Ay Tanrı'dan kut bulmuş Alp Bilge Hakan"

VI. satır, 1-13. işaretler: Bayan Çor'un (747-759) unvanı
-lo mo-mi-şi hie tu-teng-mi-şi p'i-kia k'o-han
/Teng-ri/-de bol-mı-ş il tu-t- mı-ş Bil-ge Ḳağan
"Tanrı'dan olmuş, il tutmuş (ülke sahibi) Bilge Hakan"

VI. satır, 27-45. işaretler: Bögü Kagan'ın (759-779) unvanı
t'eng-li-lo ku mo- mi-şi hie tu-teng-mi-şi ho kü-lu /p'i-kia k'o-han/
Teng-ri-de ḳut bul mı-ş il tu-t- mı-ş alp kü-lüg /Bil-ge Ḳa-ğan/
"Tanrı'dan kut bulmuş, il tutmuş Alp Ünlü (Bilge Hakan)"

XI. satır, 16-27. işaretler: Talas Kagan'ın (789-790) unvanı
t'eng-li-lo mo- -mi-şi kü-lu p'i-kia k'o-han
Teng-ri-de bol-mı-ş külüg Bil-ge Ḳa-ğan
"Tanrı'dan olmuş, Ünlü Bilge Hakan"

XII. satır, 2-6. işaretler: Alp Bilge Kagan'ın (808-821) unvanı
ho p'i-kia k'o-han
Alp Bil-ge Ḳa-ğan

ORHAN ŞAİK GÖKYAY

Anıtkabir Senaryosu

I. Girişin toplanma yerinde

Tarihin saatini geriye doğru kuruyoruz. Zaman on bin yıl öncesini gösteriyor. Orta Asya'dayız. Tiyan-şan Dağları'nın Han Tanrı doruğuna çıkılınca buradan doğu görünür, batı görünür, kuzey ve güney görünür. Alabildiğine bir tarih ve coğrafya uzanır: Türk tarihi, Türk coğrafyası.

İlk Ana-yurt, Tiyanşanların batı ve kuzey yamaçlarıyla Aral Gölü bölgesidir. Bir yandan kuraklık, bir yandan hızla artan nüfus ve asıl, göçebe ve hareket halinde bir millet olmaları, Türklerin bu ana-yurttan, dört bir yana taşmalarına yol açmıştır. Kuzey-Asya, Hazer Denizi kıyıları, Azerbaycan, Kafkasya, Orta-Avrupa, Mezopotamya, Yukarı-Nil vadisi, Hindistan, Türklerden korunmak için ünlü seddi yapan Çin, onların izlerini taşımaktadır. En eski çağlardan başlayarak, tarihin türlü devirlerinden kalma ve her yerde görülen izler...

Türkler, tarih boyunca, birbiri ardından büyük devletler kurmuşlardır. Oğuz Han adıyla tanıdığımız Hun Hükümdarı Mete *fütuhatçılığı ve teşkilâtçılığı* ile tarihin büyük kişilerindendir. Batı Hunlarının hükümdarı Attila, Doğu ve Orta-Avrupa'ya değin kılıcı elinde tutmuş, Destan kahramanlığına yükselmiş bir ünlü Türk! Gök Türklerin hükümdarı Bilge Hakan, ilk Türk tarihini taşa yazan büyük bir Hakan! O, Orhun Yazıtları'nda, yok olmaya yüz tutmuş olan milleti kaldırıp nasıl bağımsızlığına ve özgürlüğüne kavuşturduğunu, düşmanlarını nasıl alt ettiğini anlatır: *Başlıları eğdirdim, dizlileri çöktürdüm.*

İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılarda devlet düzeni ve toplum yapısı daha da ileridir. Devlet idaresinin yollarını gösteren ilk eser, Kudatku-bilik bu devrin ürünüdür.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun bir ucu Afganistan'a, bir ucu Mısır'a uzanıyordu. Alp Arslan 1071'de Malazgirt Meydan Savaşı'nda Bizans'ı yenerek *Anadolu*'yu Türkleştirdi. *Anadolu* Selçukluları çağında bütün *Anadolu* Türklüğü birleşti. *Anadolu* bütün dünya ticaretinin köprüsü oldu; zenginleşti.. Medreseler, hastaneler, kervansaraylar, köprüler, kaleler çok yüksek düzeyde siyasal, sosyal ve ekonomik bir uygar hayatın mevcut olduğunu anlatan tarih anıtlarıdır.

Tarihte ve coğrafyada kaynaşan bu millet Türktür, anlamı da 'güç, kuvvet'tir. Kendisi söylemez, dostu-düşmanı söyler: Türk; cömert, doğru, sabırlı ve dayanıklı, itaatli, vefâlı, ihtiyatlıdır. Sır saklamasını bilir; insanları ve memleketleri denemiştir; korkusuzdur; gururuna, bağımsızlığına, özgürlüğüne düşkündür; savaşçıdır; savaştan başka yerde hile nedir bilmez.

Türkler, bir cihangir ulusun, bir yurda bağlı kalmakla birlikte, göçebe ve cevval olması gerektiği kanısındadırlar. Daha şamanlık çağlarında, hâkim bir millet olarak yaratıldıklarına ve kendilerine bazı insan-üstü özellikler verildiğine inanmışlardır, buna komşularını da inandırmışlardır. *Fütuhatlarında*, her vakit çok sade ve esnek teşkilât sistemine, törelere, yasalara dayanmışlardır. Küçük, fakat sağlam bir düzene uyan kuvvetlere dayanarak süratli hareketle ihtiyatı, etraflıca hazırlanarak iş görmeyi bir arada bulundurmuşlardır.

Türklerin cihan hâkimiyetinin sırrını komşularından kimisi at yetiştirmelerinde ve biniciliklerinde; kimisi de yada taşının tılsımında saymışlardır. Oysa bu sır, daha tarih öncesi onların 'çeliğe bürünmüş' bir millet olmalarındadır, yani demiri çıkarıp işlemesini bilmişlerdir.

Türkleri, yalnızca savaşçı ve göçebe bir millet olarak tanımak yanlıştır. Tarih-öncesine ait kazılar, onlar hakkında daha başka gerçekleri de aydınlatmıştır. Bu kazılarda, eski kültürlerin en aşağı tabakalarında, tarım hayatı ürünleri, insan eliyle sulama kültürü meydana çıkarılmıştır. Darı gibi, bal gibi tarım kültürüne bağlı birçok kelimeler Türklerindir.

Atçılığı Türkler, İsa'dan önce, daha 2500 yıllarında, belki daha önceleri ilerletmişlerdir. İlk kez atı evcilleştiren, savaşta, tarlada kullanan onlardır. Atlarıyla ırakları yakın etmeyi başarmışlardır.

Kültürce ileri olduklarını gösteren çok tanıklar vardır. Gök Türkler Orhun alfabesini kullanmışlar, dillerini bir yazı ve edebiyat yükseğine çıkarmışlardır. Uygurlar devrine ait tapınak ve manastır yıkıntılarında nice sanatlı, güzel duvar resimleri ve minyatürler bulunmuştur. Semerkand, Buhara, Beykend ve Merv gibi nice büyük şehirleri kuranlar da Türklerdir. İlerleyen şehir hayatı yanında, Orta Asya'da, Doğu-Batı ticaret yolunu bir yandan Çin'e, bir yandan Orhun havzasına değin açmışlar, ticareti geliştirmişlerdir.

II. Osmanlılar devri

Anadolu Selçuklularından sonra, XIII. yüzyılda, Anadolu'nun batı sınırlarında beylikler -Bunlar Moğol baskısına direnmekte- Anadolu'da

Bizans'ın elindeki yerlerin fethine girişmektedir. *Bu çağ, Alplar Çağı, Gaziler Çağı'dır.*

Uç beylerinden biri Osman Bey -Buyruğunda kırk bin atlı ve bir o sayıda yaya- sade bir hayat sürüyor. Bir topluma düzen vermek, akıncı bir toplumun başında bulunabilmek için gerekli bütün erdemleri kendinde toplamış -kol gücü yanında kafa gücü: Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu işte bu bey!

Bursa'yı alan Orhan Bey'in büyük oğlu Süleyman Paşa, 1352'de denizi geçip Rumeli yakasında ilk köprübaşını kurdu ve Rumeli açıldı Türklere. Artık sancaklar çözülür, kösler vurulur -Düşer kaleler bir bir- şehirler bir bir, Edirne'nin ardından bir akınlar ve fetihler zincirinin sesleri yüzyıllarca yankılanır durur.

Rumeli fütuhatı, düzenli bir yerleşme siyaseti ile birlikte yürümüştür. Anadolu'dan getirilen göçmenler askerlik ve ticaret yolları üzerinde yerleştirilmişlerdir. Bu bir yurt tutmadır. Türkler vardıkları yerlere, bırakıp dönmek için değil, kalmak için gitmişlerdir; fetihlerin amacı bu.

Kılıç gücü kadar, manevi kültürleri de üstün Türklerin... Bursa'da ilk medrese, sonra İznik'te, sonra her yerde, her yanda bayındırlık eserleri. Camiler, hastaneler, kütüphaneler, medreseler, hanlar, hamamlar, imarethaneler, vakıflar, yollar, köprüler, çeşmeler. Din ve dünya işlerinde taassup yok -*Fatih'in öğretmeni olan Hoca-zade'nin bir adı "Akl-ı Selîm."* Örfler ve yasalar, şeriat kanunlarından güçlü -Kanunlar, fermanlar, vakfiyeler- senin, benim anlayacağımız Türkçe ile -bilimin her dalında ünlü kişiler- mutlak adalet -Kanun saygısı- Makul bir vergi sistemi- Sıkı bir disiplin altında bilinçle, azimle teşkilatlanmış bir toplum- başa geçenlerin hepsinde halkı tutma.

Timur sarsıntısı gerilerde kalmış -*Denizde gider gibi, tayfalarıyla, yelkenleriyle, kürekleriyle, bütün donatımıyla, bayrakları, buyruklarıyla Boğaz'dan kalkıp karadan gemiler indirilir Haliç'e. Fatih bizimdir, İstanbul bizimdir.* Rumeli ve Anadolu diye iki ayrı parça sayılan Türk vatanı bu fetihle bir bütün olmuştur.

Hüner, bir şehr bünyâd eylemektir
Reâyâ kalbin âbâd eylemektir
diyordu Fatih.

Sonra Yavuz Sultan Selim'le, İslâm dünyasında tam üstünlüğümüzün kurulduğunu görüyoruz.

Kanuni'nin kişiliğinde, Türkün büyüklüğü, asaleti, yüksek karakteri, ölçülü, âdil ve vakur hükümdar tipi bir anıt gibi yükselir. İki denizin ve iki karanın hâkimidir o -Akdenizle Karadeniz birer Türk gölü olmuştur- Türk donanmasının bayrakları, tâ Hind denizlerinde girdaplarla birlikte çalkanmaktadır onun zamanında.

Geniş bir alanda dal budak salan kültürü, zengin ticareti, dört yönde zaferleri ve fetihleri ile onun çağına *'Türk asrı'* denmiştir.

Sonra karşı âlemdeki yeni buluşlar -Bunların toplum hayatındaki önemleri vaktinde kestirilemediğinden başlayan gerileme... Avrupa'ya, onun sanayileşmesine, makineleşmesine ayak uyduramamak yüzünden iktisadî bir çöküş. Her savaşın sonunda birer birer düşüp elden çıkan kaleler, şehirler, ülkeler... Bu gerileme konakları, artan bir süratle geçilmiş, sınırlar gittikçe daralmış, sonunda Türkleri I. Dünya Savaşı'nın ateşine atmıştır. Türklerin bu savaşın bütün cephelerinde ve en büyüğünü Çanakkale'de, son neferine ve son neferinin son damla kanına kadar, vatanını savunmada gösterdiği eşsiz kahramanlıklar yalnız onun değil, insanlık tarihinin büyük destanıdır. Bu destanın kahramanları tarihlere sığmaz.

Sana dar gelmeyecek makberi kimler kazsın?
Gömelim gel seni tarihe desem, sığmazsın!

III. Atatürk Bölümü

On bin yıllık Türk tarihinin sayfaları çevrildi, çabuk çabuk. Son sayfayı açıyoruz, yazısı çetrefil, yazılması kolay, okuması güç. Bir kara düşü anlatır tarih, yorması bizden -Nice kara düşleri biz hayra yormuşuz; hayra çıkarmışız, tarih boyunca. Ve *"Tarih, bir milletin kanını, hakkını, varlığını hiçbir zaman inkâr edemez!"*

Atatürk'ün sözü:

"Manzara-i Umumiye. Osmanlı devletinin dahil bulunduğu gurup Harb-ı Umumide mağlup olmuş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şeraiti ağır bir mütareke imzalanmış... Ordunun elinden esliha ve cephanesi alınmış ve alınmakta... İtilaf Devletleri mütareke ahkâmına riayete lüzum görmüyorlar... İtilaf donanmaları ve askeri İstanbul'da... Adana vilayeti Fransızlar; Urfa, Maraş ve Ayıntap İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya'da İtalyan kıtaât-ı askeriyesi; Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor. 15 Mayıs 1919'da İtilaf Devletleri'nin muvafakatiyle Yunan ordusu İzmir'e ihraç ediliyor.

Bir kara duman çöker
İzmir üstüne:
bir gâvur duman!
Kor gibi parlar bu karanlıkta
Rıhtım'da dökülen er Türkün kanı,
Bir kıvılcım gibi tutuşur bu kandan
Yurdun her yanı;
Bir 'kara savaş' başlar,
Düşman kahbece, Türkler yiğitçe.

Paşası, beyi, eri, subayı bütün millet hep bir ağızdan:

'Vatanın bağrına düşman dayasın hançerini,
'Bulunur kurtaracak bahtı-kara maderini,

diyor.

Sonra, tarih: 19 Mayıs 1919.

Bir gemi açılır engine,
Bu tek gemi, bu küçük tekne
Bir yenilmez donanma heybetinde yarar Karadenizi.
İçinde bir asker var, bin asker gibi;
Bir kılıç var belinde, gücü bin kılıç;
Bir ordu gibi çıkar o tek asker Samsun'a,
Kuşanır bir kılıç gibi Anadolu'yu,
Bir kılıç gibi kuşanır onu Anadolu...
Erzurum yaylasında bir şafak söker,
Bir bayrağın dinç kızıllığı vurur Yurdun üstüne...

"Tek karar, hâkimiyet-i milliyeye müstenid, bilâ kayd ü şart müstakil bir Türk devleti tesis etmek. Mustafa Kemal "gaye-i mukaddesemiz için her türlü fedakârlıkla çalışmak üzere, sine-i millette bir ferd-i mücahit" olduğunu ilân etmiştir. Erzurum

Kongresi'nde "teşkilât-ı medeniye ve esasiyesi ile henüz yaşamakta olduğumuz bütün cihana bir defa daha büyük bir kuvvet ve metanetle" duyurulur.

Tek bir asker millet olmuş, bütün millet düşmüş ardına, yürüyen, büyüyen, yaklaşan bir dağ gibi iner Mustafa Kemal, Sivas'tan Ankara'ya. *Bozkır ortasında bir küçük şehir Ankara: Işıksız, ağaçsız, susuz... ve kar ve kış ve buz... Ankara'da başlar bir yürek çarpmaya, bir damar atmaya. Kuru damarlarda bir kan dolaşır, ılgıt, ılgıt... Ankaram heyecan, Ankaram kan, Ankaram can bulur.*

İstanbul'dan da haberler gelir, kara mı kara.. Sokaklarda kaynaşır Ye'cuç, Me'cuç. Askerler süngülenir karakolda, kahbece... Asker karşı durur, yüce mi yüce... Asker bir avuç.

Arkasından bir kara kâğıt imzalanır bir yerlerde... Savaş bitmiştir, onlarca; bizce değil -Bizimki yeni başlayacak- Savaş bitmiştir, onlarca hem de zaferle (!)- bir kutlaması kalmış.

Tarih 10 Mayıs 1920.

Cünbüşler kurulmuş bir yaban yerde,
Türküler söylenir, saz benim değil.
Bir çömlek düzülür Sevr'de,
Kara nakışlı,
Yazılar üstünde karadan kara,
Dil benim değil, söz benim değil.
Bir yazısız harta gibi sermişler Anadolumu,
Masanın üstüne,
Ras-gele bir boya vurulmuş, o yana, bu yana,
Alaca-bulaca..
Parçalanmış Anadolum, Türkiyem...
Kan oturmuş yüreklere!
Alaca bezler çekilmiş direklere,
Bu pörsük, bu kansız bez benim değil..
Çiğnenmiş topraklar benim,
İndirilen al bayraklar benim!

Başlar top sesleri, başlar savaş. Artık "Milli mücadeleyi yapan doğrudan doğruya milletin kendisidir." Kadınlar emzirir mermileri kağnı üstünde, yağmur altında.. Mermiler kadınların sırtında.. Düşman yürür, ocaklar söndürür; düşman yürür, kan içinde, çoluk demez, çocuk demez. Düşman yürür, ırz demez, can demez; düşman yürür, kadın demez, kız demez. Düşman yürür, hep bu minval, İnönü savaş meydanına dek - susamış kanına. Ama.. Altı bin tüfek susturur, yirmi bin tüfeği ve yirmi sekiz top iki yüz topu.. Düşman döner, gelmesi dönüp kaçmak içinmiş meğer. Gel, Metris-tepe'den seyret alanı: *"Düşman, binlerce leşle doldurduğu meydanı, silâhlarımıza terketmiştir." Ve "burada yalnız düşman değil, milletin makûs talihi de yenilmiştir."*

Bu yandan, şimdi Mustafa Kemal Başkumandan.

Bir mavi çizgidir baksan Sakarya, hartada. Tarihte Sakarya, geceli-gündüzlü yirmi iki gün arasız bir savaşın, "cihan tarihinde ender olan büyük bir meydan muharebesi"nin adıdır. Yüz kilometrelik bir cephe üstünde mi dedik, hayır, *"hatt-ı müdafaa yoktur, sath-ı müdafaa vardır, o satıh bütün vatandır."* Ve Mustafa Kemal, Çanakkale'de, daha Anafartalarda hakettiği unvanını alır bu zaferle: Gazi. Bütün erleriyle birlikte.

Bir kaynaşma var, Akşehir'de. Paşalar vermiş baş-başa, neler konuşur? Mustafa Kemalim, *Tuz Gölü* üzerinden varmış Konya'ya - Kendi Konya'da, adı Çankaya'da, çaydadır.

Koca-tepe'de bir çadırlı ordugâh - Bayrağının şavkı vurmuş günün üstüne - Güneşle birlikte doğar top sesleri ve 30 Ağustos'ta "düşmanın kuvâ-yı asliyesi ihmâ ve esir edilmiştir," başkumandanlarıyla birlikte. Bir keskin, askerce kısa bir emir duyulur Dumlupınar'dan - Top sesleri arasından yankılanır: *"Ordular, ilk hedefiniz Akdeniz'dir, ileri."* Ve ard-arda kalkar bu mahşerden ayağa: Kütahya, Eskişehir, İzmir, Başkumandan "milletin mukadderatını doğrudan doğruya deruhte ederek yeis yerine ümit, perişanlık yerine intizam, tereddüt yerine azim ve iyman koyan ve yokluktan koskoca bir varlık çıkaran Meclisimizin, civan-mert ve kahraman ordularının başında, bir asker sadakat ve itaatiyle emirlerini yerine" getirmiştir ve *"Yunan ordusu harîm-i ismetimizde tamamen boğulmuştur". Ve ey bu zaferi kazanan Türk askeri "dünyanın hiçbir ordusunda, yüreği seninkinden daha temiz, daha sağlam bir askere rast gelinmemiştir. Her zaferin mayası sendedir. Her zaferin en büyük payı senindir."*

Bir inkılâp kervanı çıkar yola Çankaya'dan ve Meclisin içinden: Saltanat gider. Bir başka kâğıda yazılır Lozan. Ve Lozan Muahedesi "Türk milleti aleyhine asırlardan beri hazırlanmış, Sevr Muahedesiyle ikmal edildiği zannedilmiş, büyük bir suyıkasdın inhidamını ifade eden bir vesikadır."

Yeniden fethedilir İstanbul. Ankara, *İstiklâl Savaşı* tarihinin kendisidir ve hükümet merkezidir.

Yüzbir pâre top gürler ufuklarda. Cumhuriyet ilân edilmiştir. Hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir. Yapılan "işlerin en büyüğü, temeli, Türk

kahramanlığı ve yüksek kültürü olan Türkiye Cumhuriyetidir." "Türk Cumhuriyetini tesis eden Türk halkı medenidir; tarihte medenidir, hakikatte medenidir." Bundan dolayı da "medeni ve beynelmilel kıyafet bizim için çok cevherli, milletimiz için lâyık bir kıyafettir." "Kadınlarımız da bizim gibi müdrik ve mütefekkir insanlardır. Onlar yüzlerini cihana göstersinler ve gözleriyle cihanı dikkatle görebilsinler." Çünki "sefil olursa kadın, alçalır beşer."

"Dünyada fütuhatın iki vasıtası vardır: biri kılıç, diğeri sapan. Hakiki fütuhat yalnız kılıçla değil, sapanla yapılandır." der Atatürk. Şimdi artık "her vasıtadan evvel büyük Türk milletine onun bütün emeklerini kısır yapan çorak yol haricinde kolay bir okuma-yazma anahtarı verilmelidir... Bu okuma-yazma anahtarı ancak Latin esasından alınan Türk alfabesidir."

Geleceğin Türkiye'si için yeni yeni yollar açan eşsiz Atatürk yurdun kalkınmasına, gelişmesine de ışık tutmuştur. "Artık serbest ve müstakil bir hayata atılan Türkiye için hayat-ı iktisadiyesini boğmakta olan kapitülasiyonlar mevcut değildir.. Ekonomik kalkınma, Türkiye'nin hür, müstakil, daima daha kuvvetli, daima refahlı Türkiye idealinin belkemiğidir." Kalkınma yoluna giren ve *"on yılda on beş milyon genç yarattık"* diyebilen Türkiye'de biz "çelik ağlarla ördük anayurdu dört baştan."

Dünya milletleriyle olan ilişkilerimizde "dürüst ve açık olan siyasetimiz sulh fikrine dayalıdır" diyen Atatürk şu ilkeyi koymuştur: *"Yurtta sulh, cihanda sulh."*

Atatürk bu cumhuriyeti, onu yaşatacak olan bu devrimleri "çalışkan, zeki, birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmiş olan Türk milletinin... içerde ve dışarda saygı ile tanınan yeni vatan, yeni sosyete ve yeni bir devlet"in sahibi olan Türk milletinin gençlerine emanet etmiştir:

"Ey Türk gençliği, birinci vazifen Türk İstiklalini, Türk Cumhuriyetini ilelebet muhafaza ve müdafaa etmektir... Muhtaç olduğun kudret damarlarındaki asil kanda mevcuttur."

Ne mutlu Türküm diyene!

Dr. Mahmut Şakiroğlu

Atatürk ve Tarih Çalışmaları

Cumhuriyetimizin kurucusu Atatürk ekin konularına çok yatkın bir devlet adamıydı. Bunlar arasında "tarih" çalışmalarının ayrı bir yeri bulunmaktadır. Cephelerde ateş altında bulunduğu sıralarda bile böyle bir konuya vakit bulup kendisini yetiştirdiği sonraki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Dil konularına da yatkınlığı ve çok eski tarihlerde eğildiği de bilinen özelliklerindendir. Atatürk tarih çalışmalarına da uzak kalmamış, meclis konuşmalarında ve bilhasssa 1927 yılında Nutuk hazırlığı esnasında tarih konularına özellikle eğilmiş ve böylece konuşmalarını tarih örnekleriyle pekiştirmiştir. Bu, giriştiği eylemin meşruluğu yanında, inandığı ve güvendiği Türk askerinin meziyetini, çalışkanlığını, komutanına bağlılığına nasıl âşina olduğunu da bildirmesinden ileri gelmektedir. İnanan ve inandığını uygulamaya döndüren nadir devlet adamlarından olan Atatürk, daha memleketin harplerden yorgun, bitkin ve kötü bir maliye içinde çıkmış olmasını bir kenara bırakarak, ekin konularını hep ön planda tutmuş, Meclis adına yapılan yayınlarda bile tarih araştırmalarına özel bir yer verdirmiştir. Cumhuriyetin ilânından çok kısa bir süre sonra Etnoğrafya Müzesi binası ile Türk Ocakları merkez binasının yapımı, Türk sanatkârlarını faaliyete geçirmiş, geleneklerimize göre bir mimari ile çağdaş mimarı bireyleri bu yeni yapılarda uygulanmıştır. Her iki kuruluş da dar olanakları ile Türk ekinine hizmet etmişlerdi. Türk Ocakları bir süre sonra Atatürk ile uyuşmayan bir siyaset izlediği için kapatılmış, binası ile basımevi devrin tek partisine verilmiştir. Cumhuriyetin her kurumu yeni baştan yaratılırken, geleneksel tutumlara dikkat edilmesi yanında devrimci tutum da eksik olmamıştı. Bunun, en tipik örneği de Türk Tarih Kurumu'nun meydana getirilmesidir. Zira buna benzer bir kuruluş Osmanlı Devleti'nin son yıllarında meydana getirilmişti. Tarih-i Osmanî Encümeni adı altında faaliyete geçirilen bu kuruluşa Bâbıâli binası içinde bir yer ayrılmıştı ve 1910 yılında aylık bir bilimsel dergi yayınına girişmesi yanında bazı kitap yayınına da başlamıştır. Bu kuruluş tarihi, devle-

tin güçlü değil, tarih sahnesinden çekilmeğe hazırlandığı bir dönemdir. Nitekim bir süre sonra patlayan Balkan Harpleri ve Birinci Dünya Savaşı sonunda birbiri ardı toprak yitikleri devletin yapısını yok etmiş ve anavatan toprakları bile paylaşılmıştır. Türk Ocakları ve benzeri kuruluşlar da devletin içindeki etnik azınlıkların bağımsızlıklarını kazanmak ve Osmanlı'dan ayrılmak istedikleri dönemde kurulmuş, Türklük bilinci bu yıkılış anlarında şahlanmıştır. İşte Atatürk böyle bir ortamın ekin varlığı içinde yoğrulmuştu. Herşey bakımsız ve perişan, ciddi bilim kuruluşları ve çağdaş bir üniversite ve hatta eğitim düzeninden yoksun bir devletin komutanı olarak kendisini yetiştirdi. Bu yetişmenin nasıl olduğunu yaşamöyküsünde ve son zamanda yapılan yapılan birkaç ciddi araştırmada bulabiliriz. Ancak tarih araştırmalarına nasıl zaman ayırdığı ve özel merakının nasıl geliştiğine dair, kendi tuttuğu anılar ve davranışları ortada bulunmaktadır. Cumhuriyetin kuruluşundan çok kısa bir süre sonra İstanbul Üniversitesi bünyesinde Türkiyat Enstitüsü faaliyete geçirildi. Amblemi elinde meşale tutan bir bozkurt olan bu enstitünün müdürlüğüne Fuad Köprülü getirildi. Ciddi bir bilimsel dergi ve önemli düşün eserlerinin yayını ile sesini bilim çevrelerinde duyuran kuruluşun çalışmaları Ankara'da gelişen devrimci akımı tatmin etmekten uzaktı. 1925 yılında dil ve alfabe sorunlarına eğilmeğe başlayan Atatürk, o sıralarda yurdu sarsan bazı iç olaylar ve dünya siyasetinde ülkeyi yalnız bırakan tutumlar üzerine sert önlemlere başvurduğu için ekin sorunlarını ertelemiş ve ancak 1930 yılından sonra ülke içersinde belirli bir sükûnet sağlandıktan sonra dil ve tarih çalışmalarına yeni bir hız verdirmiş ve bunun da uygulamasını yaptırtmıştır. Bu yılın Nisan ayında toplanan Türk Ocakları kurultayı sonunda özel bir encümen tarih çalışmalarına girişti. Üyeleri İstanbul'da kurulu bulunan encümen ve enstitüden değil, yeni kişilerden oluşturuldu. Bir yıl sonra Türk Ocaklarının faaliyetinden memnun kalmayan Atatürk kapatılmalarını isteyince, 15 Nisan 1931 günü Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti özerk bir kuruluş olarak faaliyete geçti. Binası bulunmayan cemiyet kapatılan ocak genel merkezinin bir yerinde kendisine ayrılan yerde çalışmalarına başladı. Adı 1935 yılında Türk Tarih Kurumu'na çevrilen bu kuruluşun ılk faaliyeti, önderinin direktifleri ile tarih ufkumuzu değiştirdi. Türk Tarihi'nin hangi boyutlar içinde ele alınacağı tartışıldı. Tarihin en eski dönemlerine girildiği kadar, üzerinde yaşanılan Anadolu toprağının da tarihsel geçmişi incelendi. Bunun için arkeoloji, etnografya ve antropoloji bilimlerinin gerektiğine inanan kurtarıcımız, bu alanın yetkili kişilerinin Ankara'da bulunmalarını isterken, yeni ve becerikli gençlerin de çağdaş bilimsel kurallara göre yetiştirilmesi olanaklarını sağladı. Onun için yurt dışına bu alanlarda öğrenciler yollandığı gibi, bilim kurumları da güçlendirildi. Kanımca üzerinde en fazla durulması gereken dönemlerden birisi de Tarih Kurumunun ilk beş yıllık devresidir. Türklerin anayurdu savı ile ortaya çıkılarak insanlığın kaynağının Türklerden meydana geldiği ve Güneş-Dil Teorisi ile dilimizin bütün dünya dillerinin kaynağı olduğuna dair bir kavram, devrinde ve hatta daha sonraki yıllarda da tartışma konusu yapılmıştı. Bilim çevrelerinde pek tutulmayan bu iki tez, bilgisizlikten değil bir ekin hızlandırılmasından ileri geliyordu. Belirli bir çevre tarafından destek gördüğü yanında devrin okul kitaplarına da girmişti. Sürekli olarak müfredat programlarında bulunan ve Türk Orta Asya' dan bütün dünyaya yayılışını gösteren göçyolları haritası da hâlâ okullarımızın demirbaşlarına kayıtlıdır. Böyle bir görüşün ortaya atılması ve tutunması için önemli ve sabırlı arkeolojik araştırmaların sonucu beklenmeliydi. Bütün kavimlerin Türklerden türediği görüşü tartışmaya açık bırakılmadan tekrar edilmiş ise de, bilimsel yönden yeni bir yorum getirilerek, insanlığın tek bir kaynaktan çıktığı ve bu kaynağın Orta Asya olduğuna dair görüş epey taraftar toplamıştır. Bu çevrede gelişen Türk dili, uygarlığı, budunbilimi ve ekini sonraki nesiller için gerçek bir araştırma ve çalışma hatta esin kaynağı olmuştur. Atatürk, Türk tarihinin yeni yöntemlerle ele alınmasını istediği için, okullarda okutulan tarih kitaplarının yeniden yazılmasını ve Türk araştırıcılarının ulaştıkları sonuçlara göre yazılmasını da istemişti. Bir yıl içinde yazdırılan dört ciltlik kalın *Tarih* eseri baskısı ve hazırlanışı ile dikkati çekmiş, güzel bir yayın olarak okutulmuştur. Ancak biraz fazla yüksek düzeyde hazırlanan bu kitaplar kısa bir süre sonra okul programından çekilerek, daha basit ve sade bir şekilde yazdırılmıştır.

Türk Tarihinin Ana Hatları adlı girişilen yeni çaba, önce 600 sayfalık bir cildin ve sonra çeşitli fasiküllerin ortaya çıkmasına yol açtı. Kitap çok az sayıda basılıp, ilgili kurum üyelerine ve onların çok yakınlarına verildiği için, pek fazla bir yankı yapmadı. Mütehassıslara hazırlattırılan çalışmalar ise basılı olduğu kadar daktilo edilmiş veya teksir makinesi ile yayına verilmişti. Büyük bir kısmı alelacele hazırlanan bu seride Fuad Köprülü'nün ebediyat tarihi, İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın teşkilâtı ve Anadolu Beylikleri, Yusuf Hikmet Bayur'un Hindistan ve buradaki Türk devletleri hakkında çalışmaları, sonradan önemli kaynak eserler olarak geliştirilmişti. Tarih Kurumu bu ilk atılımı meydana getirdikten sonra yurttaki tarih öğretmenleri ile işbirliği yapmak ve belirli eğilimler hakkında genelge veya sair yazışmalarla değil, fakat doğrudan bilimsel çalışmalar ile yakından bir istek doğmasını yaratabilmek için bir kongre yapılmasını uygun görmüştü. Milli Eğitim Bakanlığı'nın da desteği ile 14 Şubat 1932 günü toplanan kongrede kurum üyeleri hazırladıkları raporları okumuşlar ve çeşitli tartışmalar yapılmış ve bu arada öğretmenlerin de yorumları istenmiştir. Atatürk bütün bu saydığımız çabalar ile yakından ilgilenmiş ve her bir araştırmayı tek tek okuduğu gibi, notlar almış, uyarılarda bulunmuş, sürekli kitap satın alma ve yurt dışından getirtmekle, bilimsel çalışmaları yakından izlemiştir. Onun bu atılımcı karakteri geleneksel programlarla yürümezdi. İstan-

Atatürk, Ahlatlıbel'de bir arkeoloji kazısında (solunda Dr. Reşit Galip; sağında, elinde şapka, kolunda pardesü ile Hikmet Bayur).

bul'da kurulu bulunan ve adı da Türk Tarih Encümeni'ne çevrilen kuruluştan destek çekilmiş ve kitaplığının Tarih Kurumu'na devri Atatürk tarafından gerçekleştirilmiştir. Kurum o sıralarda başka bir zengin kitaplığa daha sahip oldu. Yıllarca İstanbul'da adeta bir Yunan Akademisi gibi çalışan Rum Syllogos kitaplığı sahipsiz bir şekilde ortada dururken kurucumuzun gayretleri ve direktifleriyle önce Türk Ocağı binasına ve sonra tarihle arkeoloji kitaplarının ve bu arada elyazmalarının kuruma devri sağlanmıştır. Böylece Tarih Kurumu, kurucusu tarafından manen ve maddeten büyük bir destek gördüğü için, üyeleri de yeni bir ekin devrimi ile bilimsel çalışmalara yönelmişlerdir. Burada bir an için bilimin belirli bir akıma hizmet edip etmediği tereddüdü uyanabilir. Bunun yanıtı gene Atatürk tarafından Kuruma yollanan meşhur mektupta vardır. "Biz daima hakikatı arayacak ve buldukça söylemekten korkmayacağız.... yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat şaşırtıcı bir mahiyet alır" tarzındaki cümleleri, tarihin tarif edilerek değil, gerçek bilimsel yöntemlere göre hazırlanmasını istediğini ortaya koyar. Nitekim 1932 yılında Halkevlerinin kuruluşuna ön ayak olduğu zaman, bir müze ve tarih kolunun bulunmasını ve yerel tarih araştırmalarının kurum desteği ve koruyuculuğunda yürütülmesini istemiştir. Onun bu direktifine uyan yeni nesil öğretmenleri ve araştırıcıları, becerileri ve yetenekleri orantısında topladıkları tarih kaynaklarını yayınlamakla Türk tarihine saygı ile anılacak bir katkıda bulunmuşlardır. Şimdi çoğu ortada bulunmayan bir yığın yazıt, vakfiye, sicil, mezartaşı vesair kayıtlar Halkevleri tarafından yayınlanan dergi, broşür ve kitap sayfalarında bulunmaktadır. Bu süreli yayınların daha düzenli olmasını isteyen Atatürk, 1933 yılında çıkan ve Tarih Kurumu üyelerinin büyük bir kısmı tarafından desteklenen bir derginin adını "Türk Tarihi, Arkeologya ve Etnografya Dergisi" koymakla ekin alanında nasıl bir hedefe yöneldiğini belirtmiştir. Bununla da yetinmeyip kurumun özel bir süreli dergi çıkarmasını istedikten sonra 1937 yılında ilk sayısı satışa verildiği zaman "Belleten" adını bizzat vermiş ve seviyeli bir dergi olmasını beklemişti. Bu satırların yazıldığı sıralarda 184 sayı çıkan bu dergi kurucusu ve isim babasının önerilerini yerine getirme yolunda üzerine düşeni yapmıştır. Bazı sayılarındaki bilimsel çalışmaların yabancı dile çevirisi yapılmış 5/6 diye bir arada çıkan sayı ayrıca Fransızca da yayınlanmıştır. Ülkemizdeki arkeoloji çalışmalarının yabancı ülkelere tanıtılması için Atatürk Fransa'da çıkan bir dergiyi ayrıca parasal bakımdan desteklemiştir.

Görülüyor ki ülkemizdeki tarih çalışmalarının ilk atılım devirlerine bizzat nezaret eden Atatürk Alacahöyük kazısı yanında ayrıca Ahlatlıbel, Karaoğlan kazılarını da bizzat ziyaret edip ilgililerden bilgi alırken, yalnız dinleyen ve öğrenen değil, fakat okuduğunu benimseyen ve daha iyisini bekleyen bir kişi olarak gelişir. Özel kitaplığının yayınlanan kataloğunda ekin düzeyi hakkında bilgiler bulmaktayız. Yoğun devlet çalışmaları, devrim yasalarının korunması ve uygulanması çalışmaları yanında, bilim adamları ile sürekli tartışmalara giren Atatürk, Ankara Üniversitesi'nin çekirdeğini oluştururken ilk ekin fakültesine Tarih, Dil ve Coğrafya adlarını yakıştırırken, belirli çevrelerden de neler beklediğini de göstermiştir. Burada ders veren profesörlerin derslerinin mebuslar tarafından dinlenmesini ve dikkatle izlenmesini isteyen kurtarıcımız, Almanya'dan gelen bilim adamlarının kurumlarımızı güçlendirmelerini sağlarken geniş olanakların hazırlanmasını ve bundan sonra da verimli çalışmalar yapmalarını beklemişti. Türk bilim adamlarına saygısını her zaman canlı tutan, bir kısmının mecliste görev almalarını isteyen Atatürk, belirli bir refah ortamı içinde çalışmalarını sağladı. Tarih Kurumu'nun da parasal olanaklarını her yıl çoğaltan kurucumuz, her yıl bütçeden ayrılan para yanında gereksinme duyulduğunda yardıma koşmaktan geri durmamıştı. Yaşamının sonunda kurumu mirasçısı yapması onun düşünce eylemini birleştiren kişiliğinden ileri geliyordu. Sahip olduğu çiftlikleri devlete, Ankara'daki mallarını Belediyeye bırakırken pek az malını da kızkardeşine terketmiş, fakat en önemli gördüğü İş Bankası hisselerini bilimsel çalışmalara ayırmıştır. Onun bıraktığı izlerde yürüyen bilim adamları çalışmalarını yoğunlaştırırken, kurulan temelin ne kadar sağlam olduğunu da ispat etmişlerdir.

Üstte, I. Dünya Savaşı'nda Alman, Avusturya-Macar, Bulgar, Türk ittifakını simgeleyen "Gerçek birlik yüzüğü"nün satış ilânı (1917). Yanda, Şeref, Hürriyet, Hak ve Hakikat için! (Berliner, Illustrierte Zeitung, *1915*).

70 yıl önce katıldığımız Birinci Dünya Savaşı, bugünden bakılınca acaba nasıl görünür? Ünlü bir İngiliz tarihçisi, Oxford Üniversitesi profesörlerinden A.J.P. Taylor, aşağıdaki kısa yazısında, hem savaş öncesi olaylarına ilişkin yaygın yanlış bilgileri düzeltiyor, hem de o zaman olup bitenlerden günümüz için dersler çıkarıyor.

Tehlikeli İttifaklar

1914 Ağustosu'nda patlayan savaşa hazırlık olarak, Büyük Avrupa Devletleri arasındaki ilişkilerin o yılın ilk aylarında özellikle gergin olduğu söylenir. Bu, tamamiyle yanlıştır. Gerçek, tam tersidir; Büyük Devletler arasındaki ilişkiler hiçbir zaman o sıralardakinden daha iyi olmamıştı.

İngilizler ve Alman donanmaları karşı karşıya gelmişlerdir; ama bir savaş içinde değil, Kiel Kanalı'nın açılışını kutlamak için buluşmuşlardır. Rus Çarı Nikolas yaz tatilini Almanya'da geçirmeyi, Alman Kayzeri Wilhelm ise (İngiltere) Cowes'daki kürek yarışlarında hazır bulunmayı planlıyorlardı. Avusturya- Macaristan veliahtının suikaste uğraması biraz cansıkmıştı; ama belli başlı bütün Devletler bu cinayete tepki göstermişler, hiçbir Büyük Devlet suikasti kınamaktan geri durmamıştı.

Büyük Devletler ufak tefek nedenlerden ötürü sık sık çatışırlardı; ama bu tür kavgalar, hiçbir zaman 1914 yaz başındaki kadar az olmamıştı. Bağdat Demiryolu, yıllardır duyarlı bir konuydu. Oysa şimdi İngilizlere demiryolunu finanse etmekte Almanlara katılmışlardı. Fransızlar da katılmak üzereydiler. Bağdat Demiryolu sonunda, bir uluslararası anlaşmazlık etkeni olmak yerine, dostluk etkeni haline gelmişti.

Yine, İngilizlerle Almanlar sömürge sorunundan ötürü sık sık anlaşmazlığa düşerlerdi. Şimdiyse tam tersini yapmışlar, Portekiz'in kolonilerini aralarında paylaşmak üzere anlaşmışlardı.

Gerçekten, 1914 yaz başında Avrupalı Büyük Devletler arasında herhangi bir düşmanlık nedeni bulmak güçtür. Fakat bir soğukluk kaynağı vardı. Bu da, Büyük Devletleri gereksiz yere birbirlerinden ayıran İttifaklar sistemiydi. Bu ittifaklar, Devletleri kendilerini ilgilendirmeyen savaşlara sürüklemiştir. Böyle ittifakların barışa hizmet edeceği sanılıyordu, ama savaşa yol açmışlardır. Devletlere güvenlik sağlayacağı düşünülüyordu, ama onları tehlikeye sokmuşlardır.

Fransa-Rusya ittifakının sonuçlarına bakın. Bu bağlaşmanın gerekçesi, Rusya'nın Alman tehlikesine açık olmasıydı; ama Fransızlar Vosges'de Almanlara -pek de başarılı olmayarak- bir saldırıda bulunmuşlar, böylelikle Almanların Belçika'yı istila etmelerine sebep olmuşlardır.

Eylülde Almanya, Avusturya'yı korumak için istemeye istemeye Rusya'ya savaş açmıştır. İngiltere'ninse Kıta Avrupası'nda bağlaşmaları olmadığına inanılıyordu, ama Entente Cordiale'de anlatımını bulan üstü kapalı yükümlülükleri vardı. Bu yüzden, İngilizler Fransa'yı Almanya'ya karşı korumak zorunluluğunu duymuşlar, bu duygu onları altı yıl sürecek bir Kıta savaşına itmiştir.

Bütün bu olup bitenlerden çıkarılabilecek kalıcı bir ders şudur: İttifakların barışı sağlayacağı ve üyelerini koruyacağı varsayılmıştır. Oysa, Birinci Dünya Savaşı ve bu savaşın patlayışı, ittifakların büyük savaşların nedeni olduğunu ortaya koymuştur. Bu gerçeğin ortaya çıktığı son durum, Birinci Dünya Savaşı değildir. İttifakların çağdaş karşılığı caydırıcılık'tır. Bu da büyük savaşların nedeni olacak; sonradan insanlar "Niye öyle yapmışlar?" diye soracaklar ve inandırıcı bir yanıt bulamayacaklardır.

The Guardian Weekly (5-12 Ağustos 1984). [Taylor solcu bir tarih bilgini değildir!]

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde, Seferberlik İlân Edilince Yeniden Silâh Altına Alınacak, Eskiden Askerliğini Yapmış Osmanlı Yurttaşlarına Verilen Belge Örneği

70 Kısm-ı Sâni
Hane 8
Emed Bölüğü
Köprücük *köylü* Çolak *Oğlu* üvey oğul
Halil oğlu Halil
298

1- Sen 98 [1881] tevellütlüsün. Sen bunu ezberle. Devletin seferberlik emrini duyar duymaz evvelce hazırladığın beş günlük ekmek ve katığını al hemen köylünle birleş vatanın vazifesine yetişmek için Ahz-ı Asker şubene git.

2- Eğer seferberlik ilânını hariç bir memlekette duyarsan hemen bulunduğun kasabanın Ahz-ı Asker şubesine koş. Kendini ve pusulanı götür.

3- Diyar-ı gurbete gidersen mutlaka köyün muhtarına varacağın yeri ve ne kadar kalacağını söyle.

4- Eğer memalik-i ecnebiyyede bulunursan Osmanlı memleketinde seferberlik ilân olunduğunu duyar duymaz ülkene dön ve en yakın Ahz-ı Asker şubesine müracaat et.

Cüzdan makamına kaim olmak üzere işbu vesika merkumun yedine verildi.
330 [1914]
Emed Ahz-ı Asker Şubesinin kumandanı
Mülâzım-ı Evvel
Mühür (okunamıyor)

Bir saat mesafede [iki kelime okunamıyor] pederi fevt validesi kocada Muinsiz haremi Huriye (?)

Muinsiz redif

BEYANNAME-İ HÜMAYUN

suretidir:

Tuğra

Orduma, Donanmama

Düvel-i muazzama (büyük devletler) arasında harb ilân edilmesi üzerine her dâim ve nagehânî (ansızın) ve haksız tecavüzlere uğrayan devlet ve memleketimizin hukuk ve mevcudiyeti (haklarını ve varlığını) fırsatcû düşmanlara karşı icabında müdafaa edebilmek üzere sizleri silâh altına çağırmıştım. Bu suretle, müsellâh bir bîtaraflık (silâhlı bir tarafsızlık) içinde yaşamakta iken Karadeniz Boğazı'na torpil koymak üzere yola çıkan Rus donanması, ta'lim ile meşgul olan donanmamızın bir kısmı üzerine ansızın ateş açtı. Hukuk-u beynelmilele mugayir (Devletler Hukukuna aykırı) olan bu haksız tecâvüzün Rusya canibinden tashihine intizar olunurken (R. tarafından düzeltilmesi - özür dilenmesi- beklenirken) gerek mezkûr devlet, gerek müttefikleri İngiltere ve Fransa sefirlerini geri çağırmak suretiyle devletimizle münasebât-ı siyasiyyelerini kat' ettiler (kestiler). Müteakiben Rusya askeri şark hududumuza tecavüz etti. Fransa, İngiltere donanmaları müştereken Çanakkale Boğazı'na, İngiliz gemileri Akabe'ye top attılar. Böyle yekdiğerini tevâlî eden (birbirini izleyen) hainâne düşmanlık âsârı (eserleri) üzerine ötedenberi arzu ettiğimiz sulhü terk ederek Almanya, Avusturya-Macaristan devletleri ile müttefikan menâfi-i meşruamızı (yasal çıkarlarımızı) müdafaa için silâha sarılmağa mecbur olduk. Rusya devleti üç asırdan beri devlet-i aliyyemizi mülken pek çok zararlara uğratmış, şevket ve kudret-i milliyyemizi arttıracak intibah ve teceddüt (düzelme ve yenilenme) âsârını harb ile ve bin türlü hiyle ve desais (hile ve desiseler) ile her defasında mahva çalışmıştır. Rusya, İngiltere ve Fransa devletleri zalimâne bir idare altında inlettikleri milyonlarla ehl-i İslâmın diyaneten ve kalben merbut (bağlı) oldukları hilâfet-i muazzamamıza karşı hiçbir vakit suifikir beslemekten fariğ olmamışlar (geri durmamışlar) ve bize müteveccih olan (karşı yönelen) her musibet ve felâkete müsebbip ve muharrik bulunmuşlardır (sebep olmuş ve kışkırtmışlardır). İşte bu defa tevessül ettiğimiz (başvurduğumuz) Cihad-ı Ekber ile bir taraftan şân-ı hilâfetimize bir taraftan hukuk-u saltanatımıza karşı ika edilegelmekte olan taarruzlara inşallah-ı tealâ ilelebed (Tanrının izniyle sonsuza değin) nihayet vereceğiz. Avn ve inayet-i bâri (Yaradanın yardım ve kayrası) ve meded-i ruhaniyyet-i peygamberi (peygamberin ruhunun yardıma koşması) ile donanmamızın Karadeniz'de ve cesur askerlerimin Çanakkale ve Akabe ile Kafkas hududunda düşmanlara vurdukları ilk darbeler, hak yolundaki gazâmızın zaferle tetevvüc edeceği hakkındaki kanaatımızı tezyid eylemiştir (çoğaltmıştır).

Bugün düşmanlarımızın memleket ve ordularının müttefiklerimizin pây-ı celâdeti (bahadır ayakları) altında ezilmekte bulunması bu kanaatımızı teyid eder ahvaldendir (doğrulayan durumlardandır).

Kahraman askerlerim: din-i mübinimize (yüce dinimize), vatan-ı azizimize kasd eden düşmanlara açtığımız bu mübarek gazâ ve cihad yolunda bir an azim ve sebatten, fedâkârlıktan ayrılmayınız. Düşmana arslanlar gibi savlet ediniz (saldırınız). Zira hem devletimizin, hem fetvây-ı şerife ile Cihad-ı Ekbere davet ettiğim üçyüz milyon ehl-i İslâmın hayat ve bekâsı (yaşaması ve sürmesi) sizlerin muzafferiyetinize bağlıdır. Mescitlerde, camilerde, Kâbetullah'ta huzur-u Rabbülâlemine kemal-i vecd ve istiğrak ile (tam bir coşkuya dalarak) müteveccih üçyüz milyon masum ve mazlum mümin kalbinin dua ve temenniyatı sizlerle beraberdir.

Asker evlâtlarım: bugün uhdenize terettüp eden (üstünüze düşen) vazife şimdiye kadar dünyada hiçbir orduya nasip olmamıştır. Bu vazifeyi îfâ ederken bir vakitler dünyayı titretmiş olan Osmanlı ordularının hayrülhalefleri (hayırlı ardılları) olduğunu gösteriniz ki, düşman-ı din ve devlet bir daha mukaddes topraklarımıza ayak atmağa, Kâbetullah'ı ve merkad-i münevvere-i nebeviyi ihtivâ eden (peygamberin aydınlık kabrini içeren) arazi-i mübareke-i Hicazenin (Hicaz kutsal topraklarının) istirahatini ihlâle (dinginliğini bozmaya) cüret edemesin. Dini, vatanı, namus-u askerisini silâhıyla müdafaa etmeği, padişah uğrunda ölümü istihkar etmeği (aşağılamayı) bilir bir Osmanlı ordu ve donanması mevcut olduğunu düşmanlara müessir bir surette gösteriniz. Hak ve adl bizde, zulm ve udvan (nefret, kötülük) düşmanlarımızda olduğundan düşmanlarımızı kahr etmek için cenâb-ı adl-i mutlakın inayet-i samedâniyyesi (tanrısal kayrası) ve peygamber-i zîşânımızın imdad-ı maneviyyesi bize yâr ve yâver olacağında şüphe yoktur. Bu cihattan mâzisinin zararlarını telâfi etmiş şanlı ve kavi (sağlam) bir devlet olarak çıkacağımıza eminim. Bugünkü harbte birlikte hareket ettiğimiz dünyanın en cesur ve muhteşem ordusuyla silâh arkadaşlığı ettiğinizi unutmayınız. Şehitleriniz şühedâ-yı sâlifeye (önceki şehitlere) müjde-i zafer götürsün, sağ kalanlarınızın gazâsı mübarek, kılıcı keskin olsun.

Mehmet Reşat
fi 22 Zilhicce 332 ve
fi 29 Teşrinievvel 330 (11 Kasım 1914).

N° 75 — 24 Année.
SERVET-I-FUNOUN
(Supplément quotidien)
Le Numéro : 10 PARAS
DIRECTEUR-RESPONSABLE : AHMED IHSAN
Téléphone No. 1444 — CONSTANTINOPLE
Vendredi 13 Novembre 1914.

ثروت فنون

نومرو ۷۵ — سنه ۲۴
صاحب ومدیر مسئول : احمد احسان
استانبول تلفون : ۱۴۴۴
۳۱ تشرین اول ۱۳۳۰
۲۴ ذی الحجه ۱۳۳۲
نسخه‌سی ۱۰ پاره ، برآیلق آبونه‌سی ۱۰ غروشدر

بیانناملهٔ همایون

صورتیدر :

اردوملره ، دونانمه

13 Kasım 1914 tarihli Servet-i Fünun Gazetesinden "Beyanname-i Hümayun" sureti ve bir resim: Bugün Cihad-ı Ekberi Gülbang-ı "Allah ü Ekber" ile Karşılayan Üçyüz Milyon Müslümanın Kıblegâhı olan Kâbe-i Muazzama: Manzara-i Ulviyye-i Dahiliyyesi.

Bu ay 46. ölüm yıldönümünü idrak ettiğimiz Atatürk hakkında, özellikle son zamanlarda (100. yaşı dolayısıyla) birçok yayınlar yapıldı. Ne yazık ki, bunların çok büyük bir bölümü, kağıt ve mürekkep israfından ibaret kaldı. Hiç bir değerli bilgi ve düşünce getirmeyen o tür yayınlar, kamuoyunda da bu konuya karşı bir bıkkınlık yarattı. Fakat, böyle bir doğal tepkinin, bizi, Atatürk gibi yakın dönem Türk tarihi için son derece önemli bir insanı gereğince incelemekten alıkoyma tehlikesi karşısında, bundan sonra, Atatürk'le ilgili eski ve yeni -ciddi- kaynaklardan her sayımızda sürekli olarak alıntılar aktararak, hem onları tanıtmak veya hatırlatmak, hem de daha dünkü geçmişimizin -çoğu günümüzde de süregelen- sorunlarını bir "büyük adam"ın görüş açısından serimlemek istiyoruz. İleride, belge/anıların yanı sıra, bazı yerli ve yabancı yazarların Atatürk üstüne değerlendirmelerine de yer vereceğiz.

ATATÜRK'ÜN ASKERLİK VE SİYASET KONUSUNDAKİ GÖRÜŞLERİ (Bir Röportaj'dan)

"(İpekçi'nin sorusu)— Atatürk'ün ordu ve politika konusundaki görüşleri nelerdi?

(İnönü)— Oldum olası, daha İttihat ve Terakki zamanında İttihat ve Terakki Partisi ile aramızda beliren ilk mesele budur: Ordunun siyasetten ayrılması... Yani Orduda subay olacak, aynı zamanda bir siyasî partinin âzâsı olarak çalışacak, bu olmaz dedik biz... Atatürk bu fikirde idi. Ben o fikirdeydim. Karabekir o fikirde idi. Bunun mücadelesini yapıyorduk. İttihat ve Terakki'nin, hükümetin başında bulunanlar ise ordunun politikadan ayrılmasına imkân görmüyorlardı.

(Soru)— Siz de orduda iken politikanın içinde olmadınız mı?

(İnönü)— Yani Millî Mücadelede... Bunu tabiî karşılamak lazım. Millî Mücadele esasen bir Ordu ihtilâli idi. O gözle de görülebilir. Böyle olunca ne yapacaktık?.. Düşman istilâ etmiş, ondan kurtulmaya çalışıyoruz. Ordu var, ordunun muharebe etmesi lâzım."

Hazırlayan: Abdi İpekçi, *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, (İstanbul: Cem Yay., 1968), s. 40

ATATÜRK'LE İLGİLİ BİR BELGE:

TBMM AÇILMADAN ÖNCE, DAMAT FERİT PAŞA'NIN SADRAZAMLIĞI SIRASINDA (9 AĞUSTOS 1919'DA), MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN GERİ ALINAN NİŞAN VE MADALYALARININ, ALİ RIZA PAŞA'NIN SADRAZAMLIĞI ZAMANINDA YİNE KENDİSİNE İADE EDİLMESİ

"Dosya Tasnifî: Harbiye-Müteferrika
Belge No. 68

Harbiye Nezâreti
Nezâret Şubesi
Kalem-i Mahsus-1842

Padişah Buyruğu

Mehmed Vahidüddin

Üçüncü Ordu Müfettişliği'nden alınan ve askerlikten istifa ederek, hiç bir Sıkıyönetim Mahkemesi'nin kararına dayanmaksızın idarî olarak uzaklaştırılmadığı, taşıdığı nişan ve madalyaları geri alınmış olan Mustafa Kemal Paşa askerlikten ayrıldığı, fakat uzaklaştırıldığı için nişan ve madalyaları geri verilmiştir.

Bu Padişah buyruğunun yürütülmesine Harbiye Nâzırı görevlidir. 3 Şubat 1920

Harbiye Nâzırı Cemal

Sadrazam Ali Rıza"

T.C. Başbakanlık, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı,
Atatürk'le İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921 Tarihleri arasına ait 106 Belge)
(Ankara, 1982), s. 79, Belge 81.

Yukarıda, günümüzün Türkçesine çevrilmiş olarak verilen İrade'yi, Devrim Tarihi kitaplarında görmek güçtür. Yine, bir Damat Ferit Paşa hükümeti zamanında (11 Mayıs 1920) Mustafa Kemal Paşa'nın İstanbul'daki Nemrut Mustafa Paşa Divan-ı Harbince gıyaben idama mahkûm edildiği (Padişah Tasdiki: 24 Mayıs) hemen her kitapta anlatılır da, bu kararın (muhtemelen) son Tevfik Paşa hükümeti sırasında -1921 başlarında olmalı- kaldırıldığından pek söz edilmez.

ATATÜRK'ÜN GÜNCESİNDEN BİR YAPRAK *Edebiyat ve Dil Konuları Üstüne*

MUSTAFA KEMAL PAŞA'NIN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA 16. KOLORDU KOMUTANI OLARAK DOĞU CEPHESİ'NDE BULUNDUĞU SIRADA, HATIRA DEFTERİ'NDEN ALELÂDE BİR GÜNÜN NOTLARI

"27 Teşrinisâni 1332 Pazar [10 Aralık 1916]

Sabah pek ziyade bir nezleye yakalanmış kalktım. [Namık] Kemal Bey'in "Makalât-ı Siyasiye ve Edebiye"sini okudum. İki[nci] kitabın sonunda idim, hitam buldu.

Arıburnu raporunu okuttum. Sonra Neşet [Bora] Bey Çapakçur cephesine ait muharebe takririni okudu. Badehu yeni gelmiş olan İstihkâm Yüzbaşısı Fuat Efendi'ye hayvanlarımı gönderdim. Sonra tekrar ikametgâhıma geldim. Kemal Bey'in "Tarih-i Osmanî"sini takibe başladım.

Yemekten evvel Emin [M.E. Yurdakul] Bey'in "Türkçe Şiirler"iyle [Tevfik] Fikret'in "Rübab-ı Şikeste"sinden aynı zeminde bazı parçalarını okuyarak bir mukayese yapmak istedim. İkisi de başka başka güzel. Ancak Türkçe olanda da, diğerinde de aynı derecede Arapça, Farsça kelimat var. Fark, biri parmak hesabı, diğeri değil!"

Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay., 1972), s. 85-86.

KOLEKSİYONCUNUN DAĞARCIĞINDAN...

GAZİ MUSTAFA KEMAL PAŞA HAZRETLERİNİN REKZ OLUNACAK HEYKELİ İÇİN HİSSE-İ İŞTİRAK BİLETİDİR.

No. 011637

İstanbul'un kıymetşinas halkı namına Büyük Gazi'nin Taksim'de rekzi mukarrer heykeli masarif-i imaliyesine —1 Türk Lirası itasıyla iştirak etmiştir.

GEÇMİŞ ŞÖLENLER

14 Mart 1921'de, Londra'daki Yakın Doğu Konferansı'na katılan Osmanlı Murahhas Heyeti onuruna, Hint Müslüman Murahhas Heyeti [Hilâfet Komitesi] tarafından Savoy Oteli'nde verilen öğle yemeği. Bu Londra Konferansı için dergimizin 5. sayısına bakılabilir (s.57-58).

(Orhan Koloğlu Koleksiyonu)

OTTOMAN DELEGATION.

Angora

H. E. BEKIR SAMI BEY
H. E. DJAMI BEY
H. E. YUNUS NADI BEY
H. E. HUSSAIN BEY
H. E. Doctor NIHAD RECHAD
MUNIR BEY
RAUF AHMAD BEY
ECHREF RAUCHAN BEY

Constantinople.

H. E. RECHID PACHA
H. E. OSMAN PACHA
H. E. DAMAD ISMAIL BEY.
CHEVKI BEY
RAGHIB RAIF BEY
Captain RIZA BEY
KIAZIM BEY
HAMDI BEY
Lt.-Col. CADRI BEY
CADRI BEY *Secretaire*

INDIAN DELEGATION.

Mr. M. M. CHOTANI, CHAIRMAN
H. H. The AGA KHAN
Mr. HASAN IMAM
Doctor M. A. ANSARI
Mr. M. H. KIDWAI
Mr. K. A. GHAFFAR *Secretary*

LUNCHEON

given by

THE INDIAN MUSLIM DELEGATION

in honour of

The Ottoman Delegation

to

The Near Eastern Conference

Held in London.

1921

SAVOY HOTEL — MARCH 14TH, 1921

Çeşitli Ordövr
Mantarlı Yumurta
Floransa usulü (dilimlenmiş) Som Balığı
Hint usulü Pirinç Pilavıyla Koyuneti Kebabı
Piliç Kızartması
Salata
Karanfilli Armut Tatlısı
Kahve

Menu.

Royal Natives
Hors d'Œuvre Riche

Œufs Brouillés aux Champignons

Darne de Saumon Florentine

Kebab de Mouton à l'Indienne Riz Pilafi

Poularde de Bresse à la Broche
Pommes Anna — Salade Surette

Timbale de Poure à l'Orientale
Mignardises

Cafe

TÜRK DOSTU İKİ İNGİLİZ ORYANTALİST VE

Cambridge Üniversitesi'nde Bir Türk Profesör

TAHA TOROS

Eski Türk şiirlerinin hayranları ve dünyaya tanıtıcıları arasında iki İngiliz bilgini vardı ki, başka ülkelerde, benzerlerine rastlanmamaktadır.

Bunlardan ilki, (1859-1901) 42 yaşında ölen, Elias John Gibb'dir. Gibb, Osmanlıcayı hocasız olarak öğrenmiş ve eskilerin *Tarih-i Eş'ar-ı Osmaniyye* adını verdikleri, 6 ciltlik dev eser niteliğindeki *A History of Ottoman Poetry*'yi yazmıştır. Adını sadeleştirerek "Osmanlı Şiir Tarihi" dediğimiz bu eser, 2000 sayfayı aşmaktadır. Bu edebiyat tarihçisinin, dilimizi hocasız öğrenerek, ağdalı Divan'ları, Tezkere-i Şuara'ları ve yazma birçok eserleri okuyup yararlanması, bugüne kadar bir eşi yazılamamış antolojiyi hazırlaması, 1900'lerden beri, hayranlıkla anılmaktadır.

GIBB'İN KİMLİĞİ VE ESERLERİ

1859 yılında İskoçya'da doğan E.J. Gibb, zengin bir Protestan ailesinin tek oğluydu. Küçük yaşta başlayan Doğu tutkusu, onu kendi kendine, Osmanlıca öğrenmeye sevketti. Çalışmalarını 1877'den itibaren, Osmanlı Edebiyatının şiir dalında yoğunlaştırdı.

Kendisinden on yaş küçük olan eşiyle, mâlikânesinde, sessiz bir yaşamı vardı. Çocukları olmadığı için, gününün tüm saatlerini kitaplar arasında geçirirdi. Osmanlıcayı iyi öğrenmişti. Ebuzziya Tevfik, Abdülhak Hâmit gibi ünlü kalem sahibi Türklerle mektuplaştı. Hatta şair Abdülhak Hâmit ile, birkaç defa görüştü. Gazeteci Ahmet Mithat Efendi, Şair Mehmet Emin (Yurdakul), Feylesof Rıza Tevfik (Bölükbaşı) ile de, uzaktan uzağa ilişkiler kurdu.

Ne yazık ki -kısa ömrü el vermediği için- 1900'lerde 2000 sayfayı aşan 6 ciltlik eserinin yalnız ilk cildini yayınlayabildi. Gibb'in eseri, Türkiye'de ve Dünya'da hayranlık uyandıran bir değer kazandı. Genç yaşta, Kızıl hastalığına yakalanan Gibb, 20 gün ölümle pençeleştikten sonra, 15 Aralık 1901 günü öldü. Cenaze törenine katılan Şair Abdülhak Hâmit ile iki Türk arkadaşı, yaşlı gözlerle bu Türk dostunun aksaçlı babasıyla annesine başsağlığı dileğinde bulundular.

Eserleri ve ölümü üzerine Türkiye'de[1], özellikle Avrupa'daki Jöntürk gazetelerinde hüzünlü yayınlar yapıldı[2].

Gibb, kısa müddet Cambridge Üniversitesi'nde Türk Edebiyatı profesörlüğünde bulundu. Aynı üniversitede yardımcısı ve arkadaşı Edward G. Browne da aynı konu üzerinde, çalışan bir oryantalistti.

İstanbul Hukuku'ndan mezun olduktan sonra Cambridge Üniversitesi'nde master yapan Ankaralı Halil Halit Bey bu iki İngiliz bilgininin yanında, İngiliz öğrencilerine Türk Edebiyatı öğretmekle görevli bulunuyordu. İkisi İngiliz, biri Türk olan bu üç oryantalist arasında, 19. asır sonlarında temelleri sağlam bir dostlukla kurulmuş olan ilişkiler, müşterek çalışmalarında olduğu gibi, Gibb'in ölümünden sonraki yıllarda da, onun yarım kalan eserlerinin tamamlanmasında gücünü yitirmeden sürüp gitti.

GIBB VAKFI

Gibb'in ölümü üzerine aksaçlı zengin ana-baba, oğullarının anısına, bir vakıf kurdular. *The E.J.W. Gibb Memorial Trust* adlı vakıf, Gibb'in yarım kalan eserlerinin tamamlanmasını amaçlıyordu. Onun "Osmanlı Şiirleri Tarihi" adlı 6 ciltlik eseri, bu vakıf adına yayınlandı.

Öte yandan, vakfın gelirleriyle Doğu'ya ait başka bazı eserlerin yayınlanması da sağlandı. Nitekim bir Türk edebiyatçısının eseri bu vakfın yayınları arasında yeraldı.

Bu eser, Gibb'in Kütüphanesi'nde bulunan *Hurufi* tarikatına ait yazma bir risale'nin -Feylesof Rıza Tevfik Bölükbaşı[3]'ya yazdırılan- şerhidir.

Yukarıda adı geçen ve ilerideki bölümde kendisinden söz edilecek olan oryantalist Edward G. Browne, Rıza Tevfik'ten "Hurufi" tarikatının izahını yapan bir kitap hazırlamasını istemişti. Rıza Tevfik tarafından hazırlanan bu eser, Gibb anısına yayınlanan kitaplar serisinin 9'uncusu oldu.

İSTANBUL'DA GIBB'İN İLK ESERİNİN BAŞINA GELENLER!

Gibb, 1900'de "Osmanlı Şiiri Tarihi" adlı eserinin I. bölümünü yayınlayınca, yaldızlı ve süslü bir cilt yaptırarak, doğruca Sultan Abdülhamit'e gönderdi. Kitabı, neden İngiltere'deki Osmanlı Elçisi vasıtası ile göndermediğini soranlara, şu karşılığı verdi:

İngiltere'de hocasız öğrendiği Türkçesiyle (Osmanlı Şiir Tarihi) adlı 6 ciltlik dev eseri yazan, büyük Türk dostu Elias John Gibb.

"Londra'daki Osmanlı Elçisi, Türk değildir. Oysa benim kitabım tamamen Türklere aittir. Bu açıdan, doğrudan doğruya Yıldız Sarayı'na yolladım."

Padişahın iki satırlık bir teşekkür mektubu göndermemesinden Gibb' in çok üzüldüğünü, o günlerin Jöntürk basınında yer almıştır. Belki bir İngiliz'in Türk Edebiyatına dair yazdığı bu kitabı, saraydaki ilgililer, padişaha göstermemişlerdir.

Büyük bir Türk dostu olan Gibb' in, İstanbul'da basılmak üzere gönderdiği diğer bir kitabın da o dönemin sansürüne ve tâkibine uğradığına bu arada değinmek gerekiyor.

Mister Gibb, İstanbul'da basılmak üzere, bir kitabını 40.- TL'na satmıştır. Bunu alan Halil Halit Bey'in kardeşi, kitabın müsveddeleriyle İstanbul'a gelmiş. Ne var ki sansürcüler veya hafiyeler bu adamı Evrak-ı Muzirre yani zararlı yayın taşıdığı gerekçesiyle, tevkif etmişler!

Olayı hayretle işiten Gibb, Türk dostlarına:

"Canım, ne acayip hükûmetiniz var! Düşmanından ziyade, dostdan şüphe ediyor! Dostlarına müşkilât çıkarıyor. Benim ve kitabımın politikayla bir alış-verişi yok!" demiş olmakla beraber, İngiltere'nin İstanbul'daki elçisine de çok acı bir mektup göndermiştir. Gibb bu mektubunda özetle şöyle demektedir:

"Benim 40.-TL. kaybımla, servetime halel gelmez. Varsın kaybolsun! Yeter ki mâsûm olan vekilim iftira belâsından kurtulsun. Ben, Osmanlıların namını yükseltmeye yarayacak bir eserin hazırlanmasına çalıştım."

GIBB'İN TÜRK EDEBİYATÇILARIYLA İLİŞKİLERİ

Yukarıda belirttiğimiz gibi, kısa ömrünün tümünü Osmanlı Edebiyatıyla ilgili eserlere harcayan Gibb, hayranlık duyduğu -Şinasi, Namık Kemal, Ziya Paşa sonrası kuşaklardan- bâzılarıyla yazışarak, bâzılarıyla görüşerek, ilişki kurduğu edebiyatçılarımız arasında Ebuzziya Tevfik, Abdülhak Hâmit, Rıza Tevfik, Mehmet Emin ve Prof. Halil Halit bulunmaktadır.

Gibb, Türkiye'ye gelerek, İstanbul'daki tanınmış edebiyat mensuplarıyla da tanışıp görüşmeyi çok istiyordu. Ne var ki, kısa ömrü ona şans tanımadı. Gibb'in adı, Türk aydınları tarafından ilk defa, şair Abdülhak Hâmit'e yazdığı bir mektupla duyurulmuş oldu. Fakat bu mektupları yazanın -hocasız Osmanlı öğrenmesinin mümkün olmadığı görüşüyle- üzerine gölgeler düşürüldü! Konu *Gayret* gazetesinde Tahir Bey ile, *Mecmua-i Ebuzziya*'da, Ebuzziya Tevfik Bey arasında yazışmalara ve çatışmalara neden oldu. Bu vesile ile Ebuzziya Tevfik Bey, Gibb'in 1881 yılında, 22 yaşındayken kendisine yolladığı bir mektubu yayınladı. Mektup özetle şöyleydi:[4]

Aziz, Muhterem Efendim;

Dostum olan Edward Browne[5] adınızı bendenize bildirdi. Birkaç yıldır Osmanlı dilini öğrenmeye çalışıyorum. Ama, hocam olmadığından, benim âciz kalemimden, asla güzel bir mektup beklenemez. Onun için, hatalarımı af buyurmanızı rica eder ve bunu umarım.

Osmanlıcayı öğrenmek için yaptığım çalışmalar, kaleminin derinliklerinde yatan Osmanlı milletine duyduğum muhabbetten ileri gelmektedir.

Osmanlı Devleti'nin yürekliliğine ve yöntemine duyduğum hayranlığı ve bu arada İngiltere devletinin tutumuna karşı suçlamaları yazmaktan âciz, gerçekten kendi milletimin bu kötü tutumuna mahçubum[6].

Osmanlıca okuduğum kitapların çoğu eskidir ve özellikle şiirleri kapsamaktadır. İnşallah bir kere olsun İstanbul'a gelebilirim. Şimdilik gelemiyorsam da, gelmeyi çok istiyorum. Allah Kerim.. Ben gencim. Hem Osmanlı milletine, hem İslâm dinine karşı çok meylim vardır. Kur'an-ı Arapça okumakla iftihar duydum.

Bu mektubumda, size İngilizce yayınlanmış bir kitabımı gönderiyorum. Kabul buyurursanız şeref duyarım. Mister Browne bana, sizin eserlerinizden olan *Mecmua-i Ebuzziya*'nın bir nüshasını gönderdi. Ne kadar fazla ve yararlanarak okuduğumu tarif edemem.

6 Nisan 1881
E.J. Gibb

Tercüman-ı Hakikat gazetesiyle *Devr-i Cedid* gazetesi[7] bu eleştirilere sütunlarını açtılar.

1909 yılında Gibb'in tüm eseri yayınlanınca, Hüseyin Kâzım Bey[8],

Devr-i Cedid gazetesinde görüşlerini şöyle açıklıyordu:

"...Mr. Gibb gibi âlimlerin eserleri, aynen dilimize çevrilirse, bir hizmettir. Fakat, asla ihtiyacı karşılayamaz. Şahsî görüşüm odur ki, böyle eserlerin dilimize çevrilmesinde, doğulu bir görüş lâzımdır. Mr. Gibb'in (Osmanlı Şiiri Tarihi) bizim için bir rehber, bir örnek olabilir. Ne var ki, doğu eserlerinin ruhu, ancak doğulu gözüyle görülebilir. Tasavvuf zevkinin ve millî duyguların tahlili için, mutlaka doğulu bir ruh taşımak gerekir. Öte yandan, yapılacak tercümede, Gibb'in kitabındaki başlangıç bölümü, aynen alınmalıdır."

Refik Halit (Karay)de[9], bu münakaşalara katılmış ve bir edebiyat tarihinin nasıl yazılması gerekeceği konusunda, görüşlerini açıklamıştır.

Fakat Gibb'in bu muazzam eseri, tümüyle dilimize kazandırılamamıştır. Yalnızca ilk cildi, eski dil uzmanlarından Fuat Köseray tarafından Türkçeye çevrilmiştir. Dilinin ağırlığı bakımından bu tercümeyi yeterli bulmayan Halide Edip Adıvar[10], İstanbul Edebiyat Fakültesi'ndeki profesörlüğü esnasında, yardımcılarıyla ve öğrencileriyle bu eseri yeni baştan çevirtmişse de -basımına başlanmasına rağmen- tamamlanamamıştır.

Yakın yıllarda, Gibb'in eserini eleştiren en yetenekli yazı, Talât Halman'ın kaleminden çıkmıştır.[11]

Halman bu yazısında, Gibb'in, halk edebiyatımıza hiç değinmemesini büyük bir noksanlık olarak belirtmektedir. Öte yandan, eserdeki kaynaklarda bazı hatalar bulunduğu ve Yunus Emre konusunda yanılgılara rastlandığına da işaret etmektedir.

GIBB'İN ESERİNİ TAMAMLAYAN *EDWARD G. BROWNE*

İngiltere'nin zengin bir asilzadesinin oğlu olan Browne, Gibb'in yakın dostu ve aynı konularda çalışan bir oryantalistti. Gibb 1859, Browne 1861 doğumlu olduklarına göre, aralarında iki yaş fark vardı. Her ikisindeki Doğu tutkunluğu, ölümlerine kadar devam etti. Her ikisi de Cambridge Üniversitesi'nde Türk Edebiyatı profesörlüğü yaptılar.

Browne, 1881 yılında, Türkçesini ilerletmek ve İslâm dini hakkındaki

Mevlana'nın Mesnevisini İngilizceye çeviren Prof. Edward G. Browne'un *4 ciltlik* (İran Edebiyatı Tarihi)*ni dilimize çeviren* Seniha Sami Moralı *(1886-1982) (Seniha Sami Moralı, Türk Tarih Kurumu Başkanı Şemsettin Günaltay'ın talebi üzerine,* Barthold*'un* (Moğol Tarihi)*ni de dilimize çevirmiştir.)*

20 yaşındayken İstanbul'a gelerek Osmanlıca, Arapça ve Farsça öğrenen ve Galatasaray Sultanisi hocalarından Hafız Refi Efendi'den İslam dinine ait dersler alan, daha sonra büyük bir Oryantalist olarak Mevlana'nın Mesnevisini İngilizceye çeviren, İngiliz asilzadelerinden, Türk dostu Edward G. Browne.

Halil Halit'in, Cambridge Üniversitesi'nde görevliyken, Paris'teki Jön Türklerin liderlerinden Ahmet Rıza Bey'e gönderdiği Cambridge kıyafetli fotoğrafı (19 Temmuz 1903).

bilgilerini arttırmak maksadiyle, İstanbul'a geldi. Galatasaray (Mekteb-i Sultanî) hocalarından Hafız Refi Efendi'den dersler aldı. Arapça ve Farsçasını ana dili seviyesine çıkarttı. Ebuzziya ile Ahmet Mithat Efendi çevreleriyle çalışarak belleğindeki Osmanlı kültürünü zenginleştirdi.

Browne'nun büyük hizmeti, Gibb'in 6 ciltlik Osmanlı Şiiri Tarihi'ni tamamlayıp yayınlamasıdır. Öte yandan, Mevlânâ'nın Mesnevî'sini İngilizce'ye çevirmesi ve İran Edebiyat Tarihi'ni kapsayan 4 ciltlik *A Literary History of Persia*'yı yazmış olmasıdır. Bu kitabı, dünya oryantalistleri arasında, Browne'a müstesna bir mevki sağlamıştır. Dört ciltlik bu eser, vaktiyle İstanbul Edebiyat Fakültesi'nin Farsça profesörü olan Nurettin Bey'in[12] teklifi üzerine, Seniha Sâmi Moralı tarafından dilimize çevrilmiştir.

96 yaşında ölen Seniha Sâmi Moralı (1886-1982) baba, ana ve eşi bakımından, ünlü kültür ailelerinin son kadınlarındanıdı. Marifimize büyük hizmetler etmiş olan baba-oğul, Abdurrahman Sâmi Paşa ile Abdüllâtif Suphi Paşa'nın torunlarından olan Seniha Sâmi Hanım, Dramalı zade Hariciye Nâzırı Mehmet Raşit Paşa'nın torunuydu. Eşi, Sadrazam Halil Hâmit Paşa'nın torunlarından Rauf Bey, Türkiye'de 9 yabancı dil bilen bir uzmandı. 35 yaşında ölen Rauf Bey, *Servet-i Fünun* mecmuasına şiirler yazarak edebiyat alanına girmiş, 1908 Meşrutiyet İnkılâbından sonra, İstanbul'da yayınlanan kaliteli mecmualardan *Resimli Kitap*'ı çıkartmıştır.

Rauf Bey'in eşi olan Seniha Sâmi Hanım, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde -başta Dürrüşahvar olmak üzere- sultanların İngilizce hocalığını yapmıştır. Aynı zamanda, ilk kadın arkeologumuz olan Seniha Sâmi Hanım, Cumhuriyetin ilânından sonra, hükûmetçe Amerika'dan davet edilen ünlü terbiye profesörü John Dewey'nin, 1924 yılında, Atatürk ve İnönü'yle yaptığı görüşmelerde tercümanlık görevini üstlenmiştir. Türkiye'de ilk Kadınlar Birliği'nin delegesi olarak, Milletlerarası Kadınlar Topluluğu'nun Belgrad ve Marsilya'daki toplantılarına katılmıştır.

Türk Tarih Kurumu Başkanı Şemsettin *Günaltay*'ın teklifi üzerine, Barthold'un "Moğol" tarihini dilimize çevirmiştir.

İNGİLİZ ORYANTALİSTLERİ GIBB İLE BROWNE'NUN YARDIMCILARINDAN *HALİL HALİT BEY*

Cambridge Üniversitesi'nde önce sanat masteri yapan, sonra Türk Dili profesörü olan Halil Halit Bey, Ankara'nın eski ve tanınmış Çerkez Şeyhi ailesindendi. İlk ve orta eğitimini Ankara'da, yüksek tahsilini İstanbul Hukuk Fakültesi'nde yaptı.

Hukuktayken yazı hayatına yönelişinde Ziya Tevfik Bey'in büyük rolü oldu.

1893 yılında İstanbul Hukuku'ndan diploma alan Halil Halit Bey, o dönemin sert havasından sıkılarak, özgürlük ülkelerinden sayılan İngiltere'ye gitti. Cambridge'deki master'inden sonra aynı üniversiteye Türkçe hocası oldu.

Halil Halit Bey, Fransızca, İngilizce, Arapça, Farsça'dan başka Ordu dilini de çok iyi bilirdi. Şark kültürü zengindi. Bu vasıfları dolayısıyla 1905 yılında Cezayir'de toplanan Milletlerarası Oryantalistler Kongresi'ne İngiltere'yi temsil ederek katıldı.

Yazımızın bundan evvelki bölümlerinde yeralan İngiliz oryantalistleri Gibb ve Browne'nun Cambridge'deki profesörlükleri sırasında onların yardımcısı oldu. Gibb'in ölümünden sonra Browne tarafından derlenip düzenlenen notları basıma verilirken Mukaddemesi Halil Halit Bey'e yazdırıldı.

MEŞRUTİYET MİLLETVEKİLLİĞİNDEN, BOMBAY BAŞ ŞEHBENDERLİĞİNE

Halil Halit, 1908 Meşrutiyet İnkılâbı üzerine, İstanbul'a döndü. Günlük *Servet-i Fünun* gazetesinde yayınlar yaptı. Bosna Hersek'in İlhakı üzerine Avusturya aleyhine yoğunlaşan heyecanı Boykot'a çevirenlerin başında yeraldı. Hatta Türkiye'de o güne kadar pek bilinmeyen ve kullanılmayan boykot kelimesini ilk defa Halil Halit Bey kullandı.

1908 Meşrutiyeti'nin ilk dönem Ankara milletvekilliğine seçildi. Daha sonra bu görevden ayrılarak Bombay baş Şehbenderliğine atandı.

İngiltere'de, Mısır'da, Hindistan'da ve Türkiye'de bulunduğu dönemlerde yazı hayatından uzaklaşmadı.. İlmî konularda hayli makaleleri ve kitapları vardır. Bu arada *Hilâl ve Sâlip Kavgası, Cezayir Hatırası*[13], *Türk ve Arap* adlı kitapları ile İngilizce olarak yayınladığı *The Diary of Atatürk, A Study in English Turcophobie, Cross Versus Crescend* adlı eserleri vardır. Bunların hepsi, Ordu diline çevrildi.

Gençlik yıllarını Londra ve Mısır'da geçiren Halil Halit Bey, oradaki Jöntürkler arasında itibarlı bir bilgin ve kalem sahibi olarak tanındı.

Türkiye'ye son dönüşünde de kültür hizmetlerini ve yazı faaliyetlerini bırakmadı. İlâhiyat Fakültesi'ndeki profesörlüğünden sonra, sağlığı için, kış aylarını Mısır'ın ılık havasında geçirmek istedi. Nitekim 1931 yılında bu maksatla Mısır'a gittiyse de, amansız hastalığı dolayısıyla ve yurtta ölmek arzusuyla İstanbul'a döndü. 1931 Nisanında vefat etti.

---

[1] *Servet-i Fünun Mecmuası*- 16 Teşrinisânî 1316, no: 507.

[2] *Osmanlı Gazetesi*- 15 Kânunuevvel 1901, no: 98.

[3] *Rıza Tevfik Bölükbaşı* (1868-1949)

[4] *Mecmua-i Ebuzziya* no: 45, sene: 1302 H., s. 1427-1430.

[5] *Edward Browne*, Gibb'den iki yaş küçüktür. 20 yaşındayken İstanbul'a gelmiş, ünlü hocalardan dil ve din dersleri almıştır. Kendisinden ilerdeki bölümde bahsedilecektir.

[6] Bu sırada, 93 Türk-Rus Savaşı başlamış ve İngilizler Türk tarafını -Kırım Savaşı'nda olduğu gibi- desteklemedikleri için ve hatta Türklerin aleyhine eylemli bir tutumda göründüklerinden, Mr. Gibb, bu satırları, o günkü İngiliz politikasının havası içersinde yazmış olabilir.

[7] Urfa mebusu Mahmut Nedim tarafından yayınlanan *Devr-i Cedid* gazetesi, 8 Haziran 1325, no: 6.

[8] Hüseyin Kâzım (1870-1934), Osmanlı devrinde mebustu. Valilik ve bakanlık yapmış, tarih ve edebiyat kültürü zengin bir kalem sahibidir. Dinî konulu yazılarında "Şeyh Muhsin Fânî" takma adını kullanmıştır. Güzel Sanatlar Akademisi emekli profesörlerinden sanatkâr Rikkat Köknar'ın babasıdır.

[9] Refik Halit Karay (1888-1965).

[10] Halide Edip Adıvar (1884-1964).

[11] Gibb'in 75. ölüm yılı vesilesiyle Talât Halman'ın makalesi: *Milliyet Sanat Dergisi* - 7 Ocak 1977.

[12] Nurettin Bey, ünlü müzisyenimiz rahmetli Münir Nurettin Selçuk'un babasıdır.

[13] Önce tefrika suretiyle yayınlanan bu eser, Mısır'da Abdullah Cevdet'in kurduğu İçtihat matbaasında 1906 yılında kitap halinde basılmıştır.

طرق ١٢٩٩

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

Dr.UYGUR KOCABAŞOĞLU

İSTANBUL HAVADİSİ

☐ Beyoğlu'nda Şişli'de vâki Grek Adele'nin batakhane şeklinde olan kârhanesinde vukubulan müteaddit münazaa ve mudarebeden [dövüşme] dolayı ora ahalisinin tanzim ve tertib etmiş oldukları mazbata-i umumiye Beyoğlu zaptiyesine verildiğini gazeteler yazmıştı. Mezkûr kârhanelerde bugünlerde bütün bütün edeb-i umumiyeye muhalif vak'alar zuhur etmekte ve ora polis komiseri her ne kadar gayret etmekte ise de... (2 Kasım 1884)

☐ Tophane'de vâki sığır salhanesinden bundan iki sene akdem bir boynuzlu öküz kaçarak ve bir çocuğu ayaklarının altında çiğneyerek biçarenin vefatına sebep olduğu henüz hatırlardadır. Bu hafta zarfında birkaç defa boynuzlu öküzler dışarı fırlayarak ve zırlayarak caddeye doğru kaçmakta ve kasapların dahi ellerinde bıçak olduğu halde mezkûr öküzleri takib etmektedirler. Hatta evvelki gün yine mezkûr salhaneden kurtulmak üzere bir deli öküzün dışarıya uğramasını müteakip idilen gayret üzerine önü kestirilmiş ise de bu kere dahi oradan mürûr etmekte olan bir kovacıyı tehlikeli bir halde yere düşürmüş idüğü Beyoğlu zabıtası tarafından haber alınmağla... (2 Kasım 1884)

☐ *Üsküdar Müddeiumumisi Sabıkı Hamdi Beyin Muhakemesi:* Canfesci Mihran nam şahsı Üsküdar'da Bağlarbaşı'nda vâki hanesinde darb eden [döven] Üsküdar müddeiumumisi Hamdi bey ile biraderi Cemal Bey ve jandarma onbaşısı Ahmed Ağa ve yine merkûm Mihran'ı Tophanelioğlu merkezinde darb eylediği [dövdüğü] beyan olunan polis komiseri İzzet efendi merkum Ahmet onbaşıyı darb eylediği iddiasıyla maznun-u aleyh bulunan [sanık olan] Mihran'ın icra-yı muhakemelerine evvelki Pazartesi günü saat sekize çeyrek kalarak Reis saadetlû İbrahim beyefendi ile âzadan izzetlû Tevfik ve İzzet beyler ile Tomas ve Kaspar efendilerden mürekkep olarak teşekkül eden mahkeme-i istinaf-ı cünha dairesinde müdde-i umumî muavini Memduh beyefendi hazır ve birçok müstemiîn [dinleyiciler] mevcut bulunduğu halde... mübaşeret olundu... (6 Kasım 1884)

☐ *Üsküdar'da Amerikalıların Kızlara Mahsus Mektebi:* Üsküdar'da Amerikalılar tarafından tesis olunan kız mektebinin muntazam ebniyesi [binaları] hariçten pek çok kere müşahade olunmuş ise de dahilini temaşa edenler nadirdir. Dünkü gün heyet-i tahririyemizden [yazı kurulumuzdan] bir zat bi-l-münasebe mekteb-i mezkûru gözden geçirmiş olduğundan meşhudatını [gördüklerini] bervech-i âti [aşağıdaki gibi] tarif etmiştir:

... Elhasıl işbu mektebin intizamını tarif ile vatanımızda mükemmel mekteplerin an be an tezayüdünü [artmasını] temenni ile hitam-ı makale olunur... (15 Kasım 1884)

☐ İngiltere sefaretinin kapıoğlanı Mösyö .... geçen gece Beyoğlu'nda misafirlikte bulunduğu halde füc'eten [ansızın] vefat eylediği kemâl-i teessüfle mesmûdur. (25 Kasım 1884)

☐ Asmaaltı tüccarlarından Hacı Ömer efendi dünkü Çarşanba günü süvar olduğu beygirden tepesi üstü düşerek vefat etmiş olduğu mesmûdur. (27 Kasım 1884)

☐ Beyoğlu caddesine kundakta olarak bir çocuk bırakılmış olduğundan mürûr eden ahali tarafından bi-l-müşahade zaptiyeye teslim edilmiş olduğu işitilmiştir. (27 Kasım 1884)

İCMAL-İ AHVÂL

☐ Rusya devleti tarafından bu günlerde Devlet-i Osmaniye ile hüsn-ü münasebet [iyi ilişkiler] husulü iltizam olunması üzerine Avrupa gazetelerinin ekserisi neşr-i mütâlâat eylemişlerdir. Devlet-i Osmaniye'nin el -hâletü- hâzihi [şimdiye kadar] maksud-u merarmı kâffe düvel ile [bütün devletler ile] münasebetini bir hüsn-ü halde bulundurmak olduğundan gerek Rusya ile ve gerek düvel-i saire ile münasebetimiz mütesaviyen emniyyet ve muzâfât üzeredir... (11 Kasım 1884)

GAZETELERDEN MUKTEBESÂT

☐ Demiryolları maddesinin cümlenin

câlib-i memnuniyyeti olacak bir surette kariben tesviye buyrulacağı ve Reji idaresinin işlerini tahkike gelen banka vekillerinden Mösyö Berge'nin (?) diğer bir teşebbüs için Hükümet-i seniyye ile esasen mutabakât-ı efkâr hasıl olmağla Avrupa'daki eshab-ı sermaye ile mülâkat etmek üzere bu günlerde ol canibe azimet edeceği *Phar*'ın malûmat-ı hususiyesindendir. (13 Kasım 1884)

☐ *İstanbul gazetesinde görülmüştür:* Geçen akşam Tepebaşı'nda bir Ermeni katolik papazı bir hilekâr tarafından iğfal olunup bir haneye götürülmüştür. Papazın hane-i mezkûra duhulünde bir İngiliz kadını kendisini zarifane surette istikbal ederek güzelce tefriş olunan bir odaya davet ve orasını duasıyla takdis etmesini rica eylemiştir. Oda derûnunda [içinde] soba yandığından, papaz gerek sobadan, gerek İngiliz kadınının gözlerinden lemaân eden [parıldayan] ateşten hararetlenip kalpağını ve cübbesini atarak bayılmıştır. Bu sırada kapı açılıp bir elinde revolver bir elinde kama ile bir adem içeri girmiş ve papaza "Sen hem benim paramı sirkat ettin [çaldın] hem de ırzıma tasallut ediyorsun." diyerek tehdide başlamış ve kadın ise kapıdan sıvışmıştır. Papaz bir hayli ricadan sonra canına kıymamak üzere yüz liralık bir senet ita etmiş ve kendisini tehdit eden herif dahi senet ile beraber papazın para cüzdanını alıp gitmiştir... (19 Kasım 1884)

İLÂN VE REKLAMLAR

☐ Meşhur terzi .... mağazası müşterilerini her yüzden memnun ve hoşnûd etmek arzusuyla Paris'ten mahir bir makasçı celbeylediği ve bu ustanın Varna tarikiyle gelecek Perşembe günü Dersaadet'e muvasalat edeceği ilân olunur. (12 Kasım 1884)

☐ Gece tiyatroya gidemeyen familyalar hakkında mucib-i suhulet [kolaylık] olmak maksadıyla yarınki Pazar günü vakt-i sahurdan iki saat sonra Beyoğlu'nda vâki Konkordiya tiyatrosunda münhasıran familyalar için lubiyât ve teganniyât icra kılınacağı ve teşrife rağbet edecek familyaların istihsal-i hoşnudisi zımnında tiyatro idaresi cânibinden fedâkârane gayret ve himmet edildiği ilân olunur. (22 Kasım 1884)

Suret-i İlân:

☐ Saye-i inayet vaye-i hazret-i padişahîde Kasımpaşa deresinin denizden ta Dolapdere'sinin ve Yenişehir cihetlerine kadar iki tarafına bu kerre müceddeden [yeniden] ana lâğımlar inşa ve evvelce açıktan akmakta olan çir-kâb [çirkef, pis su] işbu yapılan lağımlara icra olunarak artık hariçten süprüntü ve mevad-ı müteaffine-i saire [diğer kokuşmuş maddeler] atılmadıkça taaffün husule gelmeyeceği derkâr bulunduğundan ve bademâ derenin etraf ve civarında bulunan hane ve dükkânlarının süprüntülerini kaldırmak üzere her gün sabahları kapıları önlerinden arabalarıyla küfeli beygirler mürûr edeceğinden mezkûr hane ve dükkânlardan dere üzerine az çok süprüntü atılır ve bunlar da hangi hane ve dükkân hizasında görülür ise kat'iyyen hatır ve gönüle bakılmayarak ceza-yı nakdî [para cezası] ahz olunacağı malûm olmak üzere ilân-ı keyfiyyet ibtidar olundu. (27 Kasım 1884)

"MÜTEFERRİK"

☐ Bazı kere olunan ilânlara mugayyir tiyatro oyunları tehir olunmakta ve bu münasebetle emakin-i bâideden [uzak yerlerden] bililtizâm [bile bile] seyr ve temaşaya gelenler meyusen geri dönmekte olup, bu ise ahaliyi iz'acdan başka bir manaya hamlolunamayacağından bir mani zuhurunda bu gibi iz'acata meydan vermemek üzere oyunun tehiri dahi ilân olunsa daha ziyade muvafık maslahat olduğuna dair müteaddit varakalar alıyoruz. (10 Kasım 1884)

MEVAD-I RESMİYYE

"Raport"

☐ *Mekteb-i Tıbbiye-yi Şahâne Nezaret-i Aliyyesine:* "Huzur-u âlilerine takdim etmiş olduğum raporlarda lâğımların tathiratı [temizlenmesi], tamiratı [onarılması] ikmal olunmakta olduğunu saniyen bir hafta zarfında müşâhedât-ı acizanem Daire dahilinde bulunan bakkal dükkânlarında füruht edilmekte bulunan [satılan] yağlar ekseriyet üzere mahlût [karışık] ve bu ise mecra-yı hazmiye emrazına [hazım yolları hastalıklarına] bâdi olup bu cihetle sıhhat-i umumiyeye mazarrat iras edeceğini ba-raport müdirine bildirildikte bu misillû yağları satmamaları tenbih edilmiştir... (7 Kasım 1884)

☐ Zat-ı şevket simat-ı hazret-i padişahi Almanya İmparatoru haşmetlû Wilhelm hazretlerinin attan düştüklerin istihbar buyurmaları üzerine müşarün-ileyh hazretlerine keşide buyurdukları bir kıt'a telgrafnamede hadise-i merkûmeden [sözkonusu olaydan] teessüf ve müşarün-ileyh hazretlerinin kesb-i ifâkatlarından [iyileşmelerinden] nâşi beyan-ı mahzûziyyet buyurmuş oldukları karşı gazetelerinde rivayet olunuyor. (8 Kasım 1884)

☐ Saadetlû Ahmet Midhat efendi hazretlerinin tertib gerdeleri olan *Çerkez Özdenleri* ve *Çengi* nâm tiyatro oyunları adâb ve ahlâk-ı kavmîye [kavimlerin adet ve ahlâkına] ve alelhusus şaâyir-i islamiyeye [İslamiyyetin ayırdedici adetlerine] külliyen münâfî [aykırı] olduğuna ve bunların sahne-i temaşaya vaz'ı [sahneye konulması] caiz olmayacağına mebni mezkûr oyunların fi-mâba'd [bundan böyle] oynatılması şehremini devletlû paşa hazretleri ile umur-u zaptiye nazırı saadetlü beyefendi hazretleri beyninde bi-t-tensîb iktizası icra ve dünkü gün lâzım gelen memurlara tenbihat-ı mukteziye ifa kılınmıştır. (23 Kasım 1884)

DIŞ HABERLER

☐ Yunan tarafından Mısır'a gönderilen dühanların [tütünlerin] duhulüne Hıdivi Mısır hazretleri tarafından müsaade olunduğu cihetle Reji İdaresi tarafından bu babda dava olunduğu haber alınmıştır. (3 Kasım 1884)

☐ Haşmetlû Rusya İmparatoru Aleksandr Hazretleri tarafından zat-ı şevketsimât-ı hazret-i Padişahîye ihdâ olunan [hediye edilen] St. Andre nişanı ikiyüz sene akdem [önce] meşhûr Çar Petro tarafından ihdas olunmuş olup Rusya'nın en kıymettar nişanı olduğu tahkik kılınmıştır. (7 Kasım 1884)

VİLÂYETLERDEN HABERLER

☐ Yine terakkiyât-ı maariften olarak Karesi vilâyetinde mükemmel bir matbaa küşâd ve bir gazete ihdas olunmak üzere olduğu mesmûdur. (11 Kasım 1884)

☐ Sivas vilâyeti dahilinde Aziziye kasabasında yirmibeş nefer eşkiyanın derdest edilmiş olduğu mahallinden iş'ar olunmuştur. (25 Kasım 1884)

☐ Selânik'te 23 yaşında bir Yahudi kızı şeref-i islâm ile müşerref olup bir helvacı ile izdivac eylediği şehr-i mezbûrdan *Phar* gazetesine yazılmıştır. (30 Kasım 1884)

☐ Avrupa Demiryolları

	Kilometre
Almanya	35907
İngiltere	30179
Fransa	29688
Rusya	25111
Avusturya	20850
İsveçya-Norveçya	7978
İsviçre	2752
Portekiz	1493
Memalik-i Osmaniyye	1394
Yunanistan	22

Derdest-i inşa olup henüz ikmal edilmemiş olan balâdaki istatistiğe dahil değildir. (22 Kasım 1884)

☐ Rusya Sefiri Mösyö Nelidof madamasıyla beraber Avrupa'ya gidecek idiyseler de kolera münasebetiyle tahvil-i niyet edip [niyet değiştirip] Korfu'ya gitmeğe karar vermişlerdir. (22 Kasım 1884)

BEDRİYE ATSIZ

Lâkaplar

Siyasî tarih yazarlarının medeniyet tarihini ihmal etmelerine imkân olmadığı bugün artık apaçık bir hakikattir. Bunun yanında önemsiz küçük şeyler gibi görünen bâzı noktalar da insanların mânevî değerlerini ortaya koydukları için hem medeniyet tarihi ve hem de siyasî tarih içinde dikkate değer bir rol oynamaktadırlar. Aslında medeniyet tarihini de bu küçük şeyler ve bunların zaman içindeki gelişmeleri oluşturmaktadır. Bu hususta sayısız örnekler akla gelebilir. Meselâ bunlar arasında "çadır" günümüzde sanat tarihçilerini ciddî bir biçimde meşgul eden çok karakteristik bir örnek olarak gösterilebilir. Binlerce yıl öncesinin ilkel insanı dünyanın neresinde bulunursa bulunsun kendisini tabiata ve onun âfetlerine karşı korumak ihtiyacını duymuştur. Bu ihtiyacını önceleri ağaç kovuklarını kullanmak, nehir veya göl kenarlarında kazıklar üzerinde basit sığnaklar meydana getirmek suretiyle gidermiştir. Sonraları da iklim şartlarına göre şekil değiştiren çadırı bulmuştur. Ama çadır hiçbir zaman barınak karakterini kaybetmemekle beraber zamanla büyük bir tekâmül göstermiştir. Bugün halkın çadır deyip geçtiği bu araç, medeniyet tarihçileri için eni, boyu, tabanı, bezi, süsleri ve kimler tarafından ne maksatla kullanıldıkları sorusu ile kitaplar dolduran başlı başına bir konu ve müzelerle sergilerin de âdeta baş misafiridir. Şimdi ele almak istediğimiz LÂKAPLAR da işte tarihi oluşturan veya tarihin oluşturduğu binlerce küçük şey arasından bir tanesidir.

Türklerin mânevî değerlerinden biri de, onların o ince ve zarif buluş kabiliyetidir. Avrupa'da soyadları daha ortaçağlardan itibâren kanunlaşmış ve kilise kayıtlarına geçmiş bulunmaktadır. Bizde ise hiç zorlanmadan meydana gelmiştir. "Yiğit lâkabıyla anılır!" diye bir atasözümüz vardır. Buradaki yiğit deyimini mutlaka kahramanlık yapmış bir kişi olarak değil de, sadece er kişi, yâni erkek anlamına kabul etmek lâzımdır. Esasen İslâm cemiyetinde kadının dış hayattaki yerini düşünecek olursak, bunu da pek tabiî karşılamamız gerekir.

Türkiye'de soyadı kanunundan sonra, bunu alelacele gerçekleştirmenin telâşı içinde o zamanki cahil nüfus memurlarının cahil halka bol bol bahşetmek lütfunda bulundukları birçok anlamsız aile adı görüyoruz. Başında veya sonunda "Erler", yahut da "Öz"ler bulunan bir sürü soyadı bir alay insanı akraba kılmaktan gayrı hiçbir espri taşımaz. Sadece resmî işlemler için zarurîdirler. Oysaki daha önceleri çok çeşitli sebeplerle hakikaten büyük esprisi olan nice nice lâkabın pek çok ailede soyadı olarak yerleştiğini görmekteyiz. Bunların çoğu zamanla falancaoğlu diye nüfus kütüklerine de geçmiştir. Bizim buradaki araştırmamız bu kayıtlara göre yapılmış bir inceleme değildir. Sadece yıllardır başka başka sebeplerle karıştırdığımız tarih kitaplarından sırf dikkatimizi çektikleri için bir kenara not ettiğimiz lâkaplardır. Bu yüzden bunların yalnız şu veya bu sebeple adları tarihe geçmiş kimseler olduğunu, bunların dışında daha pek çok bize ulaşamayan lâkapların da bulunduğunu hatırdan çıkarmamak gerekmektedir. Not aldığımız kitapların ağırlığını: Cevdet, Enderun, Şânizâde, Lütfü, Vâsıf, Selânîkî gibi eserler teşkil etmektedir. Her biri ayrı ayrı düşündüren, acaba neden? dedirten bu bâzan zarif, bâzan kaba ve fakat her hâlde yakışık bir sebebi olan bu lâkapları sıralamadan önce basit bir tasnife tâbi tutmayı uygun bulduk. Bunlardan kiminin gayet açık bir şekilde o insana milliyetine, rengine veya doğduğu şehre göre lâkap olarak verildiğini görüyoruz. Kiminin kaynağını ise ya vücut biçiminde, ya vücudunun bir yerindeki noksanlıkla, ya mesleğinde, yahut da karakterinde aramak lâzım geliyor. Velhasıl milletimizin ruh inceliğini ve mânevî değer ölçülerini açıkça gösteren bu kısacık listeyi sunmaktan büyük bir haz duymaktayız.

Listemizin ağırlık noktasını karakterler teşkil etmektedir ki, göz gezdirirken sizlerin de aynı şeyleri duyacağınızı umar ve dileriz.

Önce gayet açık bir şekilde ne için takıldığı belli olan lâkapları ele alalım: Türk İbrahim Ağa, Türk Mustafa; Çeçenzâde Hüseyin Paşa; Çingene Hüseyin; Bulgaroğlu Yahya Efendi (kendisi Rum); Tatarcık Abdullah Efendi (iki mânâsı olabilir); Meleşzâde İzzet Bey (1- bir Türk kavmi; 2- Çağatayca koket ve çok meleyen çifte kuzulu koyun); bundan başka Arap, Kürt ve Arnavut menşeli adlar. Aynı grupta İngiliz Mahmud Efendi, Bonaparte Ahmed Ağa, Gâvur Hasan, Osmanlı Ali Ağa gibi insanı düşündüren kişiler de bulunuyor.

Sonra renklere göre verilen lâkaplar var: Siyahî Ahmed Bey; Sarı Sadık Efendi; Sarı Bey (voyvoda); Kara Mehmed Paşa (kapudân-ı deryâ); Karabeyzâde Mustafa; Kara Bekir Efendizâde Osman Efendi; Karaca Bey (Rum); Karaca Ahmed; Karaca Yanko Bey (Karaca iki anlama da gelebilir tabiî); Boz Veli Ağa; Boyalı Mehmed Paşa;

Selânîkî Mustafa Efendi; Peçevî İbrahim Efendî; Bosnavî Hüseyin

Efendi ve Kaşûtî Ahmed Bey gibi doğduğu şehre göre isim yapmak çok yaygın bir keyfiyet olduğundan bunları geçiyoruz.

Şimdi de vücutla ilgili lâkapları ele alalım:

Boynueğri Abdullah Paşa; Eğriboyun Mehmet Ağa; Daltaban Tahir Efendi; Dişlek Feyzi Efendi; Dilsiz Hüseyin; Çopur Hüseyin; Cüce Abdullah Hoca; vs. Civan Ârif Ağa; Dal Mehmed Çelebi; Cenaze Hasan Paşa; Benli Ârifzâde İzzet Bey; Benlizâde Ahmed Râşid Efendi; Mengli (benli) Osman Bey; Battal Hüseyin Paşa; Altıparmak Mustafa; Ağzıaçık Mehmed Ağa (belki safdil, belki nefes yolları hasta); Akbıyık Hüseyin Efendi; Akbıyıkoğlu Hasan; Atkafalı Mehmed Ağa; Zayıf Nazif; Üçanbarlı Mehmed Efendi (çok şişman); Uzun Mustafa Ağa; Uzun Hasan (Şile Serdarı); vs. Ulu Ârif Efendi; Tortop Ali Ağa (top çehreli imiş); Topal Ali; Şişman Mehmed Ağa; vs. Şehlâ Hasan Efendi; Sağır Nâşid Ağa; Sarsak Emin Ağa; Sallabaş Ahmed Paşa (Mora valisi); Paytak İbrahim Hoca; Palabıyık Mehmed Efendi; Pepeği (kekeme) Halil Bey; Nahif Ahmed Ağa; Açıkbaş Şeyh (Ereğli'li Şeyh); Açıkbaş gâvur imam (iki anlama da gelebilir); Kör Ali Bey; vs... Köse Mehmed Paşa; Köse Mustafa Paşa (Köse Kethüda); vs. Kel Ahmed Paşa; Keleş Mehmed; Keleş Bey; Keleş Beyzâde Arslan Bey; vs.; Kambur Haşmet; Kambur Mustafa Bey (Darphane Emîni); vs. Burunsuz Mustafa; Kahvecioğlu burunsuz Mustafa Ağa; Burnaz Ahmed Bey (boşboğaz anlamı da var); Burnaz Beyzâde Derviş Mehmed Esad; Hûbî Raşid Ağa; Küçük Alioğlu Dede Bey; vs. Kısa Abdülkerim Ağa; Kulaksızoğlu Mustafa Ağa; Kuru Hasan Efendi; vs. Leylek Abdullah Ağa (ikinci anlama da gelebilir); Ebleh Selim; Deli Mustafa; Deli Abdullah (Hamdullah Paşa) vs. (iki anlamda da olabilir); Karagöz Mustafa Ağa; Karakulak Bekir; Karabacak Ali Efendi; Gerdankıran Ömer Efendi; İncebelli Said (Ağa); Halâvet Ahmet Efendi; Fırça Ahmed Bey; Eligüzelzâde Mehmed Ağa; Yaraşıklı Tatar Osman Ağa; Yapçacık Mustafa Ağa (az konuşan); Genç Yusuf Paşa; Ihtiyar İsmail Ağa; İnce Mehmed Paşa; İnce Bey; Meyilli Ömer Ağa gibi.....

Mesleklere geçmeden önce, birkaç tane de hayvanlı lâkap verelim; bunları hakaret, maharet, cesaret ve teşbih (benzerlik) anlamına kullanmışlardır:

Malak Halim Bey; (Mallak okuyacak olursak müdahaneci, dalkavuk); Keklik Mehmed Efendi (Ağa); Arslanzâde Mustafa Efendi; Aygır İmam (Hâfız Derviş Mehmed Efendi); Kuğuzâde Emin Bey; Keçi Ârif (=Şirin Ârif); Devezâde; Tosun Ahmed Paşa; Şahin Ali Paşa; Dağlı Kocabaş; Lâçinzâde Elhaç Mustafa; Leylek Abdullah Ağa; Hindi Molla (Vassafzâde Esad Efendi);

Bir de falancaoğlu gibi mensubiyet gösteren lâkaplar vardır:

Ebezâde Abdullah Efendi; Kodoşzâde Hafız Mustafa Efendi (dilenci ve pezevenk); Kavanozoğlu Hüseyin Paşa (sonradan: Kavanoszâde Vezir Hüseyin Paşa); Bahadırzâde Osman Bey; Kuloğlu Şâkir Ağa; Paşalı Ahmed; Sütbirader Ahmed Bey; Şehvârzâde Derviş Bey; Eskicizâde Efendi; Ağazâde; Devecizâde; Falcızâde Memiş Ağa; Şirinzâde İzzet Bey; Şatırzâde Osman Ağa; Deyyusoğlu; Abanoszâde; Dağdevirenoğlu Mehmed Ağa; Dağdevirenzâde (Edirne Bostancıbaşısı); Sarıklı (Sırıklı?)oğlu Abdullah Ağa; Torunzâde Mehmed Emin; Uryânîzâde Mustafa Efendi; vs.; Yeğen Mehmed Paşa; Çalıkzâde Hüseyin Ağa; Çalıkoğlu (Rum); Beğzâde Mihal; Hamamîzâde Mehmed Râşid (Istanbul Kadısı); Düzoğlu Kirkor; Elmas Paşazâde; Emmioğlu Ömer Ağa; Evkatlızâde Süleyman Bey; Esebeyzâde Emin Ağa; Gölgelioğlu Deli Osman; Ispanakçı Paşazâde Tahir Bey; Hüdaverdioğlu (Ermeni Teodor); Hırkalıoğlu; Gümüş Hanımzâde Âtıf Bey; Dayazâde Yusuf Bey; Çobanoğlu; Sultanzâde Râşid Bey; Saraylızâde Hasan Ağa; Sümbülzâde Vehbî; Pîrîzâde; Yetimoğlu; Hammaloğlu Hafız Mustafa; Güneşoğlu Kazak; Kuruşçuzâde Yahya Ağa; Himmetzâde Şeyh Abdullah; Hacı İbişoğlu Ali Ağa; Hadımzâde Sâhibî Ahmed Bey;

Bu son zâdelikte ya bir istihza saklı olmalı veyahut da arkasında Evliyâ Çelebi'nin Meyyitzâde'sinde olduğu gibi bir efsane yatmalı. Bundan başka gayrı müslimlerden bir haylı Hançerlioğlu veya Hançerlizâde de vardır. Meselâ, Eflâk Voyvodası Hançerlioğlu Konstantin gibi...

Şimdi de mesleklere göre verilmiş lâkapları görelim: Zenne İbrahim; Hezâr-ı fend Ali Bey; Hayâlî Said Efendi; Gemici Ali Ağa; Fetvâcı Ahmed Çavuş; Ekmekçi İsmail; Ekmekçizâde Ahmed Efendi; Abullabud Mehmed Paşa (Selânik valisi); Eski Erzak Ağa; Muk'ad (emekli) Esad; İşaretçi Osman Efendi; Pirinççizâde; Esîrîzâde Mehmed Refi' Efendi; Ebezâde Derviş Mustafa Efendi; Debbagzâde Efendi; Dürrüzâde Ârif Efendi; Daneci Mehmed Paşa; Dede Mustafa Ağa; Dede Ağa (Humbaracıbaşı); Dolmacı Hafız Mehmed Ağa (iki anlamlı); Dede Nureddin; Çaka Hüseyin Bey; Çarhacı Ali Paşa; Cezzar Ahmed Paşa; Civan Kapıcıbaşı Sîmîn Mehmed Paşa; Çilingir Ali Efendi; Ciğercioğlu; Camcı Abdi Çelebi; Cenkçioğlu; Baltacı Ali; Bülbül Hafız (Bülbül Efendi) (=Feyzullah Efendi); Baba Paşa (Sivas valisi); Balmumcu Mustafa Efendi; Bahrî Mehmet Paşa; Alacacızâde Sadık Efendi (kumaş); Ağa Paşa (Yeniçeri Ağası Hüseyin Ağa); Ağucu Hamid Ağa; Âlim Abdi Ağa; Zülüflü Ahmed Ağa; Ağalar ağası Halil Ağa; Ağababasızâde Said Efendi; Zokazâde Mahmud Beğ; Yastıkçı Hüseyin; Yâsincizâde (Yâsinzâde) Emin Ağa; Yazıcı Mehmed Said Efendi (Yazı Hocası); Yılancı Süleyman Ağa; Yayla İmamı; Yağlıkçı Binbaşı; Telvezâde Mehmed Efendi; Tığlıoğlu Lâtif Beğ; Tuğlu Mehmed Ağa; Tebdilci Ali Beğ; Turnacı Ömer; Topuzoğlu Kapıcıbaşı Mehmed Ağa; Tömbekzâde Seyyid Ali Beğ; Tuzcuoğlu Memiş Ağa; Taşçı Mahmud; Turunçzâde Süleyman Paşa; Topdanoğlu; Şerbetçi Lâlâ; Şikârîzâde Şeyh Ahmed; Sürücü Hamid Paşa; Sakazâde Mehmed; Samânîzâde Hasan Efendi; Sohta Ali; Haffafzâde Mehmed Emin (Kavaf) Servili Elhac Mehmed Ağa; Suyolcuzâde Salih Efendi; Seyyid Ali Paşa; Rakkas İbrahim Ağa; Peykû Ömer

Ağa; Pehlivan Hoca; Paçacızâde Hacı Nûman Efendi; Paşa Ağa (İbrahim Ağa); Pekmezci Mehmed Paşa; Pazvandoğlu (Pasban Ali Paşa); Nakilci Mustafa; Neyzen Mustafa; Müjdecibaşı Hâfız Ahmet Ağa; Mıskaalî Ahmed Ağa; Miço Osman; Mürekkepcizâde Tahir Ağa; Mumcu Süleyman; Mütevellioğlu Mahmud; Musannif Efendi (Divrikli Osman); Mâcuncu İsmail Paşa; Mahmud Çavuşzâde Feyzullah; Mollaoğlu; Mollacıkzâde Ahmed Atâ Efendi; Lekecizâde Vâhid Efendi; Kıncı Baba (eşkıya); Kebapçı İbrahim Ağa; Köle Salih Efendi; Kaanuncu Abdurrahman Ağa (saz); Kazancı Mustafa; Kethudazâde; Kınacı Baba; Kovacı Şeyh Emin Efendi; Kevakebîzâde Mehmed Raşid Efendi; Keşşafzâde; Keçecizâde İzzet Molla; Kalyoncu Ali Ağa; Kalafat Mehmed Paşa; Kalafat Paşazâde Seyyid Ahmed; Koçuoğlu Mehmed Ağa; Kadı Paşa (Kadı Abdurrahman Paşa); Kabakçı Mustafa; İmam Ağa; Elfî Mehmed Beğ; Pehlivan ikiz Osman; Çelebi Paşa (Mustafa Paşa); Hacı Manav; Deli İlâhi (eşkıya); Tiryâkî sofu Mehmed Ağa; Köpköpzâde Hacı Bekir Ağa (döğen, dayakçı).

Şahısların karakterlerine göre kendilerine takılan lâkaplara geçmeden önce bir iki tane de kılık kıyafete göre verilmiş adlardan örnek verelim: Kebelizâde, Mücevvezeli Süleyman Ağa (bir nevi alay kavuğu); Kılıçlı Hacı Bektaş; Kalpaklı Hüseyin Ağa; Kargılı Yahya Ağa; Kolçak İsmail Ağa (manşon, muff); Lâleli Mustafa Efendi; Sünbül Sinan; Ebulacep Hâfız Receb; Bindallı Mustafa; Bol yenli Seyyid Ahmed Ağa; Bol paça Emin Ağa; Küpeli Abdi Beğ; Telli İbrahim Beğ; Pullu Nuri Ağa.

Tesadüfler, alışkanlıklar ve karakterleri belirten lâkaplar:

Çetin Hasan Ağa; Fıstık Said Ağa; Ümmî Sinan; Hazır cevap Zihni Molla; Hülyacı Hafız Mehmed Ağa; Ayaklı kütüphane (Â'lemülulema Müftüzâde Seyyid Mehmed Efendi); Hünkârbeğendi Rıfat Efendi; Heygidi Osman Efendi; Gizlisıtma İbrahim Efendi (Harbiye nâzırı Hacı İbrahim); Fesat Hüseyin Beğ; Ferah Ali Paşa; Ebu merak Mehmed Paşa; Dindar Halil Ağa; Dağlardelisi (eşkıya); Çakmak Ahmed Beğ; Çocuk Âkif Beğ; Çengelli İbrahim Paşa; Çöpatlamaz; Çiçekdelisi İsmail; Cebbarzâde Süleyman Beğ; Ceviziçi Tahir Ağa; Gölgelioğlu Deli Osman; Cin Ahmed; Cezbeli İbrahim Ağa; Cevahir Osman Ağa; Bulutkapan Ali Beğ; Baba Mustafa; Acemkılıcı Mustafa Efendi; Zorba Mehmed Usta; Yanarateş İbrahim Efendi (yanakları ateş gibi imiş); Yalnız Mahmud Efendi; Yahnikapan Abdülkerim Paşa; Vay belim Ahmed Ağa (süvari); Uslu Şükrü; Ukalâ Süleyman Efendi; Uğurlu Mehmed; Tatlı İbrahim Beğ; Şeytan Emin (Haffafzâde Mehmed Emin); Sulu Mahmud Ağa; Sarhoş Mustafa; Sert Mahmud Paşa; Suiçmezoğlu Hasan; Olaycı Mehmed; Nâmizaç Mehmed Efendi; Mantar Osman Efendi; Maraz İbrahim Beğ; Mustalah Said Efendi; Matrak Emin Ağa; Mirasyedi Mustafa Ağa; Mukallid Aziz Beğ; Mehtap (maytap) Ethem Efendi; Madrubîzâde Seyyid Ahmed Efendi (talebe iken bir gün kolluk neferatı ile döğüşmüş); Mesutzâde; Mükellefzâde Mustafa Beğ; Melek Mehmed Paşa; Leğenkaymağı Ethem Ağa; Kirlihanımzâde; Koyunyemez Mehmed Ârif; Kutu Hasan Ağa; Kırkık Hafız; Kız Mahmud Efendi; Kibirli Ahmed Ağa; Kırkayak Nuri Ağa; Kodoşzâde Hafız Mustafa Ağa; Koril İsmail Ağa (muhtemelen goril); Karacehennem İbrahim Ağa; Keçiboynuzu Hilmi İbrahim Paşa; Koca Mustafa Paşa; Kurd Efendi (kadı); Kelekoğlu; Keramet Hasan Efendi; Koyunyiyen Ârif Ağa; Koca Yusuf Paşa; Kezûbîzâde Emin Efendi; Bîziyan Mehmed; Mıcık Reşid Ağa; Demirkıran Mustafa Ağa; Konkon Halil Ağa; Kut Hüseyin Paşa (Diyâr-ı Bekir valisi). Ve bu insanları canlandırmak ne kolay değil mi?

Dil-Tarih Eski Kitap Pazarı

SAHAF

Sami ÖNAL

Bahariye, Bademaltı Sokak 47/A Kadıköy-İstanbul
P.K. 6 Acıbadem- Tel: 339 06 29

★ El yazması kitaplar,
★ Eski ve yeni yazı kitaplar,
★ Yabancı dillerde Türkiye ile ilgili kitaplar, romanlar, sanat kitapları,
★ Eski dergi ve gazete koleksiyonları,
★ Sanat takvimleri, minyatür albümleri
★ Gravürler, eski hat örneği yazma levhalar,
★ Eski kartpostallar

ALIP SATIYORUZ

— Aradığınız her çeşit kitap için başvurunuz.
— Değerlendirmek istediğiniz kitap ve kitaplıklarınız için bizi arayınız.

Bizans İmparatoriçeleri-I

AHMET REFİK

Bu sayımızdan itibaren, merhum Ahmet Refik Altınay'ın popüler bir tarih eseri olan *Bizans İmparatoriçeleri*'ni tefrika etmeye başlıyoruz. Türkiye Tarihi Müderrisi, yani Ordinarius Profesörü iken 1933 Darülfünun tasfiyesinde işinden atılan Ahmet Refik, bu temizlik hareketinin yanlışlık ve haksızlığının en iyi örneklerinden biridir. Kısa yaşam öyküsü için, 1 Ekim 1984 tarihli *Yeni Gündem*'e bakınız.

Onun hakkında, *Tarihi Sevdiren Adam* başlığıyla değerli bir yapıt (İş Bankası Kültür Yay., 1978) hazırlayan Muzaffer Gökman, bu çalışmasında Ahmet Refik Altınay'ın toplamı bine yaklaşan kitap ve makalelerinin açıklamalı bibliyografyasını vermiştir. Pek sevilen tarihçilerimizden Reşat Ekrem Koçu da, Darülfünun'da Ahmet Refik'in muaviniydi (hatta kendi yapıtlarında, onun notlarından geniş ölçüde yararlandığı söylenir).

Yetmiş yıl önce yazılan (ve 1915'te iki kez Arap harfleriyle basılan) bu eseri, diline hiç dokunmadan, ancak en ağdalı birkaç sözcüğün karşılığını ayraç içinde vererek okuyucularımıza sunuyoruz. Böyle yapmakla, genç kuşağın Osmanlıcayı okuyup anlamasına ve sevmesine yardım etmek amacındayız. Çünkü bugün hâlâ Osmanlıca kullanmaya özenenler, artık bu işi pek kıvıramıyor, zevkle okunabilecek bir nesir üretemiyorlar.

Tetebbuat-ı Tarihiyye Sahifeleri
Ahmet Refik

BİZANS İMPARATORİÇELERİ

1. Bizans Tarihine Methal
2. İmparatoriçelerin Tarz-ı Hayatı
3. Theodora
4. Athenais
5. Eirene
6. Dindar Theodora
7. Theophano
8. Zoe
9. Anna Komnena

Tabi' ve Naşiri
Muhtar Halid Kitabhanesi
İstanbul 1331
Teshil-i Tıbaat Matbaası

BİZANS TARİHİNE METHAL [GİRİŞ]

Hiç bir güzel tasavvur edilemez ki, hüsnü ve cazibesi, revnak ve letafeti, ziynet ve ihtişamı nefretler ve muahezelerle yâd edilsin [kınamalarla anılsın]. Hiç bir şehir tasavvur olunamaz ki, tabiatın en müstesna, en taravetdar, en saf güzelliklerini ihtiva ettiği halde, tarihin, fakat pek bîinsafane, muahezatına hedef olsun. Bu bedbahtlığa, bu haksız muahezelere mâruz yalnız bir şehir vardır: Bizans...

Bizans şehri, min el-kadim [eskiden beri], fesad ahlâkı, münazaat-ı mezhebiyyesiyle [mezhep çekişmeleriyle] tarihte mühim bir mevki işgal eylemişti. Ezmine-i kadimeden [eski zamanlardan] zamanımıza gelinceye kadar, Bizans kelimesi dedikoduculuğa, ahlâksızlığa alem olarak kullanılmış, son zamanlarda "Sefil Bizans"ı süngülerle parçalamak fikirleri bile işitilmişti! Fakat bütün bu cüretler ve muahezeler, sırf Bizans'ı iyi tanımamaktan ileri geliyor. Lisanımızda, Celâl Esat [Arseven] Bey biraderimizin *Eski İstanbul* namındaki telif-güzini müstesna olmak üzere, payitahtımızın tam bir tarifi bile mevcut değil. Bizans tarihi ise külliyen meçhul. Halbuki biz Osmanlılar için Bizans tarihini lâyıkıyla bilmeye, bu tarihin bütün safahatını kemâl-i dikkatle tetkik etmeye büyük bir ihtiyaç var. Çünkü Osmanlı saltanatı Bizans toprafında teessüs etmiş, Osmanlı âdât ve an'anatına Bizanslıların büyük tesirleri olmuştur. Bizans imparatorlarının asırlarca idare ettikleri topraklar, Bizans halkının beraber yaşadıkları unsurlarla, el'an sevgili vatanımızda mevcut. Binaenaleyh Bizans'a sahip olmak, Bizans toprağında tarihî ve an'anevî tesirleri nazar-ı itibare alarak ilmî bir surette terakki etmek istiyorsak, tarih derslerimizde Bizans'a büyük bir kısım ayırmak, hatta darülfünunlarımızda Bizans tarihine dair ciddi, âlimâne fennî konferanslar vermek, bizim için bilhassa nazar-ı dikkate alınacak bir vazifedir.

Bizans'ı nazarlarda küçük düşüren mühim ve tarihî sebepler vardı: Bizans şehrinde pek çok saray entrikaları, darbe-i hükûmetler, askerî iğtişaşlar [karışıklıklar] vukua gelmişti; halk sirk oyunlarına, akaid-i diniyye münakaşalarına, vahşiyane itiyadata meclûbtu [alışkanlıklara düşkündü]; hatta Bizans ricali arasında birçok pespaye ruhlar, gaddar simalar yetişmişti. Fakat mütedenni [sapık], zevk ve şehvete meclûb, mutaassıb Bizans'ın yanında, asıl hakiki bir Bizans mevcuttu ki, muazzam manzaraları, muhteşem simaları ihtiva ediyor, fikir ve sanat, azim ve metanet hususunda pek parlak nümuneler gösteriyordu.

Bizans İmparatorluğu tamam on asır saltanat sürmüştü. Bu on asırlık devletin Osmanlı saltanatı ile pek büyük müşabeheti [benzerliği] vardı. Daha doğrusu Osmanlılar, Bizanslıların âdâtını, itikadâtını, merasimini, pek çok cihetlerden iktibas etmişlerdi. Bizans'ta muhtelif unsurda akvam yaşıyordu. Bu akvam beyninde [arasında] yegâne rabıtayı "vahdet-i diniyye" teşkil ediyordu. Osmanlılarda da hemen aynı hâl hüküm-ferma oluyor, Bizanslılarda Ortodoksluğu kabul edenler en mühim menasıba [mansıplara, orunlara] nail oldukları gibi, Osmanlılarda da İslâmiyete dahil olanlar devletin en mühim umurunu idare edecek mevkilere suud ediyorlardı [yükseliyorlardı]. Bizans'ın saray entrikaları, harem cinayetleri, Osmanlılarda da ayniyle vâki olmuştu. Yalnız Osmanlılar Bizans'ı makarr [başkent] ittihaz eyledikten sonra, Hıristiyanlık âlemine taarruz için Bizans'ı nokta-i istinad ittihaz eylemişlerdi; Bizanslılar zamanında ise, asıl Bizans şehri Gollerin [Gotların?], Hunların, Avarların, Slavların, Arapların, Bulgarların, Rusların muhacematına [hücumlarına] hedef olmuştu. Fakat bütün bu muhacemat, Bizans'ın surları önünde ezilmiş kalmıştı...

I. Justinian (M.S. 527-565) döneminde en parlak günlerini yaşayan Bizans İmparatorluğu.

Bizans ekseriya bütün vilâyetlerinden mahrum olmuş, mevcudiyet-i siyasiyyesi yalnız mazgallı surlarına inhisar etmişti. Fakat bu zilletle beraber büyük bir ulviyet devri geçirmişti; Justinianos zamanında Bizans eski Roma'nın irfan ve kemâlâtına tevarüs ediyor, Makedonyalı imparatorlar devrinde cenuben Suriye'ye, şimalen Tuna'ya doğru ilerliyordu. Komnenoslar zamanında ise Ehl-i Salib [Haçlılar] muhacematına mukavemet ediyordu. Bizans, Mikhail Palaiologos'un gayretiyle Latin hâkimiyetinden kurtulmuş, nihayet Osmanlıların azim ve metanetlerine karşı serfürû etmişti [baş eğmişti]. Fakat bu inhitat ve tedenni devirleri hulûl edinceye kadar Bizans'ta pek parlak intibah devirleri vücuda gelmişti. Bizanslılar pek çok defalar Avrupa'yı Asyalıların muhacematına karşı müdafaa eylemişlerdi.

Bizans'ın tarih-i beşeriyetteki vazifesi, hülâsaten, bundan ibaretti. Fakat bütün bu vekâyi, harikulade cazip, müdebdeb [debdebeli], muhteşem teferruat ile müzeyyen bir surette güzar etmişti. Ayasofya'nın yaldızlı kubbeleri altında, mukaddes sarayın parlak salonları içinde, en nazar-firib [göz kamaştırıcı] merasim icra olunmuştu. Etrafına rengin dibâlar, ipekli kumaşlar, kıymetdar halılar serilmiş sofalarda, mermerleri üzerine penbe gül yaprakları serpilmiş kaldırımlarda, arkalarında gümüş zırhları, ellerinde altın kalkanlar, omuzlarında iki tarafı keskin baltalarla, sarayın mutantan bir odasında mineler ve elmaslarla parlayan taclar, medid [uzun] bir mazi-i şan ve şerefi irae eden altın nakışlı esvablar ve müşa'şa' tahtlar müşahede olunurdu. Tahtın ayak ucunda duran altın arslanlar, altın ağaçlar üzerinde mineli altın kuşlar bütün sefirlerin nazar-ı hayretini celb ederdi. İmparator bu müşa'şa', sırmalı kumaşlar içinde, insandan ziyade ruhanî bir sanemi [put'u] andırırdı. Vasileus [kral] sokağa çıktığı zaman, bütün caddelere çiçekler serpilir, yollarda ilahîler teganni edilirdi.

Ayasofya'da merasim icra olunduğu vakit, yaldızlı ve muazzam kubbeler altında, mumların titrek ziyası, mücevheratın nazar-firib şaşaalarıyla imtizac eder [uyuşur], elbiselerin rengârenk kumaşlarıyla şayan-ı temaşa, hayret-âver bir manzara vücuda getirirdi. Bütün bu ziynet ve ihtişam içinde bir Theodora'nın, bir Theophano'nun veya bir Zoe'nin elmaslar ve incilerle revnaklar saçan taçlar altında lâtif siması, sarışın ve nazarnevaz [bakışları okşayan] saçları, cazip ve mai gözleriyle mehabet [heybetlilik] ve ruhaniyet içinde zîhayat bir neş'e gibi tecelli ettiği görülürdü.

Bu güzel imparatoriçeler, ekseriya âdî bir tabakadan en yüksek mevkilere kadar suud ederlerdi. Fakat parlak, müdebdeb bir surette geçen bu hayata, ekseriya Büyük Ada'nın kayalık sahillerinde zümürridîn [yemyeşil] çamlar altında, hazin akşamların penbe ve müzehher ufukları karşısında, sadâ-yı nâkusun [çan seslerinin] elemli akisleri içinde nihayet verilirdi.

*

Bizans'ın bu şairâne ve ihtişam-perverâne hayatı yanında, beşeriyete nâfi, iktisadî ve siyasî bir hayatı da vardı. Bizans İmparatorluğu Roma İmparatorluğu'nun doğrudan doğruya vârisi idi. Garbta Barbar istilâsıyla zeval bulan Roma an'anatı, Bizans İmparatorluğu'nda tamamen bâki idi. Kurun-u vusta [orta çağlar] hükûmetleri ezmine-i kadimeden meydana çıktıkları esnada, yalnız Bizans hiç bir sadmeye uğramadan, tedricî ve mahsus bir tekâmül takip eylemişti.

Hükûmetle kilise beynindeki münasebet, derebeyliğin meseleleri, içtimaî meseleler, Bizans'ta gayet vâzıh bir surette halledilmiş, arazi kanunları Bizans'ta esaslı ve payidar düsturlarla hüküm-ferma olmuştu. Daha doğrusu, kurun-u vustada Arap medeniyeti Şark ve Garbta hâkim olduğu bir sırada, Bizans surları içinde de ezmine-i kadime medeniyetinin son şûlesi dindarâne ve sanatkârâne bir ihtimam ile muhafaza olunmuştu.

Bu devirde, Avrupa'nın en büyük şehirleri ziynet ve intizamca heman vasat derecede idi. İstanbul ise, bütün şehirler içinde "melike-i zerafet" addedilebilecek derecede müterakki idi. Bizans çarşıları medeniyet âleminin hakiki merakizinden ma'dud idi [merkezlerinden sayılırdı]. Kâinatın mahsûlâtı burada mübadele ediliyordu. Kurun-u vustanın ziynet ve mücevherat namına tanıdığı enafis-i asarı Bizans sanatkârları imâl ediyor, işlemeli ipek kumaşlar, altınlar gibi parlayan, zarif dibalar, gümüş takımlar, inciler ve elmaslarla gözler kamaştıran mücevherat, narin ve ince oyulmuş fildişi çekmeceler, nazar-rüba [bakış kapan] minyatürlerle bezenmiş kitaplar, gümüş kakmalı tunçlar, altın mineli dua kitapları, hep Bizans'ın saf ve mai seması altında vücuda geliyordu. Bukalemun ve gürültücü halk ile dolu sokaklarda, cesim kapılar ve saraylarla müzeyyen caddelerde ezmine-i kadimenin en güzide âsârı sanatı görülür, kiliselerin mehib [heybetli] kubbelerinde, rengârenk somakiler arasında, mozayıkların göz kamaştırıcı parıltıları, sarayların ziynet ve ihtişamı, seyyahların nazar-ı hayretini celbederdi.

Bizans sanat-ı mimarisi ezmine-i kadime sanat-ı mimarisi ile Hıristiyan tezyinatını yekdiğerine meczetmiş, Şarka mahsus bir Bizans tarzı vücuda getirmişti. İstanbul'da birçok darülfünunlar açılıyor, birçok manastırlarda ruhban ile beraber yüzlerce müstensihlerin [yazma kitapları elle istinsah edenlerin, yani kopyalarını çıkaranların], âlimlerin ve müelliflerin çalıştıları görülüyordu. Garb, zarif ve medeniyet-perverâne hayatı Bizans'tan öğreniyordu. Bütün kurun-u vusta âlemi, İstanbul'da yaldızlar ve revnaklar içinde müşa'şa' ve güzide bir şehir tasavvur ediyordu. Istanbul, zamanımızda olduğu gibi, kurun-u vusta âleminde de bütün muhayyelelerde füsunkâr bir tesir hasıl eyliyordu.

Bizans, tarih-i medeniyette büyük bir vazife ifa etmişti. Ezmine-i kadimenin bütün an'anat ve hazainini [hazinelerini] Bizans saklamış ve beşeriyete Bizans tamim eylemişti. "Nev'-i beşerin hâfız-ı kütübu" unvanını kazanan Bizanslılar, tarihte devr-i intibahın [uyanış döneminin, Rönesans'ın] husulüne de bilvasıta yardım etmişlerdi. Justinianos'un ezmine-i kadimeden topladığı kanunları Avrupalılara öğreten Bizanslılar bu suretle, yazılmış bir kanunun da ilk esaslarını vaz' eylemişlerdi. Müverrih Rambaud'nun dediği gibi: "Roma, Garb ve Cermen âlemi için aynı tesiri hasıl eylemişti." Elyevm Avrupa'nın şarkında ve şark-ı cenubîsinde bulunan Slavlar, Bulgarlar ve Ulahlar, hep Bizans'ın nüfuzu altında yaşamışlar, Bizans'ın dinini, usul-i idaresini, edebiyatını, sanatını ve medeniyetini iktibas etmişlerdi. Ortodoksluğu Rusya içlerine kadar neşr eden, Kiril elifbasını vücuda getiren, Slav edebiyatını ihya eyleyen, Rus prenslerine hükûmet fikrini, şekl-i

Yanda, Fetih öncesinde kuşatma savunması. İstanbul'u aldığımız 29 Mayıs 1453 Salı günü, Ortodoks Kilisesi için bir yas tutma tarihidir. Romanya'dan bir duvar resmi ve önünde istavroz çıkaran bir rahibe. Altta, İtalya'nın Ravenna şehrinde bir Bizans mimarî eseri olan San Vitale Kilisesi'ndeki sütunlara yaslanan bir kemerli tonos.

idareyi anlatan, fikrî ve ahlakî terbiyeyi telkin eden, hep Bizanslılar idi. Slav âleminin mürebbi-i fikr ü sanatı, Bizans idi. Kiev ve Moskova kiliseleri hep Bizans'ın tesiri altında inşa ediliyor, Kreml saraylarında Bizans an'anatı, Bizans merasimi hükümferma oluyordu. Bizans İmparatorluğu siyasî mevcudiyetini kaybettiği halde, Bizans kuvve-i temsiliyyesi Slav âleminde olanca tesirini muhafaza ediyordu. Bu sebepten ilim ve tarihe bigâne nazarlar için "Sefil Bizans" telâkki edilen bu medenî, güzide şehir, Yunan ve Slav âleminin yegâne gaye-i hayaliyyesi, yegâne emel-i tarihiyyesidir. Kendilerini Bizans'ın vârisi addeden Slav ve Yunan âlemi için İstanbul, gaye-i hayal addedilen bir payitahttır.

Bizans, sefahat ve ahlâksızlığıyla Osmanlılar üzerine icra-yı tesir etmemiştir; medeniyetinin yüksekliği, kuvve-i temsiliyyesinin tesiriyle İslâmiyete son derece merbut kalan Osmanlılar üzerinde bile, bu nüfuzunu icra eylemiştir. Bizans, güzelliği ile nazarlarımızı cezb eden, hassas şairlerimize:

İnsaf değildir anı dünyaya değişmek,

Gülzarların cennete teşbihi hatadır

hakikatlerini ihsas eyleyen bu muazzam payitaht, artık mazisi ile, tarihi ile nazarlarımızda canlanmalıdır. Payitahtımızı sevmek, an'anatımızın bir dereceye kadar, menşeini öğrenmek için Bizans'ı tetkik edelim. Gözlerimizin önüne, gurubun ateşîn ziyaları arasında, dilnişîn [gönülde yer tutan] semalara doğru yükselen abidelerin kıymetini anlayalım. Garb âleminin sırf ilim namına, Bizans'ı öğrenmek için teşkil ettikleri müesseselerden, kütüphaneler dolusu neşr eyledikleri âsârdan ibret alalım. İlim ve marifete rağbet etmez, her teşebbüste ilmi ve hakayık-ı tarihiyyeyi rehber ittihaz eylemezsek, bizim için çare-i necat

İncil yazarı Havarilerden ikisi. Ravenna'daki Arşevüklük Müzesi'nden.

yoktur. İstikbâli temin için mazinin tecrübelerinden ilmî bir surette istifade, Osmanlılar için son derece lâzımdır. Bütün felâketlerimizin esbabı, ilme karşı lâkaydîmiz, hakayık-i maziyyeyi ihmalkârâne telâkkimiz, şahsî menafii vatan muhabbetine tercih etmekliğimizdir. Bu memlekette cehl söndürülmekdikçe, bütün Osmanlılar bir Avrupalı gibi düşünmedikçe, ilim kuvveti kuvvet-i bazûya tercih edilmedikçe, yirminci asrın nur-u marifeti karşısında mevcudiyet-i siyasiyyemizin de eriyeceğini kat'iyyen anlayalım. Osmanlıların en büyük sebeb-i felâketlerinden biri de, topraklarına, yurtlarına merbut olmamalarıdır. Yurda merbutiyyet, vatan toprağını ekip biçmekle, vatanın kıymetini takdir etmekle, mazisini tebcil eylemekle [ululamakla] mümkün olabilir. Bizde bu mübeccel hisleri ancak Bizans ve Osmanlı tarihleri, İslâm tarihleri tevlid edecektir. Binaenaleyh bütün beşeriyetin Bizans'a verdiği ehemmiyeti, Hazret-i Peygamber'in Bizans hakkındaki ulvî tebşiratını [müjdesini] olsun düşünelim:

Güzel Bizans'ı sevelim!

* * *

Bizans şehri umum Osmanlılığın payitahtı olmak haysiyeti ile de nazarlarımızda büyük bir kıymeti haizdir. Tarihimizin en parlak sahneleri, en müdebdeb devirleri Bizans'ta geçmiştir. Bizans, bütün Osmanlı kalplerini anayurda bağlayan, elmaslar ve pırlantalar, çiçekler ve mücevherlerle müzeyyen, rengîn bir rabıtadır. Bu sebepten Bizans sanayiini, Bizans medeniyetini bütün Osmanlı gençleri herkesten ziyade bilmek icab eder.

Hususiyle bugün berhayat olan anasırı on asır müddet idare eden, tarih-i medeniyette mühim bir mevki işgal eyleyen Bizans İmparatorluğu'nun usul-i idaresini, teşkilât-ı mülkiyye ve müessesat-ı ticariyyesini, tarz-ı muvasalasını, sair devletlerle münasebat-ı iktisadiyye ve siyasiyyesini nazar-ı itibara almak, aynı vatanda vücuda getirilecek usul ve nizamatın revabıt-ı tarihiyye ve an'aneviyyesini, müessirat-ı içtimaiyyesini muhafaza eyleyebilmek nokta-i nazarından da Bizans tarihini tetkik eylemek lazımdır.

Avrupa'da bu gibi tetkikatı câmi yüzlerce eserler ve mecmualar vücuda getirilmiştir. Ezcümle Herczeg, Schlumberger, Charles Diehl ve Rambaud gibi Bizans ile iştigal eden müverrihler, Bizans İmparatorluğu'nun tarihini son asırda cidden ihya eylemişlerdir. Charles Diehl'in "Bizan Simaları" ile "Bizans Hakkında Tetebbuat"ı, Schlumberger'in "Bizans Mefahiri" ile "Prens Adaları", Rambaud'nun "Konstantinos Porphyrogenetos"u ile "Bizans Tetkikatı", Herczeg'in "Bizans Tarihi ve Osmanlılar"ı son asırda Bizans tarihine dair yazılan en güzide âsârdan ma'duddur. İmparatoriçelerin hayatını tasvir için bilhassa bu eserler me'haz ittihaz edilmiştir.

Büyük Ada, 11 Nisan 329 [24 Nisan 1913]

Ahmet Refik

Çevrimyazı: Ayşe ŞEN

Bizans tarihi hakkında en önemlilerinden on Türkçe kaynak, dergimizin ikinci sayısında, s. 48'de gösterilmişti: Cilt 1, s. 128.

Gelecek sayıda:
Bizans İmparatoriçelerinin Tarz-ı Hayatı

Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler:

İNGİLİZ KONSOLOSLUK RAPORLARINA GÖRE:

110 Yıl Önce İstanbul'da Çalışma Hayatı

ERGUN TÜRKCAN

R.G. Watson tarafından Mr. Barron'a yazılan İstanbul 25 Aralık 1869 tarihli mektup.

Efendim,

Yaklaşık altı hafta önce, 30 Nisan tarihli Earl of Clarendon'un genelgesiyle bu Sefaretten istenen bilgileri sağlama görevini bana tevdi etmiştiniz. İstanbul'daki esnaf ve çalışan sınıflara ilişkin bu bilgileri, Türk istatistiklerinden doğan birçok güçlüklere rağmen, talimatınıza uygun biçimde hazırlayıp sonuçları takdim etmekten şeref duyuyorum.

Bu meselelerdeki en iyi, belki de tek yerli otorite olan Ahmet Vefik Efendi de, Başkentteki çalışan nüfusun, kesin bir sayı verilemeyecek kadar çok dalgalanıp değiştiğini belirtmektedir. Kalifiye işgücünün sayısı, belli bir zamandaki koşullara bağlıdır. Örneğin, Çırağan Sarayı'nın yapımı için, Boğaziçi'ne 6000 duvarcı ve diğer ustalardan getirildi.

Beyoğlu (Pera) ve Galata'yı kapsayan Altıncı Daire-i Belediye Reis Muavini Hasan Efendiden sağladığım bazı güvenilir istatistiklerden hareket ederek, bu büyük şehrin diğer bölgeleri için de az çok yerinde bir tahmin yapabileceğimi düşünmekteyim.

Beyoğlu ve Galata'da 13.500 kişiyi kapsayan 140 lonca vardır. Bu esnafın 4.500'ü Rum, 3.200'ü Ermeni, 500'ü Yahudi ve geri kalanı da Türk ve diğer milletlerdendir. Eğer Galata ve Beyoğlu'nun toplam nüfusu 200.000 tahmin edilirse, Avrupa kökenlilerle sayısı 22.000'e varan zanaatkâr sınıfların toplam nüfusa oranı dokuzda bir kadardır.

Ahmet Vefik Efendi tarafından 1845 yılında yaptırılan sayımda tüm İstanbul ve çevresinde yuvarlak hesap 1.060.000 kişinin yaşadığı anlaşıldı. Ahmet Vefik Efendi, son 25 yılda, Dersaadet'de yaşayanlar sayısının, askerlikten muaf tutulmaları da hesaba katılırsa, büyük ölçüde artığını düşünmektedir. Beyoğlu ve Galata'da yaşayanların şehrin geri kalan kısmına oranları göz önüne alınarak tüm şehir ve çevresi için zanaatkâr sayısı hakkında bir fikir oluşturmak mümkündür.

Çalışan sınıfların yaşadığı meskenler ikiye ayrılabilir: bir ya da bir kaç ailenin yaşadığı küçük evlerle bir ailenin ya da bekârların (erkeklerin) bir arada yaşadığı büyük "han" odaları. Şehrin dörtte birindeki evlerle odalar, anlayabildiğim kadarıyla, birbirine benzemekte, fakat çeşitli zanaatkârların nisbi rahatlık ve sağlıkları meskenlerinin bulunduğu yerlere göre büyük farklar göstermektedir.

Zanaatkâr muhitleri İstanbul'un merkezinde (burada Watson, Constantinople demiyor, Stamboul deyimi kullanıyor) şıklaşırken, bazıları da Beyoğlu'nun arkasındaki lağımların aktığı ulaşılması güç dere yataklarında veya Boğaziçi'nin denize yakın ya da kırlara açık tepelerinde, yamaçlarında yer almaktadır.

Müstakil bir evi ayda 1 £. 5 s.den aşağı kiralayabilmek çok güçtür; iki odalı bir daire ise (apartman) ayda 16 s. 8 d. bulunabilir*. Dr. Dickson'la birlikte ziyaret ettiğim birkaç odayı çalışanların hayat tarzı hakkında bir fikir vermek için tasvir edebilirim.

Birinci handa 150 kiracı vardı. Odalardan biri 4×5 m. alanda 4 m. tavanı ile 5 bekârı barındırıyor. Odanın aylık kirası 10 s. Yatak şilteleri ve 3 küçük sandıktan başka hemen hiçbir şey yok. Handa bir kahve ocağı ve yanında bir berber bulunuyor. Kahvecide kahveden başka nargile ve rakı da bulunabilir. Tamamen ahşap binada kabak, limon ve soğan yanında, ekmek, mum ve odun kömürü de satan bir dükkân da vardı.

İkinci handa 350 kişi kalıyor, sahibi bir Türk. Hanın 36 odasından 29'u Ermeniler 7'si Müslümanlar tarafından kullanılıyor. İki katlı ahşap binanın ortasındaki avluda bir asma boy atmış. Bahçenin ortasında bir su haznesi var. Handa bir kahvehane ile mutfak bulunuyor. Akşamları olmak üzere günde bir öğün yemek veriliyor. Yemekte etli çorba, yaprak dolması ve fasulye vardı. Vişne hoşafı da cabası...

Az çok yukarıda tasvire çalıştığım odalar ya da kervansaraylar (hanlar), İstanbul'a uzaktan gelen işçilere mesken olmaktalar. Bu işçiler, belli bir parayı kazandıktan sonra dönmek

* £ *pound*, s. *shilling*,d. *pence* kısaltmaları.

umuduyla ailelerini geride bırakmış insanlar.

İstanbul'da doğmuş zanaatkârların çoğu, küçük bir evin bir kısmını işgal eden evli erkeklerdir. Bunlar evleninceye kadar, çıraklık dönemlerinde ailelerinin yanında kalırlar; evin tavanarasında bir yerleri bulunur.

İstanbul'daki çeşitli milletler birbirlerinden oldukça ayrı biçimde yaşarlar. Türk, Rum ve Ermeni mahallelerinin yanısıra, Türklerden daha kapalı yaşayan 40.000 Yahudinin oturduğu mahalleler, evlerinin içi hayli temiz olmakla birlikte, şehrin en pis ve sağlıksız semtleri sayılır. Ataları, Ortaçağ taassubundan kaçıp bu ülkeye sığınan Yahudiler Türkçe yerine İspanyolca ve Almanca konuşurlar.

Artizanların işverenle ilişkisi işin niteliğine bağlıdır. Örneğin, kunduracı ve eğerciler parça başına iş yaparken, kuyumcu ve terziler gündelik ya da haftalık çalışırlar.

İstanbul'daki çalışan sınıflar, Türklere Araplardan geçtiği söylenen esnaf loncaları biçiminde kurumlaşmışlardır. Belli loncalar sadece bir milletten adam alır. Bir zamanlar çeşitli dallarında 30.000 kişinin istihdam olduğu kuyumcularla, saatçiler, terziler, kürkçüler, ipekçiler, Hıristiyan; eğerciler, mühürcüler ve diğerleri Müslüman tebadır.

Kendilerinin de bir zanaat icra ederek bir işi teşvik etmesi ve onurlandırması, şimdiye kadar Osmanlı Sultanlarının geleneği olmuştur. Kanuni Sultan Süleyman mücevheratçılık, merhum Sultan Abdülmecit ise hattatlık yapar ve yazılarını hayır işleri için satardı.

Her loncanın mülkü, otoriteler tarafından keyfi biçimde müsaderesini önlemek için "vakıf"laştırılır.

Bir zanaatkâr üç ilâ beş yıl, bazı ahvâlde yedi yıl çıraklıktan sonra kalfa olarak bir "usta"dan ücret alır. Kendisi de bir dükkân tutabilecek ve tüccarla (journeymen) anlaşabilecek hale gelince usta olur. Aşağıda, İstanbul'daki bazı mesleklerin loncaları zikredilmiştir: Halatçılar, kalburcular, çiviciler, tarakçılar, marpuççular, aynacılar, iğneciler, yaldızcılar, bıçakçılar, usturacılar, oymacılar, hakkâklar, mumcular, lüleciler, araba yapımcıları, havlucular, boyacılar, tabelacılar, iplikçiler, dokumacılar, püskülcüler, takkeciler, endaze ve teraziciler, demirciler, çadırcılar, çömlekçiler, basmacılar, nakkâşlar, kâğıtçılar, camcılar, şekerciler, porselenciler, altın işlemeciler, tütüncüler, hasırcılar-keçeciler, debbağlar, sabuncular, ciltçiler, paytoncular, fırçacılar, fıçıcılar, kaşıkçılar, tarakçılar, kemerciler, kolacılar, hallaçlar, yorgancılar.

Yanda, seyyar muhallebici. Karşı sayfada üstte, hammallar, altta, çingeneler.

Tüm bu bilgiler ve raporun çerçevesini Majestelerinin Sefaretinde Mütercim Mr. Robert Casolani'nin yardımlarına borçluyum. Bazı zanaatkârların ücretleri de şöyle saptanmıştır:

	s.	d.	ilâ	s.	d.
Kunduracı (gündelik)	0	10	"	2	6
Terzi (gündelik)	0	10	"	3	4
Duvarcı (gündelik)	1	0	"	3	0
Tophane (arsenal) işçisi	1	2	"	—	—
Tophane kalifiye	2	5	"	5	0

Tophane'deki işçilerin ücretleri altı ay gecikse de iş güvenceleri vardır.

Hasköy'deki tersanede zırhlı gemi yapımında çalışan 70-80 İngilize ayda 16 lira ödenmektedir. Sultanın hizmetinde 120 kadar İngiliz mühendisi (çarkçısı) bulunmaktadır. Bunların gündelikleri 13 s.den başlamaktadır. Buharlı gemilerde çalışanlar ayda 18 ilâ 30 L. kazanmaktadırlar. Zırhlı bir geminin çarkçıbaşına 30 L. ödenir. Bu ücretler çok yüksek sayılmamalıdır. Çünkü, yeni iş imkânları nadirdir. Yeni gemiler için gerekli mühendislerle anlaşma İngiltere'de yapılır.

Hasköy'de günlük çalışma saaleri yazın dokuz saat, kışın iki ay için sekiz, dört ay için yedi saattir.

Ev kiraları 25 Liranın altına düşmediği gibi bazı ahvalde 50 Liraya kadar çıkar. Yaşam pahalıdır. Para biriktirmek isteyenler için *Post Office Savings' Bank* türü bir kurum yoktur. Yine de önemli miktarda tasarruf yapanlar görülmektedir: birisi 3000 Lira biriktirmiş.

Öğrenebildiğim kadarıyla burada-

ki diğer İngiliz zanaatkârları Mühimmat Dairesinde sayısı 25'i geçmeyen silâhçı ve diğer ustalarla kendi hesabına çalışan bir düzine kadar İngilizden ibarettir. İstanbul'da çalışan başka milletlere ait veriler aşağıdadır:

Avusturyalı	8000 karışık
Yunanlı	5500 zanaatkâr
Fransız	2500 karışık
(Fransız koruması altındaki) İsviçreli Romen ve Cezayirliler	1000
İtalyan	1500 zanaatkâr
Kuzey Almanyalı	106

Yukarıdaki insanlardan sadece İtalyanlar ve Kuzey Almanlar *bona fide* (gerçekten) zanaat erbabı iken, Yunanlıların çoğu ancak şöyle böyle zanaatçı sayılmaktadır.

Kayıtlarını Avrupa usulü tutan Altıncı Daire-i Belediye'deki tahminlere göre Beyoğlu ve Galata'daki Avrupalı zanaatkârların sayısı 8500 civarında olup, kabaca aşağıdaki milletlere ayrılmıştır:

Kuzey Almanlar (39 zanaat dalında)	109
İtalyanlar	1500
Yunanlılar (tümünün onda biri kadar)	1000
Avusturyalılar	5000

Geri kalanın çoğu Fransızdır.

Fransızların çoğu tophane ve fes fabrikasında çalışmaktadır. Yunan Konsolosluğu'nun bana verdiği bilgilere göre şehirdeki bütün zanaatkârları 3000 kunduracı, 1000 araba yapımcısı, 500 rakıcı (distillers), 100 saatçi, 200 demirci ve 200 mücevherci ve kuyumcudur.

Çeşitli muhitlerde yaptığım tahkikata nazaran, şu anda, İstanbul'da İngiliz işçi ve zanaatkârları için korkarım elverişli hiçbir iş açık değildir. Beyoğlu'na gelen Fransız, İtalyan ve Alman kalifiye işçileri kendi milletlerine ait geniş bir koloni bulduklarından, yaşama alışkanlıkları daha ekonomik olduğundan, İngilizlere göre büyük bir üstünlüğe sahip sayılırlar. Ayda 4 Lira kazanan bir İtalyan işçisi bunun yarısını bir kenara koyabilir.

İstanbul'da işgücü talebinin günden güne azalmasının birçok nedeni vardır. Kürtlerin İran sınırına sürülmesiyle Ermenilerin binlercesinin başkente kaçması, baş vergisi (cizye) uygulaması, köylük bölgelerden asker celbi, Avrupa mallarının yerli mallara giderek tercih edilmesi gibi nedenler bir araya gelerek şehirde emeğin değerini çok düşürmüştür.

Bu raporların yazılma nedenlerinden biri olan, Earl of Clarendon'un sorduğu husus yani İngiliz girişim ve becerisinin buradaki olanaklardan ne kadar yararlanabileceği meselesine gelince, müsaadenizle belirtmek isterim ki, bazı İngiliz dokumalarının burada üretilmesi İngiltere'de üretilmesinden daha uygundur. Eski Sefaret Kâtibi Mr. Alison'un kanısı ise, üretimin İngiltere'den Türkiye'ye aktarılmasının imalâtçılara hiçbir kazanç getirmeyeceği merkezindeydi. Ancak, benim görevim, o raporun yazıldığı zamandan beri, Türkiye'de Avrupa mallarına olan talebin ve düz işgücü arzının artmasıyla koşulların kısmen değişmiş olduğuna dikkati çekmektir. Bu konuyu daha iyi incelemek için uzun bir süreye ihtiyacım var.

İlişikte özetlerini sunduğum altı Konsolosluk raporundan da anlaşılacağı üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz kalifiye işgücü için uygun tek alan Türkiye'nin bazı maden alanlarının jeolojik keşifleri ile bunun sonucu olarak madenciliği geliştirmektir. Bu alanda ne ölçüde kâr elde edilebileceği konusundaki değer yargıları ise profesyonel jeologların incelemelerine dayanmalıdır. Ülkede demiryollarının gelişip yaygınlaşması da daha çok İngilize iş bulunmasına yol açacaktır.

Bu arada Bursa'daki viskonsülü-

müzün ilişikteki raporundaki gözlemlerine dikkatinizi çekmek isterim. Bu nüfus yoğunluğu düşük bölge İngilizlerin göç etmesi bakımından müsait bir yer olduğu gibi, Boğaziçi ile Varna arasındaki Karadeniz kıyılarının da İngiliz kolonizasyonu bakımından, bir dönümlük mükemmel tarım arazisinin 2 Lira civarında satın alınabileceği daha müsait ve geniş bir alan oluşturduğunu da eklemek isterim.

Saygılar vb.
R.G. Watson

4 Mart 1872 tarihli Sir P. Francis' den Earl Granville'e İstanbul'dan yazılmış raporda yine aynı Clarendon Genelgesinde istenen bilgiler sunuluyor. Raporun başında İstanbul ve çevresinin bir İngiliz göçüne elverişli olmadığı özellikle belirtilmiş.

Tarımsal işgücü: Tarımsal işgücü yerli halktan ve buranın zor şartlarına kolaylıkla adapte olmuş Girit ve Bulgar göçmenlerinden çok miktarda sağlanmaktadır. Bir Giritli Salisbury ovasında ne kadar yabancı ise, bir İngiliz ya da İskoç çoban da Türkiye' de aynı durumdadır. Bir İngiliz çiftçisi toprağı çizen karasabanın ardında (önünde de bir zayıf sığır veya katır) ne kadar şaşırırsa, bir Türk köylüsü de Norfolk'daki buharlı traktör ya da biçer-döveri çalıştırmaya kalksa aynı şekilde şaşırır kalır. Tanık olduğum birkaç tarımsal girişimde, gerek toprak sahibi, gerek işçi olarak yabancıların tamamen başarısızlığa uğradığını gördüm.

Eğer yabancı biri toprağı eski usûl, geri sistemle işlemeye kalkarsa, yerlilerin bu iş tarzına daha yatkın ve daha düşük bir konfora alışıklıklarından dolayı kendinden üstün olduklarını görecektir. Diğer yandan, Avrupa'nın yenilikleri ve bilimsel usûlleri getirilecek olsa idame ve bakımın yokluğu, tamirat için yerel destek sağlanamaması araçların elden çıkmasına ve başarısızlığa neden olacaktır. Bu mahalli tarım sistemi, vergileme biçimi, mülkiyet hakkının ve bazı ahvalde can güvenliğinin olmaması, ulaşım eksikliği, pazarların oluşmaması, bir kelime ile asgari refah şartlarının mevcut bulunmaması nasıl yerli çiftçilerin başarısını engelliyorsa, eninde sonunda yabancı göçmeni de fazlasıyla başarısızlığa uğratacaktır.

Teknisyenler: Zanaatkârlara ilişkin olarak hal-i hazırda pek çok İngiliz mühendis ve teknisyeni buraya yerleşmiş bulunmaktadır. Bunlar başlıca askeri ve bahrî silâhhaneler, tersanelerle buharlı gemilerde çarkçı olarak (engineers) istihdam edilirler. Buharlı her Türk gemisinde İngiltere'den sözleşme ile gelmiş birkaç İngiliz çarkçısı bulunur. Görebildiğim kadarıyla, bu işlerde mukavelesi olmayanların bir iş güvencesi yoktur. Çünkü, İngiliz teknisyenleri Türklerin ihtiyaçlarını ne kadar karşılarsa karşılasın, doğal olan kıskançlıklar, özellikle İngilizlerin yüksek ücret alması, işvereni yabancı hizmetkârdan mümkün olduğu kadar çabuk kurtulmaya sevkeder. Tabiî İngilizler de, hiç gereği yokken, dikbaşlılık ve göreve devamsızlık göstererek işverenlerinin memnuniyetsizliklerini artırmaktadırlar.

Kovulan İngilizin yerine yerli mühendis atandığında patlayan kazanların, kırılan parçaların, paslı ve bozuk makine aksamının, yarı-cahil makinistlerin, kalifiye işçilerin yerini aldığı bozuk ekonominin göstergesi olduğu da doğrudur. Ama bu deneyler pişmanlık da getirse, sık sık tekrarlanmakta, yerli işçiyi yabancı yerine ikame etmek için duyulan doğal istek giderek artmaktadır. İngiliz makinisti özel ve kitaba uygun (formal) bir sözleşme ile korunmadıkça her zaman haksız ve mantıksız nedenlerle işten çıkarılabilir. Bu nedenle, hiçbir İngiliz makinisti, bir sözleşme ya da benzeri bir iş güvencesi almadan Türkiye'de bir girişimde bulunmamalı, ayrıca, işvereni ile her türlü güçlük ve tahrik karşısında sinirlerini bozmadan, kendine saygısını yitirmeden temkinle hareket edebileceğine emin olmalıdır. İngiliz makinistinin işi, sureta makineyi yöneten, âletlerini kullanan kim olursa olsun, ondan karşılaştırılmayacak kadar üstündür. Arada, Avusturyalı ve Almanlardan da iyi mühendisler çıksa bile, kendi ülkelerinde sayıları fazla olmadığından, büyük ölçekli bir muhaceret gerçekleştirmelerinin mümkün olacağını sanmıyorum.

Belçikalı, Fransız ve İtalyan kalifiye işçileri, memleketlerindeki durumlarından yeteri kadar memnun değillerse, burada da yüksek bir ücret almıyorlarsa, muhaceretten ötürü yeterli bir tazminat elde edebilirler. Ancak, bütün bunlar bir yana, örnek olarak ele aldığım ciddi bir İngiliz makinisti, diğer ülkelerin makinistlerine göre gerçekten üstündür. Bilim ve beceride İngilizlere eşit olan Amerikan işçilerine, burada hiç rastlamadığını da belirtmeliyim. Memleketlerinde tatmin edildiklerinden, bunlar, nadiren yabancı bir ülkede iş ararlar.

Yerli Türklerin ve bu terim kapsamına giren Rum, Ermeni ve diğer levantenlerin işçilikleri, kural olarak, kaba ve eksiktir; iyi işle iftihar etmezler. Özellikle Türkler atalarının yaptığı gibi, kaba-saba ve eksik iş görmekle öğünür; onların üretmekten memnun olduklarını da müşterileri satın almaktan memnun olurlar. Bakırı atalarının dövdüğü gibi döven ve hep aynı biçimi veren bakırcı, bununla yetinmekte ve daha fazla bir şey düşünmemektedir. Loncası onaylar, halk razı olursa o da hayatını kazanır; çocukları da, onun ecdadını taklit ettiği gibi kendisini taklid edecektir.

Yerli işçilerin Avrupalı işçileri geçtiği tek alan alelâde, basit işlerdir. Pek çok zanaatta da yerli işçilerden daha iyileri istenmemektedir. Türklerin ne uygulamalı sanatlara, ne de güzel sanatlara karşı bir hevesi vardır. Örneğin, koskoca şehirde sadece iki profesyonel sanatçı tanıdım: Birisi, mahalli konuları resmeden ve başlıca seyyahlardan ve buradaki az sayıda Avrupalı amatörden sipariş alan çok yetenekli bir adam ve işi başından aşkın, diğeri ise hep Türklerin muzaffer olduğu savaş resimleri üreten bir sanatçı, hızla başarıya ulaştı. Artık, mimari, resim, tasarım ya da "şehircilik" biçiminde ifade edilen güzel sanatlar, hâlâ ülkede mevcut olan eski sanat eserleri ve anıtlar örneklerindeki gibi, görülemiyor. Üstün nitelikteki mekanik eserler de aynı umursamazlığın akibetine uğramıştır. Hatta her uygar ülkede pek çok bu-

Üstte, Galata Rıhtımı. Yanda, Beşiktaş Meydanı.

lunan el zanaatları, örneğin duvarcılık bile çok düşük bir düzeydedir.

Bir örnek vereyim: Bir süre önce sırf merak için, dayanıklılığı ve işlerliği için alelâde beceri gerektiren bir lağımın yapımını seyrettim. Yüz ayaklık (30 m. kadar) bir alanda kazılan çukurun dibi toprak, yan duvarlarının temeli çamura oturuyordu; üstünü de her türlü malzeme ile kapattılar. Etraftaki evlerin lağımlarının bağlandığı bu uyduruk lağım çukurunu yaptıran belediyeye göre bu bayağı iyi bir eser olmuştu.

Türkiye'de çok güçlü olan geleneklerin iyi eserler üretilmesinde bir yararı olmadığı anlaşılıyor. Eski zamanlarda, Avrupa'da olduğu gibi, Doğu'da da mekanik sanatların geliştiğini gösteren büyük beceri örnekleri günümüze kadar gelmiştir. Ancak bu örnekler şimdi buralarda tekrarlanmıyor. Artistik eserlerde ve diğer malların üretiminde, daha az bir dehâ ile de olsa hiçbir özgünlük, hiçbir yeni fikir, içten gelen bir çaba görünmüyor. Sanıyorum ki, iyi eserin takdir edilme hassası kaybolmuştur. Son zamanlarda büyük binalar, saraylar, resmi daireler çok büyük masraflarla inşa edilmektedir. İnşaatlarda bol malzeme kullanılmasına rağmen mimari zevk ve uygulama bakımından en zevksiz ve özelliksiz (karaktersiz) yapıların ortaya çıkma nedeni budur.

Bütün bunların bir istisnası halıcılık ve nakkaşlıktır. Renk, desen ve kompozisyon bakımından geleneksel hüner bu alanlarda kendini sürdürmektedir. Ancak, Türkiye'de halı yapımında kayda değer bir ilerleme görülmemektedir. Diğer ülkelerdeki makineleşme ve mekanik araçların bu alana da uygulanması Türk yapımcıları için tehlikeli bir rekabet oluşturuyor. Bunun ötesinde, mahalli üreticilerin halı ve el işleri özellikle ülkede revaç bulmuş olsa, Avrupa'da Şark pazarları için hazırlanmış ürünlerde görülen o felâket desenler ve iğrenç renkler, kuşkusuz bir tehlike sayılmazdı. Manchester fabrikaları, en kötü renk ve biçimleri özellikle Türk pazarları için üretiyorlar ve Avrupa mallarının sergilendiği bu pazarlarda Manchester'in en kötü ürünleri teşhir ediliyor.

Genel bir sonuca varmak gerekirse, birincisi, yerli ürünlerin kötü olduğu, ikincisi (yukarıdaki istisnalar bir yana) Türkiye'de kötü yerli mallarla ithal edilmiş iyi mallar arasında bir rekabetin söz konusu olmadığıdır. Bu ikincisinin nedeni Türkiye'de Şark ve Garp medeniyetlerinin doğal olmayan karışımında bulunabilir.

Ücretler ve Paranın Satın Alma Gücü:

Bu ülkede başarı kazanmış pek az İngiliz tüccarı gördüm, onlar da uzun deneyimleri olan kimseler. Kural olarak, buranın şartlarına daha iyi uyan Levanten ve Rum tüccarları ile rekabet etmeleri mümkün değil.

Ücretlerin satın alma gücüne ilişkin olarak önce şunu belirteyim ki, yerli teknisyenlerin, zaruri tüketim maddelerinin niteliği bir İngiliz işçisinin talep edeceğinden daha düşüktür. Ekmekleri çiğ ve ekşi, etleri yağsız ve yavandır. Keçi sütünden yapılan peynirleri ancak yerli halk beğenip yiyebilir. Şarabını, rakısını İngiliz teknisyenleri içemez; yerli kıyafetleri kendine uyduramayacağı için, kendi ülkesindekinden çok pahalıya mal olacak ithal malı giysiler kullanmak durumunda kalır. Meskenler genellikle berbattır. Ancak zenginler taş ve tuğla (kârgir) binalarda oturabilirler. Geri kalan halk tahtadan, çamur ve kireçle sıvanmış entipüften (ahşap) evlerde yaşar. Evlerin kötü bir plânda kötü malzemeyle yapılmış olmaları, kanalizasyon diye bir şeyin bilinmemesi ve uygun fiyattan doğru dürüst bir ev olmamasına rağmen İstanbul'daki en düşük tabakalar bazı Avrupa başkentlerindeki benzer tabakalardan bir ölçüde iyi yerlerde oturmaktadırlar. Yine de İstanbul'daki orta-

lama bir teknisyenin evi diğer metropolislerde yaşayanlardan kötüdür.

Devletten maaşlı iyi bir teknisyen (makinist, montajcı, demir aksam ustası, tornacı, kalıpçı/dökümcü) ayda 18 ilâ 25 lira kazanır ki, tutumlu yaşarsa önemli bir miktar para biriktirebilir. Burada, bu maaşların çok üstünde para kazanıp kendi evini alan, birleşip iyi okullar açan, salonlar ve kütüphaneler kuran ve geleceklerini güvenceye almış büyük bir teknisyen cemaatine rastladım. Kuşkusuz, müsrif ve derbeder yaşayan, yıl sonunda, kendisini Türkiye'de ülkesinde olduğundan daha kötü bir durumda bulacağı gibi, bu sefaletten kurtulmak için İngiltere'ye gitmesi de çok güç olacaktır. Çünkü, böyle bir durumda pek az kimse ona yardımcı olabilir ve başka alanlarda çalışma olanağı da çok sınırlıdır; sağlanacak kaynaklar da çok az olduğundan dayanacağı bir yer yoktur.

Bu söylediklerim asgari hayat şartları hakkında mukayeseli bir açıklama niteliğindedir. Bana ulaşan bilgiler paranın satın alma gücü hakkında iyi bir fikir vermediği için size ayrıca iletmiyorum. Fakat, Viskonsül Mr. Guarracino'nun çeşitli meslek sahiplerinin ücretlerine ilişkin sağladığı yaklaşık verileri sunuyorum.

Terziler: Avrupalı bir terzi ortalama 5 s. ilâ 6 s. 8 d. günlük alır. Rum, Ermeni ya da Türk olsun yerliler nadiren 3 s. 4 d. ilâ 5 s.'den fazla kazanabilirler. 14 ilâ 20 yaş arasındaki kadın terziler günde 2 s. 6 d. alırlar.

Kunduracılar: Bunların ücretleri de genellikle terziler gibidir.

Demirciler: İyi bir Avrupalı demirci günde 6 s. kazanır. Çok iyi bir demirciyse, günde 8 s. 4 d. kazanması da olağandır.

Kuyumcu ve mücevheratçılar: Ustalığına göre kazanırlar. Normal bir altın ve gümüş işçisi günde 3 s. 6 d. ilâ 5 s. arasında kazanır. Fakat bazı mücevhercilerde çalışan Alman işçilere ayda 22 L. 10 s. verildiği gibi eserleri Saraya ve diğer ünlü zenginlere (paşalara) satıldığı zaman ayrıca mükâfatlandırılıyorlar.

Nakkaşlar: Normal işçi günde 3 s. 2 d. ilâ 4 s. arasında kazanır. Daha güç ve güzel işler çıkaranlar işin niteliğine göre günde 15 s. kadar ücret alabilir. Buradaki işin bir ölçüsü de işçinin işlediği altın miktarı ve "misket" sayısıdır. Diğer işçilerin ücretleri de yaklaşık şöyledir:

Yanda, sırık hammalları. Karşı sayfada, saka.

Marangoz:
1. sınıf yaklaşık 7 s. 6 d.
2. sınıf yaklaşık 6 s. 3 d.
3. sınıf yaklaşık 4 s. 9 d.
4. sınıf yaklaşık 3 s. 6 d.

Boyacı:
1. sınıf yaklaşık 4 s. 8 d.
2. sınıf yaklaşık 3 s. 6 d.

Tuğla duvarcısı:
1. sınıf yaklaşık 7 s. 6 d.
2. sınıf yaklaşık 4 s. 8 d.
3. sınıf yaklaşık 4 s. 0 d.
4. sınıf yaklaşık 3 s. 6 d.
5. sınıf yaklaşık 5 s. 6 d.

Duvarcı:
1. sınıf yaklaşık 4 s. 8 d.
2. sınıf yaklaşık 3 s. 6 d.
3. sınıf yaklaşık 3 s. 0 d.
4. sınıf yaklaşık 2 s. 6 d.
5. sınıf yaklasık 1 s. 6 d.

Kazmacılar-İşçiler:
1. sınıf yaklaşık 1 s. 8 d.
2. sınıf yaklaşık 1 s. 6 d.
3. sınıf yaklaşık 1 s. 0 d.

Bu işçilerden çoğu, İtalyan, Maltalı ve adalardan gelen Rumlar olup diğer işçilerden daha iyidir. (İş koşulları için Bkz. Casolani)

Bazı Özel Meslekler: İstanbul'da, münhasıran buranın yerlilerine ait bazı işler de vardır. Örneğin Boğaziçi kayıkçıları (hamlacılar) başlıca Türk ve Rumlardandır; aralarında Ermeni ve Yahudi de bulunur. Boğaz akıntıları ve bir sürü deniz aracı arasında yol alma becerisi gösteren bu adanılar çok dayanıklıdır. Mevsimliğine 18 ilâ 25 lira aylıkla kiralanan üç çifte bir kayık Londra'daki faytonların işini görmektedir. Ancak, yaklaşık 5 ay süren kış mevsimi hem kayıkçılar, hem de kayık sahibi açısından nispeten kârsız (faydasız)dır.

Başka bir iş de hammallıktır. Bunlar Ermeni ve Türklerden çok güçlü bir lonca oluştururlar. Şark şehirlerinin dar ve kötü sokakları tekerlekli araçlara uygun olmadığından ağır yükler hammallar tarafından taşınır. Balyalar, sandıklar, fıçılar sırıklara takılarak ya da hammalların sırtlarına yüklenerek sokaklardan geçirilir. Bunlardan altısı bir arada başka bir çekici güçle birlikte, belki, çok daha ekonomik bir iş görebilirler, sanıyorum.

İstanbul hammalları çok disiplinli bir lonca tarafından büyük bir başarı ile yönetilmektedir. Bir yabancı için, bu fakir ve ihtiyacı yüzünden çalışan hammallardan birinin, içinde binlerce liralık bozuk para olan torbaları muhafızsız ve gözetimsiz, şehrin bir yanından ötekine sırtında taşıması son derece garip gelecektir. Hammalların bir bölümü de evlere, dükkânlara ve dairelere bekçilik eden son derece güvenilir kimselerdir. En değerli mal ve mülk bunlara çekinilmeden emanet edilir.

İçerilerden şehre göçen Ermeni hammal yıllarca büyük bir sabır ve tutumlulu[illegible]a çalışıp yaşar, bir miktar para bi[illegible]ktirdikten sonra birkaç yıl karısı ve ailesiyle bir arada olmak üzere memleketine gider. İhtiyarlığın-

da doğduğu yerde sürekli yaşayabilecek bir para kazanma umuduyla, çalışmak için tekrar İstanbul'a geri döner. Tutumu atasözlerine geçmiştir; başlıca gıdası, zeytin, ekmek, peynir, soğan ve salatadan ibarettir. Sadece kutsal günlerin şerefine sızıncaya kadar içer. Bu gıdanın da sokak hammalını sağlıklı tuttuğu da kuşkuludur. Kol ve bacaklarıyla bazı adalelerinin gücü son derece fazladır. Öyle ki, bu güçlü organlar yüzünden vücudunun simetrisi ve oranları bile değişmiştir.

Fakat bu insanlar hasta olduklarında da çok kötü hasta oluyorlarmış. Sık sık kırılan kol ve bacakları için gittikleri ruhsatsız kırık-çıkıkçılara diplomalı cerrahtan daha çok güvenirlermiş.

Sırcılar, tenekeci ve kalaycılar ve sokak satıcılarının çoğu Yahudidir. Yahudiler yüzlerce yıl önce İspanyol bağnazlığından ve işkencesinden kaçanların ahvadıdır. Kendi aralarında kırma bir dil (bastard dialect = *Ladino* denilen Yahudi İspanyolcası) ile konuşur, aynı zamanda İbrani harflerini okumayı da öğrenirler. Bazı önde gelenleri tarafından okumaları için Tevrat da tercüme edilip bastırılmıştır. Yahudilerin pek pis huyları ve iğrenç görünüşleri vardır, ticarette çok kurnazdırlar. Çok çocukları olur, fakat bunlar aynı hızla da ölür giderler.

Bu işlerde İngiliz işçilerinin çalışması söz konusu değildir. Bazı küçük el işleri de çingeneler tarafından yapılır. Baca ve lağım çukurlarının temizlenmesi (lağımcılık) vb. işlerinin yanı sıra ülkenin cellâtları ve profesyonel dilencileri de bunlardan çıkar.

Türkiye'deki çalışan sınıfların en büyük eksikliklerinden biri de tasarruflarını yatıracak bir yer bulamamalarıdır. Kimisi parasını kutularda ya da arsadaki bir çukurda saklar, kimisi de kendine bir (ahşap) ev ya da kulübe yapar. Ancak, İstanbul'daki ahşap evler ortalama, en az on yılda bir yandığından, ev yapmak da güvenli bir yatırım sayılamaz.

İklim:

(Burada İstanbul ikliminin iyi fakat değişken olduğu söyleniyor. İngiltere ile karşılaştırılarak genelde İngilizler için uygun bir iklim olduğu sonucuna varılıyor. Yalnız bir işi, İngiltere'deki gibi, sürekli yapma âdeti olmadığı, bir ölçüde bunun iklimden ileri geldiği de ilave ediliyor.)

Bazen tütün içmenin Türkiye'deki tembellik ve atâletin nedeni olduğu ileri sürülerek sigara ve "çubuk" yakarak geçen zamanın fazlalığına işaret edilmektedir. Kanımca bu gevşekliğin sebebi değil, sonucudur. Birçoğu zamanlı zamansız sigara içiyor, zaten avare, sigara içtiği için avare değil.

Sigara içme bir sorun sayılmaz. Hatta buradakilerin dediklerine bakılırsa, insanı gevşeten ve tembellik aşılayan lüks çubuk yerine çabucak biten sigara, çubuk tüttürmek bahanesiyle uzun süren ziyaretlerin kısa kesilmesi ve böylece işlerin gerçekten hızlandırılıp kolaylaştırılması bakımından çok daha iyidir.

İklimden ve alışkanlıklardan söz açmışken içki âdetine değinmemek olmaz. Burada en çok rakı ve berbat taklitleri "yumruk" (way of nips) mezesiyle içilir. İğrenç ispirto (abominable rhum) da talihsiz insanlara kalır. Bazı liberal Kur'an yorumcularına göre, bu içkiler konyak ve şampanya ile birlikte "şarap" sayılmadığından haram değildir. Haram olsun olmasın, zengini fakiri, mutekidi dinsizi, her fırsatta harab oluncaya kadar içerler. Bu ülke kendini bilmeyen ayyaş için birçok ülkeden daha kötüdür. Aldığı zıkkım kötü olmaktan öte sağlığa ciddi olarak zararlıdır. İngiltere'deki akşamcı Türkiye'de sarhoş, sarhoş ise sonunda alkol deliliği (delirium tremens) ya da ölümcül siroza yakalanan bir ayyaş olup çıkar.

P.Francis

Büyükelçi Henry Elliot 13 Aralık 1872'de, Mr. Dragoman (Elçilik Tercümanı) Casolani'nin tekstil fabrikalarındaki şartlara ilişkin 10 Aralık 1872 tarihli notunu Earl Granville'e iletmektedir. Şartlar şöyledir:

İşe sabah hatta şafakla birlikte başlanır, bir saatlik yemek molası dışında güneş batıncaya kadar devam edilir. Bu nedenle çalışma saatleri mevsime göre 8'den 14.5-15 saate kadar değişir. Yıllık ortalama 11.45 saat olup, çalışma günleri de 260 ilâ 304 arasındadır. Gündelik ücretler ise şöyledir:

	s.	d.	ilâ	s.	d.
Kalifiye işçi	3	4		5	0
Normal işçi	1	8		2	6
Kadın işçi	0	6		0	10
Çocuk işçi	0	1.5		0	3

Ücretler, İstanbul'da taşradan yüzde 20 yüksektir. Türkiye'deki fabrikaların üretim güçleri ve işgücü kalitesi İngiltere'dekinden oldukça düşüktür. Bu fabrikalarda üretim artışı görülmemektedir. Saraya ait pamuklu, yünlü ve ipekli iplik ve dokuma fabrikaları yanında birkaç tane de küçük özel fabrika bulunmaktadır. Üretim miktarı önemli değildir. Kırlık bölgelerde, köylü kadınlar boş zamanlarının çoğunu, kendi ihtiyaçlarını karşılamak için pamuk ve yün ipliği eğirmek ile bunları dokumaya hasrederler. Bu tür üretim büyük bir miktar oluştursa da giderek azalmaktadır.

Üretimin tümü Türkiye'de tüketilmektedir. Ancak, pek bol olan pamuk, yün ve ipek hammaddesinin büyük kısmı ihraç edilirken tekstil ürünleri ithal edilmektedir. Başka bir deyimle, bugüne kadar Türkiye hammaddelerini yabancı fabrikalara gönderip işletmeyi kendisinin işlemesine yeğlemiştir.

R.T. Casolani

BİNBİRGECE MASALLARI ve GERÇEKLER:

Sultan Abdülâziz'in Avrupa Seyahati - I

Prof. Dr. TANER TİMUR

Osmanlı tarih yazınında Sultan Abdülâziz'in Avrupa seyahati lâyık olduğu ilgiyi görmemiştir. Gerçekten, bu konuda herhangi bir esere veya araştırmaya rastlamıyoruz. Bunun nedenleri düşündürücüdür. Osmanlıların "Batılılaşma" çabaları bunca inceleme konusu olurken, tarihte ilk kez bir Osmanlı Sultanının, en büyük Avrupa başkentlerini ziyaret etmesi başlı başına bir olay olarak ele alınmalıydı. Buna rağmen, bu konuda muhafazakâr Osmanlı edebiyatının alışılmış klişelerinden öte, bir düşünce çabasına tanık olmuyoruz. Bana öyle geliyor ki, bu suskunluğun nedenlerini daha çok psikolojik düzeyde aramak gerekmektedir. Bizzat Osmanlı sultanının Avrupa'ya gitmesi, Osmanlı-Batı ilişkilerini, o dönem aydınının bir türlü kabul etmek istemediği bir realizm içinde ortaya koymuştur. Batı'da sultan için yapılan merasimler ne kadar muhteşem olursa olsun, haşmetli padişahın yüzyıllardır küçümsenen Hıristiyan krallarının ayağına gitmesi, Osmanlı aydınına bir teslimiyet gibi görünmüş ve onu rahatsız etmiştir. Bu rahatsızlık, ancak Batıcı akımın güçlenmesi ve Batı'nın üstünlüğünün giderek kesin bir şekilde kabülüyle ortadan kalkmaya başlamıştır.

İkinci Meşrutiyet'le birlikte, bu konuda yeni bir yaklaşımın doğduğunu söyleyebiliriz. Hayreddin Nedim Bey, 1908'de yayınlanan bir eserinde, bu konuda yapılacak gerçekçi bir incelemenin "pek kıymetdâr bir eser"[1] olacağını yazmaktadır. Fakat bu eser yazılmadığı gibi, olayın hangi boyutlarıyla aydınlatıcı olacağı konusu bile, ciddi bir düşünce konusu olmamıştır. Tam tersine, Cumhuriyet tarihçileri dahi, bu konuda geleneksel görüşleri aktarmakla yetinmişlerdir. Örneğin, Ord. Prof. Enver Ziya Karal'a göre, Osmanlı Sultanı "bu seyahati esnasında gerek saraylarda, gerekse halk üzerinde mükemmel bir intiba bıraktı. Bilhassa vekarı, asaleti ve tok sözüyle muhataplarını tesir altında bıraktı."[2] Batı kaynaklarının incelenmesi, böyle bir görüşün temelsiz olduğunu göstermektedir. Ayrıca sorunun önemli yönü bu olmamalıdır. Sultan Abdülâziz'in Avrupa seyahati, devlet adamlarının günümüzde alışılmış, tipik bir dostluk ziyareti değildi. Bu seyahat çöküş halindeki bir uygarlıkla, üstünlüğünü dünya çapında kabul ettiren yeni bir uygarlığın ilişkilerinin doğasını yansıtan bir sembol görevi görmektedir. Bu yönüyle Osmanlı gururunu rencide etmiştir.

Osmanlılar yüzyıllar boyunca Avrupa'ya, değil sultanlarını, yüksek rütbeli bir elçi bile göndermeye tenezzül etmemişlerdi. Bizzat sultanın Avrupa'ya gidebilmesi için, Avrupa'yla ilişkilerinin radikal bir değişikliğe uğraması gerekmiştir. Bu değişiklik, esas itibariyle, XVIII. yüzyılın sonlarındaki askeri mağlûbiyetlerle başlamış, Yunan ve Mısır ayaklanmaları ile gelişmiş ve Osmanlı Devlet bütünlüğünü Avrupa devletlerinin garantisi altına alan Paris Antlaşması'yla hukukî temellere bağlanmıştır. Ahmet Midhat Efendi'nin "Diplomatika-yı Cedîde" olarak isimlendirdiği ilişkilerin egemen olduğu bu dönemde, Batılı devletler Osmanlı içişlerine "açıktan açığa" karışır hale gelmişlerdir.[3] Başlangıçta daha ziyade İngiliz damgası taşıyan bu müdahaleler, Kırım Savaşı'nda Fransa'nın başarılarından sonra, Fransız nüfuzuna dönüşmüş ve Fransa maslahatgüzarı Osmanlı Sarayı'nda, güçlü elçi Stratford Canning'den de daha itibarlı bir hale gelmiştir. Fransa'da 1852'de bir darbe yapan III. Napolyon'un iktidarda olduğu bu dönem, Osmanlı Devleti'nde, sultanlardan da ziyade Âli Paşa-Fuad Paşa ittifakı tarafından temsil edilmiştir. Sultan Abdülâziz'in seyahati bu ilişkiler çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı Sultanı, Avrupa gezisinde Londra, Viyana, Budapeşte gibi başkentleri de ziyaret etmekle beraber, seyahat esas itibariyle Fransa'nın daveti ile gerçekleşmiş ve 1867 Dünya Sergisi, geziye vesile teşkil etmiştir. Bu haliyle seyahat devrinin diplomatik ilişkilerine de uygundur ve bu yazı çerçevesinde, daha ziyade, seyahatin Paris durağı ve Fransa ile ilişkiler ele alınacaktır.

Osmanlı Sultanı'nın Avrupa'ya gidişi, bize, somut olarak, üç açıdan aydınlatıcı görünüyor. Birinci olarak bu seyahat, gerek gerçekleşme biçimi, gerekse sembolik bir biçimde yansıttığı olgular dolayısıyla Osmanlı-Batı ilişkilerini daha net bir biçimde ortaya koymaktadır. Burada şu sorular akla gelmektedir: Osmanlı Sultanı'nı Avrupa seyahatine, salt bir tecessüsün ötesinde, hangi unsurlar ve zorunluklar sevketmiştir? Batılı oryantalist R.D. Davison'un ileri sürdürdüğü gibi, seyahatin gerçek nedeni, "Girit ayaklanması dolayısıyla Avrupa'da sarsılmış olan Osmanlı itibarını iade etmek ve Giritli âsiler lehine bir Fransa-Rusya işbirliğini önlemek" miydi?[4] Sultan bu seyahatten maddî ve manevî plânlarda neler kazanmıştır? Buna karşılık, başta Fransa olmak üzere Batılı devletler Osmanlı Devleti'nden ne gibi ödünler koparmışlardır?

İkinci olarak, seyahat, Osmanlı si-

yasal rejimi ve iç politikası açısından da aytınlatıcı görünmektedir. Bilindiği gibi, 1867 yılı, Osmanlı Devleti'nde bir iç muhalefetin şekillenmeye başladığı bir yıldı. Batılıların daha o zamanlarda "Jön Türkler" olarak isimlendirdiği, fakat bizde "Genç Osmanlılar" olarak bilinen bu muhalefetin özü neydi? Sağlam toplumsal dayanakları ve ilkeleri olan bir muhalefet miydi? Yoksa Osmanlı iktidarı gibi, o da az çok Batılı kontrolünde bir muhalefet miydi?

Nihayet üçüncü olarak, seyahatin vesilesini teşkil eden Uluslararası sergiye Osmanlıların iştirakleri değerlendirilebilir ve bu serginin göstergeleri ışığında, Osmanlı ekonomisine ait bilgiler gözden geçirilebilir ve bu ekonominin, sanayileşmekte olan dünya içindeki yeri tartışılabilir. Bu makale çerçevesinde, daha çok iktisat tarihimizi ilgilendiren bu soruna da kısaca değineceğiz. Fakat şimdilik, biraz geri tarihlere dönerek, bu seyahatin fikrî zeminini hazırlayan bazı olguları gözden geçirelim.

ABDÜLMECİD VE AVRUPA SEYAHATİ

Osmanlı kaynaklarına göre, bir Osmanlı padişahının, Batılı bir ülkeyi ziyareti fikri, ilk olarak Fransızlardan gelmiştir. Hayreddin Nedim'in *Vesaik-i Tarihiye*'sinden bu girişimin tarihçesini öğreniyoruz.

Fransız imparatoru II. Napolyon'un kuzeni Prens Jérome, Kırım Savaşı'na katılmış ve bir birliğe kumanda ederek başarılar elde etmişti. Ancak daha sonra merkeze çağrılmış ve geri dönerken de İstanbul'da bir süre kalmıştı.[5] Sultan Abdülmecid, Prensi Fransız sefarethanesinde ziyaret etmiştir. Bu ziyaret, Osmanlı tarihinde bir sultanın ilk defa bir yabancı sefarethaneye gitmesi açısından da anlamlıdır. Görüşmeler sırasında Prens Jérome, Sultan Abdülmecid'e Kırım'daki askerî gelişmeleri "kendine mahsus bir kudret-i askeriye ile izah ve tafsil eylemiş, Zat-ı Şahane bu malûmat-ı mühimmeyi kemâl-i dikkat ve merak ile dinlemiş ve pek ziyade memnun kalmıştır. Bunun üzerine, prens, Fransa'yı teşrif ile imparatoru ziyaret buyurmalarını istirham eylemiştir. Sultan Mecid merhum, ibtida (önce) bu tekliften mütehayyir kalmış (şaşırmış) ise de, hoşuna gitmiştir. Mamafih hünkâr, prense bir nîm (yarım) vaadde bulunmakla iktifa etmiştir. Şu da var ki, ertesi günü, sulhün takririnden sonra Fransa'ya bir seyahat icrası tasavvurunda bulunduğunu bazı bendegânına söylemiştir."[6] Hayreddin Nedim Bey'in aktardığı bu bilgilerde görüldüğü gibi, ilk defa olarak bir Osmanlı Sultanı'nın Avrupa'yı ziyareti söz konusu olmakta ve sultan, şaşırmakla beraber memnun da kalmaktadır. Prens Jérome'un teklifinin Fransa rejimini ne derece bağladığını bilmiyoruz. Bununla beraber, "diplomatika-yı cedîde"yi başlatan sultan zamanında böyle bir seyahatin söz konusu olması, hiç olmazsa fikirleri hazırlamak bakımından çok önemli olmuştur. Nitekim Sultan Mecid'e "şaşırtıcı" gelen bir teklif, on iki yıl sonra, Sultan Aziz zamanında gerçekleşecektir.

AVRUPA'NIN BEKLENTİLERİ

Daha önce de söylediğim gibi, Kırım Savaşı'ndan sonra, Fransa, Osmanlı Devleti üzerinde en çok nüfuz sahibi ülke haline gelmişti. Bununla beraber Osmanlı Devleti'ndeki Hıristiyanları, Müslümanlarla eşit bir statüye ulaştırma amacını güden 1856 Islahat Fermanı, aslında tüm Avrupa'nın beklentilerini yansıtıyordu. Gerçekten Abdülâziz'in seyahatinden önce, Avrupa ülkeleri bu konuya özel bir ilgi gösteriyor ve Islahat Fermanı'nın uygulanması ile ilgili memorandumlar yolluyorlardı. Fransa, 1867 başlarında gönderdiği muhtırada, Hıristiyan hak ve özgürlükleri konusunda önemli gelişmeler olduğunu kabul etmekle beraber; adalet, eğitim ve maliye konularında eksiklikleri gösteriyor ve yabancıların mülkiyet hakkı üzerinde özellikle duruyordu.[7] Ayrıca, vakıf arazilerin statüsünde de mülkiyet hakkını yaygınlaştırıcı öneriler ileri sürüyordu. Bu görüşler, diğer ülkelerin muhtıralarında da benimseniyor ve tekrarlanıyorlardı. Gerçekten bu gibi öneri ve baskıların da etkisiyle, Osmanlı Devleti'nde yabancı ülke mensuplarına gayrimenkul mallar alanında da mülkiyet hakkı tanınması konusu tartışılmaya başlanmıştır. Fransız Elçisi M.Bourée, bu tartışmaları izliyor, teşvik ediyor, hatta bir ölçüde yönetiyordu. Gerçekten, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı raporlarda, yabancılara mülkiyet hakkını tanıyan Ferman'ın, ilk taslağından son şekline kadar tüm gelişi-

Mlle Maria Chenu'nun bir deseni Sultan Abdülaziz.

mini bulmak mümkündür.[8] Bu konuda, İstanbul'da kurulan bir bakanlık komisyonunda, "tasarruf-ı emlâk için ecnebilere ruhsat verilse, emlâkin kıymeti artar ve ecnebilerin memleketimizde kazanıp da altın olarak kendi memleketlerine gönderdikleri altınlar burada kalır"[9] görüşü egemen olmuştu. Bu gelişimin hikâyesini anlatan Ahmed Cevdet Paşa, yabancılara tanınacak böyle bir hakkın sakıncalarını belirterek girişimi önlediğini belirtmekte, fakat şunları ilâve etmektedir: "Kulları Haleb'de (vali) iken Bâb-ı Âli bu meseleye bir karar vererek, bir beyanname kaleme alınıp, birer suretini sefaretlere itâ etmekle, devletler birer birer bunu kabul ile ahd hükmünü kesb etmiştir."[10] Ahmet Cevdet Paşa, daha sonra, Bâb-ı Âli'nin başlangıçda "bir nevi muvaffakiyet" olarak gördüğü bu fermanın kötülüklerini anlatmakta ve şunları yazmaktadır: "Hâlâ, bir ecnebi uhdesinde bulunan bir dükkân ya haneden dolayı, bunlarda hakkı olmadığına dair bir ilân verilse, kendisi ol dükkân ve haneden çıkarılamaz ve kendisi olmasa bile birkaç kırık dökük sandalyesi bulundukça, onları ihraç ve tahliye için dahi sefaretin vesatetine (aracılığına) tevakkuf eder."[11] İşin ilginç yönü, yabancılara yeni ayrıcalıklar veren bu Ferman'ın, Sultan Aziz'in tam Avrupa seyahatine çıkarken ilân edilmesidir. A. Cevdet Paşa, Abdülâziz dönemiyle ilgili açıklamalarında, bu konuda anlamlı bir suskunluk içindedir. Yazar, sultanın Avrupa seyahatinden bir kelimeyle dahi olsun söz etmediği için, böyle bir ilişki kurması da tabiî söz konusu olamaz. Öyle görünüyor ki, A. Cevdet Paşa, II. Abdülhamid devrinde ve onun isteğiyle yazılmış *Marûzat*'ında, dönemin bağnazlığının etkisi altındadır. Oysa, Osmanlı yazarlarının daha sonraları kaleme aldıkları eserlerde, nispeten daha özgür bir dil kullanılmaktadır. Örneğin, Mahmut Celâleddin Paşa *Mirat-ı Hakikat*'de, şunları yazıyor: "(1867 yılında) Avrupa'ya nümayiş olmak üzere ecnebilerin Memalik-i Osmaniye'de tasarruf-u emlâke mezuniyetleri ve emlâkin vakfiye usul-ü intikaliyesinin tevsii (genişletilmesi) maddeleri ve Beyoğlu'nda yerli ve ecnebi her sınıf etfalinden (çocuklarından) mürekkep Mekteb-i Sultani namıyla bir büyük Medrese-i İlmiye küşadı (açılması) hususları mevki-i icraya konuldu."[12] Bu satırlarda açıkça belirtildiği gibi, Avrupa'ya birçok ödün verilmiştir. Bu ödünlerin önemi, asıl Batı basınında vurgulanmıştır. Örneğin, Sultan Aziz Fransa'da iken, önemli bir Fransız gazetesinde, sultanın "seyahatinin arefesinde" bir fermanla yabancılara taşınmaz mallarda mülkiyet hakkı tanındığı belirtilerek, şunlar ilâve ediliyordu: "Bu reform, yirmi beş yıldır yapılan reformların hiç kuşkusuz en cesurudur ve en verimlisi olacaktır."[13] Görüldüğü gibi, daha çok finans çevrelerinin etkisi altındaki *La Presse* gazetesi, bu "reform"u Tanzimat Fermanı'ndan itibaren yapılan reformların en önemlisi olarak görmekte ve imparatorluğun özellikle pamuk ve tütün ekimi için elverişli topraklarına dikkati çekmektedir. Londra'da yayınlanan *The Times* gazetesinin görüşü daha da ileridir. Gazete, "Oğuz Tatarlarının otuz ikinci hükümdarının" yabancılara taşınmaz mallarda mülkiyet hakkı veren Ferman'ını "belki de bir Müslüman hükümdarın tarihteki en cesur eylemi" olarak takdim etmiştir.[14]

Batı basını, Abdülâziz'in "reform"unun daha çok iktisadî yönü ile ilgilenmiştir. Ancak sorunun o tarih-

Üstte, Paris'de Nissim de Camondo müzesinden bir oda. Altta, üzerlerine Sultan Aziz'le İmparator III. Napoléon'un resimleri yapılmış kahve fincanları (Taner Timur Koleksiyonu).

lerde açıkça tartışılmayan, hatta belki de farkedilmeyen; fakat Ortadoğu'nun geleceği bakımından ilginç bir yönü daha vardır. O da Kudüs ve civarına Avrupa Yahudi cemaatlerinin gitgide artan ilgileri ve bu konuda ilk yerleşme girişimlerinin başlamasıdır.

EREZ İSRAEL'E DOĞRU

Yüzyıllar boyunca Avrupa'da ezildikten sonra, Fransa ihtilâliyle özgürlüklerine kavuşan Yahudi cemaati, XIX. yüzyıl ortalarında Avrupa'da büyük bir finans gücü kazanmıştı. Yahudi finans çevreleriyle kurduğu yakın ilişki, III. Napolyon rejiminin bugün iyi bilinen bir cephesidir. Gerçekten 1860'da bir Yahudi grubunun kurduğu Evrensel Yahudi Birliği, kısa zamanda bütün ülkelerde şubeler açmış ve 1867 yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'nde okullar kurmaya başlamıştı.[15]

Abdülâziz devrinde Batı kamuoyu Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanların durumunu yakından izlerken, Yahudi camiası da bazı eyaletlerde Yahudilerin ezildiklerini ileri sürüyor ve dikkatleri o yöne çekmeye çalışıyordu. Gerçekten Osmanlı Devleti'nde özerk bir statü kazanmış olan Romanya ve Sırbistan'da Yahudiler büyük bir baskı altındaydılar. İngiliz Konsolosu'nun 1867 Mart'ında gönderdiği bir rapora göre, Belgrad Ortodoks Kilise'si Başkiskoposu, Yahudileri "Türklerin casusu ve gizli ajanı"[16] ilân etmiş ve onlara savaş açmıştı. Konsolos bu iddianın tamamen uydurma olduğu kanısındaydı ve zulmün haksızlığını anlatıyordu. Bununla beraber, Batı basını daha çok Hıristiyanlarla ilgili olarak Osmanlıları suçluyor, Yahudilerin durumuna pek önem vermiyordu.[17] Oysa *The Times* gazetesinin 4 Haziran 1867 tarihli sayısında belirtildiği gibi, Hıristiyanlar son dönemde merkezî bölgelerde Müslümanlarla eşitlik elde etmişlerdi. Merkezî kontrolden uzak eyaletlerde ise, baskılara maruz kalmakla beraber yine de Müslüman halktan daha iyi durumdaydılar. Çünkü bunları kendi ülkelerinin konsolosları koruyordu. Buna karşılık Müslüman halk tamamen kaderine bırakılmıştı. Osmanlı yönetimi ise çaresizlik içinde baskılara katlanıyor ve ödünler veriyordu. Öte yandan Abdülâziz devri, Osmanlı Devleti'nde de bazı zengin Yahudi bankerlerin gücünün arttığı bir dönemdi. Yahudi cemaati içinde özellikle Kamondo ailesinin kazandığı güç, önemli boyutlara ulaşmıştı. Asıl servetlerini Venedik'te yapan Kamondo ailesinin bir kolu da Türkiye'ye yerleşmişti. Bunlardan Abraham Kamondo, kardeşi İsac Kamondo ile bir banka kurmuş ve bu banka Kırım Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ni finanse etmişti.[18] Abraham Kamondo, Reşid Paşa'nın son derece güvenini kazanmış ve Osmanlı vatandaşı olmamasına rağmen, gayrimenkul mülkiyeti hakkını —bir özel ayrıcalık olarak— elde etmişti. Bu haktan yararlanarak İstanbul'da o kadar çok bina yaptırdı ki, başşehrin en zengin mülk sahibi haline geldi.[19] Ayrıca Fuad Paşa, 1867 yılında Kamondo ailesinin ileri gelen üyelerine Mecidiye nişanları vermişti. Kamondo ailesi Evrensel Yahudi Birliği'nin Osmanlı şubesini yönetiyordu ve Paris'te genel başkan A. Crémieux ile yakın temas halindeydi.[20] Örgütün Kudüs ve Kutsal topraklarla ilgisi de bu sıralarda başladı.

Evrensel Yahudi Birliği'nin kurucularından Charles Netter, 1867'de örgüt'e, Doğu ülkelerinden Yahudi kutsal topraklarına *(Erez Israel)* bir göç sağlamak ve bu topraklarda tarımsal yerleşme birimleri kurmak teklifini yapmıştı. Örgüt, aynı yıl Netter'i *Erez Israel*'i ziyarete yolladı ve bu girişimlerin sonucu olarak Birlik, iki yıl sonra, Yafa civarında 2600 dönümlük bir arazi üzerinde *Mikveh Israel* okulunu kurdu.[21] Yine 1869 yılında, Evrensel Yahudi Birliği'nin kuruluşunda en çok yardımda bulunanlardan M. de Hirsch, Doğu Demiryolları şirketine, İstanbul'u Avrupa'ya bağlayacak bir demiryolu hattının imtiyazınıalıyor ve işe başlıyordu. Bütün bu bilgiler gösteriyor ki, Abdülâziz devrinde, Avrupa Yahudi camiasının Osmanlı Devleti'ne ilgisi artmıştı. Başka bir açıdan, Osmanlı Devleti de bu ilgiye muhtaçdı. Çünkü Kırım Savaşı'ndan itibaren, devlet yöneticileri Avrupa'ya karşı sürekli bir borçlanma politikası izliyorlardı. Borçlanma ise, çoğu kez Yahudi finans çevrelerinin desteği ve aracılığı ile gerçekleşiyordu. Kısaca Avrupalı Yahudiler, Osmanlılardan ayrıcalık ve toprak, Osmanlılar da onlardan borç istiyorlardı. Belirtelim ki, 1867 yılı, bu açıdan adeta bir dönüm noktası teşkil etmektedir. Ancak Yahudilerin *Erez Israel*'e yerleşmeye ciddi bir şekilde başlamaları, 1880'lerde Rothschild'lerin desteği ile mümkün olacaktır.[22]

Fransa'nın Abdülâziz döneminde Osmanlı toplumuna etkisi Mason örgütleri kanalıyla da kendisini hissettiriyordu. Gerçekten Tanzimat'dan sonra, Avrupa Mason örgütleri Osmanlı Devleti'yle de ilgilenmeye başlamışlardı. Bunlardan özellikle Fransa ve İtalya'nın Büyük Doğu (*Le Grand Orient*) locaları çok etkili oldu. Bu örgütün Osmanlı Devleti'nde 1863'de kurduğu "Doğu'nun Birliği" locası, 1856 Islahat Fermanı'nın esprisine uygun bir biçimde, ırkların kardeşliğini savunuyor ve üyelerini her türlü din mensupları arasından seçiyordu. Başlangıçta çok az sayıdaki Müslüman üyelerini giderek artırıyor ve özellikle Osmanlı ordusu mensupları arasından üyeler kazanıyordu.[23]

Fransa'da Büyük Doğu locasının III. Napolyon rejimiyle yakın ilişkisi vardı. Loca mensupları, örgütlerinin hoşgörü ve özgürlüğe dayanan ilkelerini çiğnemişler ve Napolyon'un 1852 darbesini bir telgrafla kutlamışlardı.[24] Rejim de onları himayesine almıştı. Bununla beraber, bu örgüt Osmanlı Devleti'nde daha çok "muhalefet"in sempatisini kazanmıştır. Özellikle Osmanlı Hükümeti'ni şiddetle eleştiren ve Mısır Hıdivliği ile ilgili kavgadan doğan Genç Osmanlılar muhalefeti Masonlara yaklaşmış ve Mustafa Fazıl Paşa da, bu örgüte girmiştir.[25] Öyle görünüyor ki, Fransa, doğrudan doğruya veya aracı örgütlerle Osmanlı Devleti'nde hem iktidarı, hem de muhalefeti denetlemek istemektedir. İktidarı istediği gibi etkileme durumu ortaya çıkınca, Abdülâziz'in seyahati vesilesiyle görüldüğü gibi, "muhalefet"i elinin tersiyle

itecek, hatta kendi ülkesinden kovacaktır.

Genç Osmanlılar muhalefetine tekrar döneceğiz. Şimdi Abdülâziz'in seyahati esnasında, çeşitli yönleriyle ortaya çıkan ve çözüme bağlanan başka bir uluslararası soruna, Süveyş Kanalı sorununa eğilelim.

SULTAN, HIDİV VE SÜVEYŞ KANALI

Abdülmecid döneminden, Abdülâziz yönetimine intikâl eden en önemli sorunlardan biri de Süveyş Kanalı'nın yapımı ile ilgiliydi. Bilindiği gibi Süveyş Kanalı, Ferdinad de Lesseps isimli bir Fransız mühendisinin kurduğu şirketin 1859-1869 yılları arasındaki çalışmaları sonucu açıldı. Ferdinand de Lesseps Mısır'da yıllarca konsolosluk yapmış ve önce Said Paşa, o öldükten sonra da İsmail Paşa'yla dostluk kurmuştu. Hatta bunların, sonunda Mısır'ı iflâsa götüren borçlanma politikalarında önemli bir rol oynamıştı.[26] Napolyon'un karısı Eugeie'nin kuzeni oluşu, F. de Lesseps'e Fransa rejiminin desteğini elde etmede büyük kolaylık sağlıyordu. Bununla beraber gerek inşaat iznini alması, gerekse yapım çalışmalarını yürütmesi devamlı güçlüklerle karşılaştı. Güçlükler projeye İngiltere'nin —ve onun etkisiyle Osmanlıların— muhalefetinden kaynaklanıyordu. Gerçekten Hindistan yolunun Fransa denetimine girmesinden endişeye kapılan İngiltere, Osmanlı iktidarı üzerinde çeşitli baskılarda bulunmaya başlamıştı. Bu nüfuz kavgasında, İngilizlerin baş dostu ve yardımcısı Mustafa Reşid Paşa'ydı. Nitekim, inşaat izninin alınabilmesi, ancak 1858'de Mustafa Reşid Paşa'nın ölümünden sonra mümkün oldu. Kanal çalışmalarının başlamasından sonra da İngilizler, baltalama faaliyetlerine devam ettiler. Ancak gerçek motiflerini gizleyip, muhalefetlerini daha çok insanî duygulara dayandırıyorlardı. İmtiyaz anlaşmasına göre Mısır valisi, Kanal Şirketi'ne angarya olarak çalışacak işçiler temin edecekti. Bu şekilde aralarında bol miktarda çocuk da bulunan 20.000 fellâh görevlendirilmişti. İngiliz basını bunların köleden farksız olduğunu yazıyor ve acıklı çalışma koşullarını anlatıyordu. İngilizlerin Mısır'da demiryolu yapımında kendilerinin de aynı yöntemi kullanmış oldukları bilindiği halde, bu propaganda etkili oluyordu. İngilizler daha sonra, Mısır Valisi İsmail Paşa'nın Dışişleri Temsilcisi Nubar Paşa'nın da yardımıyla Mısır'ın tutumunu değiştirmesini sağladılar. Mısır, gerek angarya'nın kalkması, gerekse Kanal'a cömertçe verilen toprakların, hiç olmazsa kısmen geri alınabilmesi için görüşmeler açtı. Bu görüşmeler sırasında somutlaşan ihtilâflar, sonunda bizzat imparator III. Napolyon'un hakemliğine sunuldu. III. Napolyon'un 1864 Şubatı'nda açıkladığı tahkim kararına göre Mısır artık Şirket'e işçi temin etmeyecek; Şirket aldığı topraklardan 60.000 hektarlık bir kısmı Mısır'a iade edecek; buna karşılık Mısır da Şirket'e 84 milyon lira tazminat ödeyecekti.[27] İngiliz Elçisi Bulwer'in tahrikleriyle Osmanlı Hükümeti bu kararları benimsemedi ve onay fermanını çıkarmadı. Osmanlı Devleti'nin tutumu ancak 1865'de değişecektir. Değişikliğe, o tarihde bir rahatsızlık dolayısıyla Güney Fransa'da bulunan Fuad Paşa'nın III. Napolyon'la bir görüşmesi vesile teşkil etti. Bir Fransız tarihçisinin anlattığına bakılırsa, buna "görüşme" de denemezdi.[28] Olay şöyle cereyan etmişti. Fuad Paşa, III. Napolyon'un Cezayir'e geçmek üzere Marsilya'da bulunduğunu öğrenince, kendisini selâmlamak için Marsilya'ya gitmişti. III. Napolyon, Fuad Paşa'ya son derece soğuk davrandı ve yüzüne bile bakmadı. Ancak, Fuad Paşa'nın şaşkınlığını giderecek tek bir kelime söylemekle yetindi: Ferman! Ferman, 1866 Martı'nda çıktı. Buna göre Osmanlı Hükümeti, Mısır Valiliği ile Kanal Şirketi arasındaki anlaşmayı onaylıyordu. Angaryanın kalkmasıyla, Şirket 20.000 Mısırlı işçiyi terkediyor, bunların yerine mukaveleli 15.000 kadar işçi koyuyordu. Mısır tazminatını 14 yılda ödeyecek ve anlaşma üç yıl uygulanarak 1869'da bitecekti. Gerçekten Kanal çalışmaları 1869'da tamamlandı ve Kanal, imparatoriçe Eugenie'nin de katıldığı büyük bir merasimle açıldı.

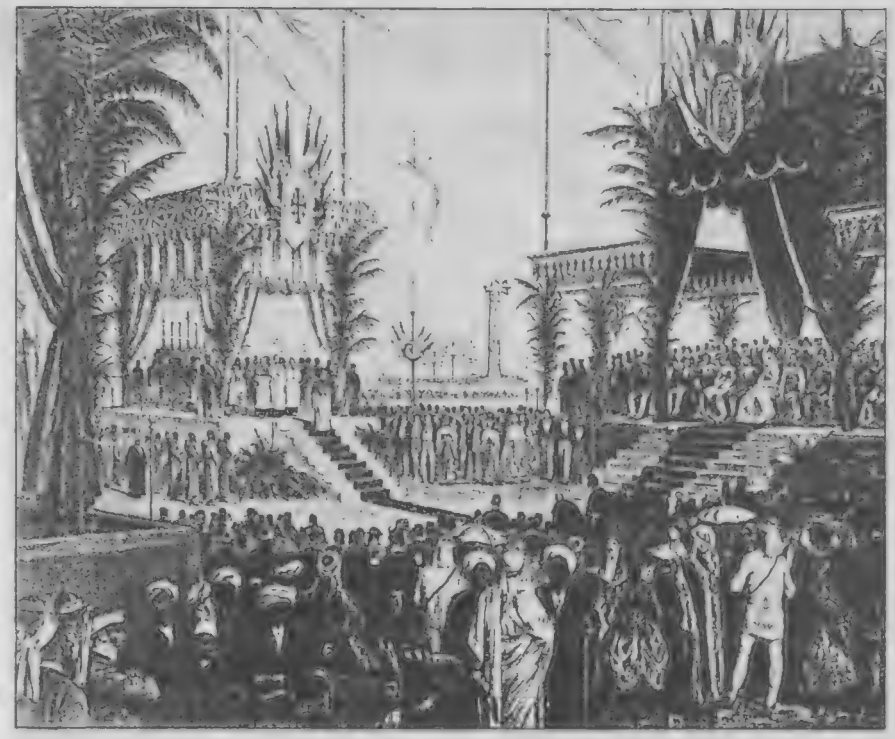

1869'da Süveyş Kanalı'nın açılış töreni

Abdülâziz 1867 Temmuzu'nda Paris'e geldiği anda Kanal Şirketi ile ilgili bütün ihtilâflar çözülmüştü. Fakat şirket yöneticileri bununla yetinmediler. Sultanın ziyaretinden yararlanarak 100 milyon franklık borç tahvili çıkardılar. Tahviller 6-9 Temmuz 1867 tarihleri arasında, yani Sultan Paris'te iken piyasaya sürüldü ve kapışılarak satıldı.[29] Bunun dışında Şirket, 1867 Sergisi'ne aktif bir şekilde

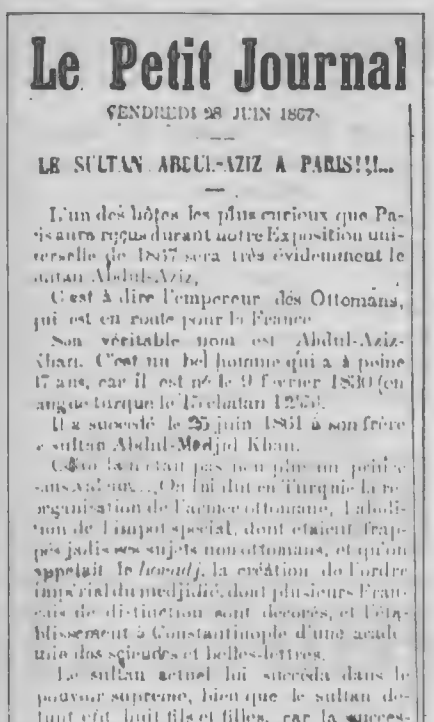

Le Petit Journal

VENDREDI 28 JUIN 1867

LE SULTAN ABDUL-AZIZ A PARIS!!!...

L'un des hôtes les plus curieux que Paris aura reçus durant notre Exposition universelle de 1867 sera très évidemment le sultan Abdul-Aziz.

C'est à dire l'empereur des Ottomans, qui est en route pour la France.

Son véritable nom est Abdul-Aziz-Khan. C'est un bel homme qui a à peine 17 ans, car il est né le 9 février 1830 (en langue turque le 17 chalan 1246).

Il a succédé le 25 juin 1861 à son frère le sultan Abdul-Medjid Khan.

Celui-ci n'était pas non plus un prince ordinaire... On lui doit en Turquie la réorganisation de l'armée ottomane, l'abolition de l'impôt spécial, dont étaient frappés jadis les sujets non ottomans, et qu'on appelait le *haradj*, la création de l'ordre impérial du medjidié, dont plusieurs Français de distinction sont décorés, et l'établissement à Constantinople d'une académie des sciences et belles-lettres.

Le sultan actuel lui succéda dans le pouvoir suprême, bien que le sultan défunt eût huit fils et filles, car la succes-

Sultan Aziz'in Paris'e geldiğini bildiren 28 Haziran 1867 tarihli bir başyazı.

katıldı ve makinelerini sergiledi. III. Napolyon da yöneticilerine altın madalya vererek, Şirket'in propagandasına bizzat katkıda bulundu.

OSMANLI DEVLETİNİN BEKLENTİLERİ

Şimdiye kadar Abdülâziz'in Avrupa gezisi vesilesiyle, Batı'nın o sıralarda Osmanlı Devleti'nden neler beklediğini ve ne gibi ödünler koparıldığını açıklamaya çalıştım. Şimdi de Osmanlı yöneticilerinin beklentilerini ve elde etmek istedikleri şeyleri açıklamaya çalışalım. Gerçekten, tarihte ilk kez olarak bir Osmanlı sultanını Avrupa ülkelerini ziyarete sevkeden motif, sadece tecessüsden ibaret değildi.

Osmanlı Devleti'nin Kırım Savaşı'ndan itibaren başlattığı borçlanma siyaseti, Abdülâziz devrinde yeni boyutlar kazanmıştı. Aslında Sultan Aziz, daha veliahdlık yıllarında tanık olduğu bu hızlı borçlanmanın kötü sonuçlarını biliyordu. Bu yüzden, tahta çıktığı zaman bu konuda köklü bir reform programı ilân etmişti. Saray personelinde azaltma yapmış; Saray'daki bütün kıymetli taşları kendi nezaretinde mühürleterek Hazine'ye koydurmuş; özel ahırındaki kıymetli atları orduya devretmiş; kendi ödeneği ile annesininkini önemli bir şekilde azaltmıştı. Hatırlatalım ki, Abdülmecid döneminin son yılı borçlanma bakımından çok talihsiz bir yıl olmuştu. Osmanlılara Avrupa piyasalarında borç bulan Fransız Yahudisi Jules Mirès, karşıt finans çevrelerce suçlanmış ve sahtekârlıkdan mahkemeye verilmişti. Mirès, avukatlığını Evrensel Yahudi Birliği Başkanı A. Crémieux'nün aldığı[30] bu davada, kendisini hararetle savunmuştu. Bu savunmasında Mirès, objektif verilere dayanarak Osmanlı borçlanmasının Avrupa için ne kadar kârlı olduğunu kanıtlıyordu. Jules Mirés tüm Osmanlı borçlarının 800 milyon Frangı geçmediğini; % 6 faiz hesabıyle bu borcun yıllık faiz ve diğer hizmet gelirlerinin 50 milyon Frank civarında bulunduğunu; oysa, yıllık Osmanlı gelirinin 300 milyon Frank olduğunu ve kolaylıkla bunun 400 milyon Franga çıkarılabileceğini ileri sürüyordu.[31] Bu bakımdan aracılık yaptığı 400 milyon Franklık kredinin hiçbir tehlikeye maruz bulunmadığını söylüyordu. Kaldı ki 400 milyon Frank, nominal değer olarak hesaplanıyordu ve Mirès'in ayrıntılı açıklamalarla gösterdiği gibi; faiz, tüm hizmetler ve kur farkı düşüldükten sonra Osmanlı hükümetinin eline ancak 154 milyon Frank geçecekti. Nihayet Osmanlı borcuna ait 80 milyon Franklık emisyon dilimi, İngiltere ve Fransa ulusal bankaları portföylerinde kalacağı için, bu da çıkarılırsa, Osmanlı Hükümeti, net 74 milyon Frank alacaktı. Yani Osmanlı Devleti'nin borcu 400 milyon Frank daha artacak, fakat eline net olarak 74 milyon Frank geçecekti. Bütün bu borçlanmaların garantisi olarak da Osmanlı yönetimi bir Uluslararası komisyon kurulmasını kabul ediyordu. Mirès'e göre, üç Fransız ve bir İngiliz'den oluşacak olan bu Uluslararası (!) komisyon, borç garantisi olarak Osmanlı gelirlerini kontrol edecekti. Görüldüğü gibi Abdülâziz devrinin sonunda karşılaşılan malî iflâs ve Avrupa kontrolünün mekanizmaları daha Abdülmecid zamanında hazırlanmaya başlanmıştı. Ne var ki, bu proje gerçekleşmedi ve Jules Mirès sahtecilikten 5 yıla mahkûm oldu. Daha sonra temyiz mahkemesi Mirès'in mahkûmiyetini bozdu ise de, bu Osmanlı "dostu" itibarını epeyce kaybetti. Ancak, Abdülâziz'in seyahati sırasında, Fransız basınında Osmanlı maliyesi hakkında yazılar yazan bir maliyeci-yazar olarak kendisini yine ön plânda bulacağız.

Osmanlı borçlanmaları artık içinden çıkılmaz bir hale gelince, Osmanlı idarecileri astronomik komisyonlar ödeyerek tuttukları beynelmilel maliye uzmanlarıyla karmaşık operasyonlara giriştiler. Bu operasyonlar bir yandan borçları birleştirip, konsolide ederken, tahvil sahiplerinin pek anlayamayacağı işlemlerle gizli emisyonlar sağlıyordu. Gerçekten 1865 Martı'nda, çıkarılan bir kanunla 22.185.675 Osmanlı Lirası'na (1 Lira = 22. 68 Frank) ulaşan Osmanlı borçları, faiz oranı % 6'dan % 5'e indirilerek, fakat alacaklılara fazla tahvil verilerek ve 4.000.000 Liralık yeni borç tahvili çıkarılarak 33 milyon Lira şeklinde birleştiriliyor ve konsolide ediliyordu. Bu operasyonu bir raporla Fuad Paşa'ya öneren tanınmış maliyeciler M.Wolff ve Merton, tüm borç üzerinden % 2 komisyon alacaklardı. Bu ise 660.000 Osmanlı Lirası (yaklaşık 15 milyon Frank) tutuyordu. Bu işlem eshamların değerini piyasa değerinden koparark, 2.5 milyon Liralık bir "gizli emisyon" sağlıyordu. Osmanlı eshamlarının önemli bir kısmı (10 milyon Lirayı aşan bölümü) Avrupa piyasalarında olduğu için, Batılı finans çevreleri yaygarayı kopardılar ve anonim bir broşürle Avrupalı alacakları ikaz ettiler.[32] Bu broşürde Fuad Paşa "meş'um bir kişi" olarak suçlanıyor ve "gizli emisyon" düpedüz bir hastalık gibi sunuluyordu. Bununla beraber kısa bir süre sonra çıkarılan yeni bir kanun, 7 milyon Liralık ilâve bir borç emisyonu öngörüyor ve Osmanlı borçlarını 40 milyon Liraya çıkarıyordu. Kanun, ilâve 7 milyonluk emisyonu da dönemlere ayırarak plânlıyordu. İşte Abdülâziz Paris'e gittiği zaman, bu şekilde plânlanan borçların 50 milyon Franklık bir dilimi ile ilgili bir borç anlaşması imzalanıyordu.

Daha Abdülâziz Fransa'ya gitmeden, Fransız elçisi Paris'e Osmanlı

maliyesi ile ilgili ayrıntılı bir rapor göndermişti. Agathon Efendi'nin imzasını taşıyan bu raporda, Osmanlı bütçesi madde madde inceleniyordu.[33] Buna göre Osmanlı gelirleri 3.210.092 keseyi, giderleri ise 3.411.496 keseyi buluyordu. (Bir kese = 115 Frank veya yaklaşık olarak 5 Lira). Sultanın tahsisatı 48.000 kese, Hanedan mensuplarının toplam tahsisatı ise 262.111 kese idi. Buna karşılık sadrazam, vezirler ve Bâb-ı Âli'nin tüm mensuplarının toplam tahsisatları 67.798 kese; Dışişleri Nezaretinin tahsisatı 28.996 kese ve taşradaki bütün memurların tahsisatı 141.735 kese idi. Bu rakamlar Osmanlı Sarayı'nın yağmasını gözler önüne sermektedir. Agathon Efendi, Osmanlı Devleti'nin borçlarını da inceliyor ve bunların yıllık faiz ve hizmetlerinin 5.485.262 Lira olduğunu biliyordu. Bununla beraber Agathon Efendi fazla kötümser değildi. Sarayın ve memurların tahsisatlarının kısılmasını ve bazı vergilerin artırılmasını öneriyor ve 1866 Temmuzu'nda borç faizlerinin ödenmesinde büyük güçlüklerle karşılaşan Osmanlı Devleti'nin, 1867'de "dış borca başvurmadan bütçesini denkleştirebileceğini" kaydediyordu. Oysa devamlı olarak kolay görünen yolları seçen Osmanlı yöneticileri, seyahatten yararlanarak 50 milyon Franklık yeni bir borç anlaşması imzaladılar.

Borçlanma, garip bir biçimde, Osmanlı Bankası'nın aracılığı ile değil de, Société Générale aracılığı ile yapıldı. Fransa basınının belirttiği gibi, aslında Osmanlı Bankası'nın malî durumu çok iyiydi. Avrupa'nın en önemli kapitalistleri bankanın idare meclisinde yer alıyorlardı.[34] Ancak banka, ortağı Crédit Mobiliér'nin borçlarını ödeyemez hale gelmesi yüzünden itibar kaybına uğramıştı.[35] Aslında önemli olan, ne şekilde olursa olsun borcun alınmasıydı ve bu sağlanmıştı. Sultan Aziz, Avrupa'dan elleri boş değil, 50 milyon Franklık yeni bir borçla döndü. Bu yeni paralar nasıl ve nerede kullanılacaklardı? Bunların üstünde durmayalım ve bu bahsi, gezi sırasında Avrupa gazetelerinde çıkan bir haberle kapatalım.

9 Ağustos 1867 tarihli gazeteler İstanbul'da bir yangını haber veriyorlardı. 2 Ağustos'ta, yani sultan daha İstanbul'a dönmeden, Maliye Nezâreti'nde bir yangın çıkmıştı. Garip bir tesadüf sonucu, Nezâretin, memurların biriken maaşlarının, dul ve yetim ödeneklerinin verildiği kısmı yanmıştı. Haberi veren yazar, bu Nezâretin hep zenginlere hizmet ettiğini belirtiyor ve "Umarız ki sultan İstanbul'a dönünce bu yangının anlamını kavrar" temennisinde bulunuyordu.[36]

Devamı gelecek sayıda

[1] Hayreddin Nedim, *Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye* (İstanbul, 1326), Cilt: 1, s.58.

[2] Ord. Prof. E.Z.Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VII (Ankara TTK, 1956), s.118

[3] Ahmed Midhat Efendi, *Üss-i İnkılâp*, (İstanbul, 1294/1877), s.183.

[4] R.D.Davison, *Reform in the Ottoman Empire, (1856-1876)* (Princeton, 1963), s.235.

[5] Renkli bir kişiliği olan bu prensin, III. Napolyon'la da ihtilâfları vardı. Bak. Lenglé, *Le Neveu de Napoléon*, (Paris, 1893).

[6] Hayreddin Nedim, *a.g.e*, s.13-14.

[7] Bak. A Schopoff; *Les Réformes et la Protection des Chrétiens en Turquie*, (Paris, 1904), s.85-89.

[8] M.Bourée'nin 5 Mart 1867 tarihinde yolladığı raporda, bu sorundan ilk kez şöyle söz ediliyor: "Reformlar konusunda, önce yabancıların mülkiyet hakkı sorununa hücum ettim." Ve şunlar ilâve ediliyor: "Âli Paşa, konuyu sultana, benim ele aldığım biçimde sunmaya karar verdi." 7 Mart 1867'de ise M. Bourée, "Yabancıların mülkiyeti konusunda davayı kazandık" diye yazıyor. 4 Haziran 1867'de, son anda çıkan bir anlaşmazlığın Fuad Paşa tarafından çözüldüğü bildiriliyor ve son olarak 19 Haziran 1867'de yani sultanın Avrupa'ya seyahatinden iki gün önce, nihaî metin Fransa'ya yollanıyor. Bak. Fransa Dışişleri Bakanlığı Arşivleri: *Fonds de la Correspondance Politique, La Turquie*, cilt: 370, 1867.

[9] Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'ruzat*, (İstanbul, 1980), s.194.

[10] Aynı eser; s.195.

[11] Aynı eser; s.196.

[12] M.Celâleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, (İstanbul, 1326), Cilt: 1, s.29.

[13] *La Presse*, 7 Temmuz 1867. Ferman'ın metni için bak. Gabriel Noradounghian, *Recueil d'Actes Internationaux de l'Empire Ottoman*, (Paris, 1902), Cilt: III, s.271-275.

[14] *The Times*, 2 Temmuz 1867.

[15] Paul Dumont, "Jewish Communities in Turkey During the Last Decades of the XIX. Century in the Archives of the Alliance Israelite Universelle," (der.) B.Braude ve B.Lewis *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, (Londra, 1982).

[16] Isidore Loeb zikrediyor, *La Situation des Israelites en Turquie, en Serbie et en Roumanie*, (Paris, 1877), s.65.

[17] Fransız diplomatik raporlarında, Türk aleyhtarı kampanyanın ne kadar abartmalı ve yalanlarla dolu olduğuna dair bilgiler vardır. Örneğin M. Bourée'nin 19 Haziran 1867 tarihli raporunda, *Indépendence Héllénique* gazetesinde çıkan Türk aleyhtarı bilgilerin çok aşırı ve yalan olduğu anlatılıyor. 18 Haziran tarihli raporda da Bulgar çetelerinin Türkleri tahrik için Müslümanları öldürdüğü bildiriliyor. (*La Turquie*, Cilt: 371, s.245 ve 250).

[18] *Encyclopedia Judaica*. (Jerusalem, 1971), Cilt: V.

[19] Moïse Franco, *Essai sur l'Histoire des Israelites de l'Empire Ottoman*, (Paris, 1897), s.247. *Encyclopedia Judaica*'da, Sultan Aziz'in yabancılara mülkiyet hakkı tanıyan fermanı, Kamondo'ların eseri olarak verilmektedir. Fransız Elçisi M.Bourée ise, raporlarında bunu tamamen kendi eseri gibi sunmaktadır.

[20] Kamondo'nun, A. Crémieux'ye 6 Nisan 1867 tarihli bir mektubuna göre, Âli ve Fuad Paşa'lar Crémieux'ye destek vaadediyorlarmış. I. Loeb, *a.g.e*, s.73.

[21] *Encyclopedia Judaica*, "Charles Netter" maddesi; André Chowaqni, *Cent And d'Histoire, l'Alliance Israelite Universelle et la Renaissance Juive Contemporaine*, (Paris, 1965), s.48-49.

[22] İsrael Margalith, *Le Baron Edmond de Rothschild et la Colonisation Juive en Palestine*, (Paris, 1957).

[23] Paul Dumont, "La Turquie dans les Archives du Grand Orient de France" (*Economie et Société dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1983), s.180.

[24] Albert Lantoine, *Histoire de la Maçonnerie Française*, (Paris, 1925), s.309.

[25] P. Dumont, *a.g.e*, s.180-181.

[26] S.C.Burchell, *Le Canal de Suez*, (Paris, 1967), s.95.

[27] J.Charles-Roux, *L'Isthme et le Canal de Suez*, (Paris, 1901), Cilt: I. s.348.

[28] Aynı eser, s.381-382.

[29] Aynı eser, s.382.

[30] A. Crémieux, *Dejense de Jules Mirés par A. Crémieux*, (Paris, 1861).

[31] Jules Mirées, *A Mes Juges: Ma Vie et Mes Affaires* (Paris, 1861), s.138-140. Mirés'in verdiği rakamlarda gerçekleşemeyen kendi girişimi de dahildir.

[32] Bak. *La Vérite sur la Conversion des Fonds Turcs*, (Paris, 1865), İlgili kanunların metnini ve eleştirisini ihtiva eden broşür maliye tarihimiz bakımından ilginç bir belgedir.

[33] Fransız Dışişleri Arşivleri, *La Turquie*, Cilt: 370, 24 Nisan 1867'de gönderilen rapor. Agathon Efendi, 1867 Sergisi için kurulan Osmanlı Komisyonu'nun da üyesiydi.

[34] *La Presse*, 8 Temmuz 1867, "L'Emprunt Ottoman" başlıklı yazı.

[35] Oysa o zamana kadar Crédit Mobilier, Osmanlı borçlanmasından çok kazanmıştı. Meksika borçlanmasından uğradığı zararları bu kârlarla kapatmıştı. Bak. M. Aycard *Historie du Crédit Mobiliér*, (Paris, 1867), s.445.

[36] *La Liberté*, 9 Ağustos 1867.

NECDET SAKAOĞLU

Bir Osmanlı Neferinin I. Dünya Savaşı Anıları

Bartınlı Hâmid Efendi 1880' lerde doğdu. Muhtemelen Rüştiye'de okudu. Bir süre esnaflık etti. I. Dünya Savaşı'nın başladığı günlerde -yaşı otuzu geçmişken- silâh altına alınarak İstanbul'a gönderildi. İyi okur yazarlığı nedeniyle ilk günden, bölük emini ve yazıcısı oldu.

Bir seferberlik çılgınlığı içinde sayıları milyona yaklaşan Osmanlı askerlerinden biri olarak cepheden cepheye giderken gördüklerini ve izlediklerini kısa notlarla yazmak gibi yararlı bir tutkuyu, "929 gün" (iki yıl,altı ay, onaltı gün) sürdürdü. Böylece ilginç bir "Savaş Günlüğü" hazırladı. Bunu, Hindistan'daki tutsaklık anıları ile zenginleştirdi. Sonra yurduna ve memleketi olan Bartın'a döndü. 1936' da öldü.

57. Fırka 7. Alay 3. Tabur Mekkâre (yük hayvanı) Bölüğü Yazıcısı ve Bölük Emini Hâmid Efendi, Dünya Savaşı'ndan önce de askerlik yapmış, anlatılanlara bakılırsa kısa ömrünün ondört yılını cephelerde ve tutsak kamplarında geçirmişti. Bu uzun serencâmı kaleme alırken okuduğu eski kitapların dilini ve üslûbunu taklit etti. Bu anlatım kusuruna ve kısıtlı istihbarat olanaklarına karşın, bıraktığı defter; sorumlulukları ölçüsünde yanlılıkları da kuşkusuz olan komutanların anılarına oranla yalınlığı ve içtenliği ile tarihimizin çarpıcı bir belgesi sayılabilecek değerdedir.[1] Dahası, İslâmcı ve cihâdcı bir yaklaşımla günlüğünü işlerken XX. yüzyıl başındaki uluslararası ilişkilerden, Osmanlı Devleti'ni oyuncak edinen hırs ve hayal politikasından, Irak'ta asıl ne için savaşıldığından habersizdi. İyi.ki de habersizdi. Bu sayede koşullanmadan canlı bir kamera gibi, olayları ve kişileri görebildiğince saptadı. Özellikle de Kût'ül-amare'de odaklanan, İngilizlerin petrol yataklarını ele geçirmek, Osmanlıların da Bağdad ve Basra gibi kutsal yerleri bırakmamak için sürdürdükleri Irak Cephesi Savaşları'ni -tâbir câizse- görüntüledi.[2]

★ ★ ★

Aşağıda bazı önemli bölümlerini vereceğimiz günlük, çizgisiz bir deftere mor mürekkeple ve okunaklı bir "rik'a" (Arapça el yazısı) ile temize geçirilmiştir. 94 sayfalık notların başında "Ruslarla ve İngilizlerle yapılan yedi senelik muharebelerin zabtı" olduğuna ilişkin bir kayıt varsa da eldeki defterde 17 Ağustos 1330-3 Mart 1333 (29.8.1914-15.3.1917) tarihleri arası gün gün bulunabilmektedir:

Hamid Efendi'nin "17 Ağustos 330'da (29.8.1914) Bartın'dan yola çıkıp İstanbul'da Beykoz Akbaba'daki Ahmed Midhat Efendi'nin (ünlü yazar) çiftliğinde bulunan 7. Alay'a katılmasından" birkaç ay sonra Birinci Dünya Savaşı başlamış; 57. Fırka'nın bütün birlikleri 29 Aralık 1914'ten itibaren trenle Doğu'ya sevkedilmiştir. Günlüğün ilk sayfaları bu yolculuğu anlatır: Toprakkale İstasyonu'ndan sonra Gâvur Dağı'nı aşmak için yedi gün yol yürünür. Reco'da tekrar trene binilerek 14 Ocak 1915'te Halep'e varılır. 24 Ocak'ta Akçakale'ye, oradan Urfa'ya, 2 Şubat günü de Viranşehir'e ulaşılır. "Osmanlı Hükûmeti'ne isyan eden İbrahim Paşa'nın (Millî İbrahim) payitahtı olan Viranşehir, beş bin hâne olup ümeraları (beyleri) ise sabıkan (daha önce) isyan eden merhum İbrahim Paşa'nın damadı İbrahim Bey'dir. Bu İbrahim Bey, Fırka'yı dört gün dört gece dâvet ve ziyafetle ağırlar. Yedirdiği taam (yemek) koyun eti, pirinç pilâvı, zerde ve baklavadır." Konaklama süreleri ile birlikte elli günlük bir yürüyüşten sonra 24 Mart 1915'te Revandiz geçilerek "Acem Toprağı"na girilir. Fırka Kumandanı askeri toplayarak "Evlatlarım, işte bugün bastığınız toprak Acem toprağıdır. Şimdiye kadar ecdadımız-

I. DÜNYA SAVAŞI

BİR OSMANLI NEFERİNİN ANILARI

dan Dokuzuncu Padişahımız Yavuz Sultan Selim Hazretleri, Asakir-i Osmaniye ile Acem Mülkü'ne hücum eylediğinde işte bu yoldan yürüdü!'' der. Fırka'nın selâmeti için sığırlar, koyunlar kurban ettirir.

17 Nisan'da Rumiye kentine gelinir. 28 Nisan'da ise Dilman yakınlarında Ruslarla ilk savaşa tutuşulur ve 7. Alay ilk şehitlerini verir. Üç gün sonraki büyük savaşta ise 3700 kişinin şehit olması ya da yaralanması, herkesi korkuya düşürür. Fırka Şargöl'e çekilir. Burada tahkimat yapımına girişilir. Alınan emir gereği 11 Mayıs 1915'te uzun sürecek yeni bir yürüyüş başlar. Açlığın ve salgınların yanısıra düşman takibi de ikmâl ve istirahat olanaklarını kısıtlar. Başkale yakınlarında ise ablukaya düşülür. Gün gün şehit sayıları artmaktadır. Ağızlara tek lokma konmaksızın geçirilen beş günden sonra, 7 Haziran'da Siirt'e gelinebilinir. Dicle geçilirken iki yüzden fazla asker boğulur. Artçı bölükleri de çeteler vurmaktadır. Halil [Kut] Paşa (6. Ordu ve Irak Cephesi Komutanı) öç duygusu ve çaresizlik içinde kimi köyleri yaktırır. 20 Haziran'da perişan birlikler Bitlis'e dökülür. Burada fazla kalınamayarak o ayın 25'inde Ahlat'a geçilir. Fakat ''bahçeleri meyve dolu Ahlat'' bomboştur. ''Eli ayağı tutan insanlar kaçmış, Ermeniler İslâmları tepelemiş, İslâmlar Ermenileri tepelemiş, hiç kimseler yoktur. Kediler miruk miruk ederler ve leşlerin her birisi şişmiş ve kokmuştur.''

Üç gün sonra Ruslarla savaş başlar. Çatışmalar 15 Ağustos'a kadar, yüzlerce şehit verilerek sürdürülür. Erzurum'dan hareket eden 7. Alay, 15 Eylül'de Hasankale üzerinden güneye yönelir. Hınıs-Muş-Bitlis-Siirt yolu ile Ekim ayı sonunda Cizre'ye, 6 Kasım'da Musul'a, 13 Kasım'da Samerrâ'ya, ertesi gün de trenle Bağdat'a ulaşılır. 22 Kasım günü İngiliz sömürge askerleriyle savaşılır. 27 Kasım'da Selmanpâk'e girilir. 30 Kasım'da Fırka Komutanı Mehmed Ali Bey şehit olur. Halil Paşa, onun için Bağdat'da görkemli bir cenaze töreni düzenletir. 1 Aralık günü düşmanın peşine düşen Fırka, öteki tümenlerle birlikte 4 Aralık 1915'te Kût'ül-amare'yi kuşatır. Artık aylarca sürecek topçu savaşları başlamak üzeredir. 6. Ordu'nun bir kısım birlikleri de Felâhiye'ye sevkedilerek İngilizlerin Basra üzerinden, Kût'ül-amare'ye kapanan General Townshend'e yardım ulaştırma girişimleri durdurulur.

Hâmid Efendi'nin günlüğü özellikle bu evre için önemlidir:

"9 K.evvel 331 (22.12.1915) Harb devam. Kût muhasara olalıdanberü taburumuzun telef ve mecruh (ölü ve yaralı) evlâdan-ı zâbitânı (genç subayları) Dokuzuncu Bölük Kumandanı Kemal Bey, elinden kurşun isabetiyle mecruh, Onuncu Bölük Mülâzimi İbrahim Efendi kafasından şarapnel parçası isabetiyle mecruh, Onbirinci Bölük Mülâzimi Selim Sırrı Efendi şehid, Onikinci Bölük Kumandanı Şevket Efendi göğsünden bir mermi isabetiyle ardından mürur (sırtından çıkarak) mecruh, Dokuzuncu Bölük Mülâzimi Settar Efendi başından ve kolundan kurşun isabetiyle mecruh, Dokuzuncu Bölük Başçavuşu şehid, Onikinci Bölük Mülâzimi Seyfeddin Efendi kolundan kurşun isabetiyle mecruh, Onbirinci Bölük Kumandanı Yüzbaşı kahraman Hasan Fehmi Beğin ayağına

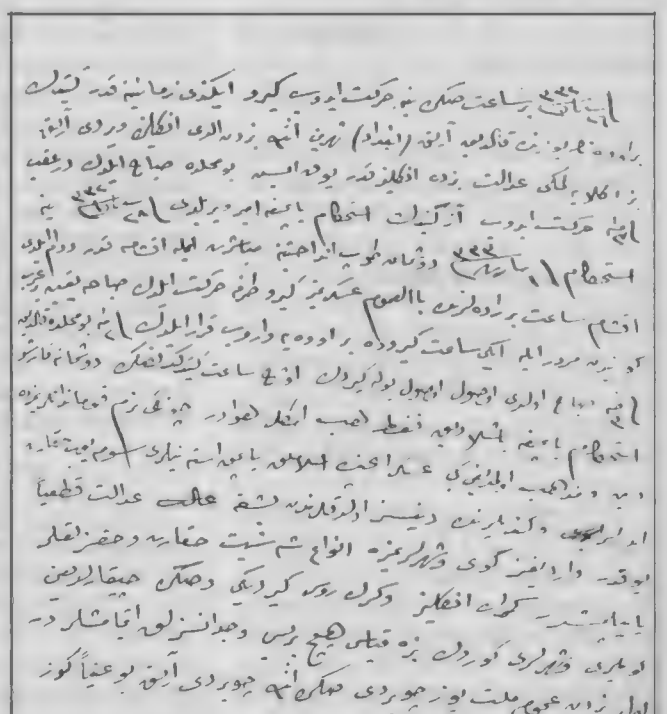

Anılar'ın birinci ve sonuncu sayfaları

I. DÜNYA SAVAŞI

BİR OSMANLI NEFERİNİN ANILARI

gülle parçası isabetiyle mecruh, saniyen vefat etmiştir. Rahmetullahî aleyh cümlesine."

.....

"14 K.Evvel 331 (27.12.1915) Taburumuzun telef olanı şudur ki, Dersaadet'den çıktığımızda 1280 mevcud olub Acemistan Kürdistan muharebelerine girildi çıkıldı. Telef olan efrad yerine Kürd uşağı, Laz uşağı, Türk uşağı gelüb doldurdular. Şimdi ise mevcud-u askeriyemiz (er sayısı) yine 485'tir. Artık şimdiye kadar olan efrad zayiatı bundan ibarettir. Bundan sonra hayırlısı. Bundan üç gün mukaddem (önce) Ordu Kumandanımız Halil Paşa düşmana hücum olunmağa emir verir. Esna-yı hücumda (saldırı sırasında) birtakım zabitler hücum etmeyüb orada şurada saklanub kaldıkları gibi, vazife dahi noksaniyet göstermesi (yerine getirilmemesi) üzerine keyfiyet Halil Paşa'ya bildirilir. Heman bir Divan-ı Harb olunub esna-yı muhakemede (yargılama sırasında) dört yüzbaşının idamına karar verülüb derakab (hemen) kuşuna dizilirler. Muharebe boyuna devam."

.....

"21 minhu (3.2.1916) Hafif. Bugün İngiliz Ordugâhından otuz kadar biçâre Müslüman Hindliler, taraf-ı Osmaniyeye iltica etmeleri üzerine cevaplarında (sorgulamada) İngilizlerin pek kuvvetli bir ordusunun yakın zamanlarda cephemize geleceğini beyan eylediler. Cenabıhak, Peygamberimizin hürmetine her daim bizlere yardım eylesün. Bu İngiliz mel'ununda bir ahlâk vardır ki, bu yüzden Müslümanları yedine celb (kendi tarafına çekmek) için bir hiledir. Bu kâfir tamam şiddetli ateş eylediği zaman Osmanlı istihkâmlarında kesretli (yoğun) şehidler vukusunda hemen ezan-ı Muhammedî okurlar. Bu kâfir ezan-ı Muhammedî okunduğunu duyar duymaz top ve piyade ateşini keser. Tamam ezan hitam buluncaya kadar. Tilki misâli değil böyle bir hilebaz ve kurnaz mel'undur. Zannedersin ha şimdi ha yarın İslâm olacak."

.....

"26 minhu (8.2.1916) İstirahat. Fakat muharebeler pek şedid devamdadır. Top sadâları ortalığı velveleye verir. Bugün Alayımıza Ordu Kumandanımız (Kolordu olmalı) Ali İhsan Bey (Sâbis) geldi. Asker önünde yek yek nazar ederek (tek tek bakarak) dolaştı. Başladı ağlamağa. Ah ne edelim, üstad (deneyimli) askerlerimden kimse kalmamışdır deyüb revan olub (yürüyüp) gitti."

"27 minhu (9.2.1916) İstirahat, Alayımızın kahraman efradlarına, harbde meharet gösterenlerine nişan ve madalya verildi ve bu kahramanlar içinde bizim Bartın'ın Okçular köyünden Ahmed oğlu Tâhir dahi bulundu. Fırka Kumandanı bahşiş iki Osmanlı ve madalya verdiğinde bunun sırtını sıvadı ve buyurdu ki ey karındaşlar, işte bu arslanlar İngilizleri domuz sürüsü gibi önüne katub kovalayan deyü taltif eyledi ve söyledi ki evlâdım sen bu madalyayı muhafaza eyle. Evlâd-ı sülâlene (torunlarına) senden bir yâdigâr kalsın dedi."

.....

"8 Şubat 331 (20.2.1916) Harb devam. Akşam saat onbire geldi. Düşman hemen karadaki topçularına ve sudaki gambotlarının topçularına emir ile yine tranbet ateşine mübaşeret eyledi (başladı). Temam sabah namazına kadar devam eyledi. Sabah namazı vaktinde istihkâmlarımıza piyadesi külliyetli (çok sayıda) olduğu halde hücum eyledi. Heman Osmanlılar zaten avcılıkta mâhirdir. Geçim zamanı geldiğinde avlarlar(!) Derakab şiddetli ateş olub topçu ve piyade ve mitralyöz ateşleri üzerine pek kesretli (yoğun) telef olduktan sonra gerü ricate (kaçmaya) mecbur olmuşdur. Şükür Allaha erkânı harbin (kurmayların) keşfi üzerine meydan-ı mahalde (savaş yerinde) 7500 düşman leşi düşüb kalmışdır. Tayyarelerimiz dahi Kût'a, 15-20 adet kebir (büyük) bomba düşman üzerine endaht ederler (atarlar). Bu harbte Devrek kazasına tâbi Musad nahiyesinde Tabaklar'dan Kadir Çavuş isminde bir Türk yavrusu, İngilizlerin istihkâmlarımıza yaklaşdığında derakab istihkâmdan dışarı atlayub 11 İngilizi süngü ile telef, pek gençlerinden 3 adedini esir edüb istihkâmımıza getürmüşdür. Bunun üzerine pek şan ve şerefe nâil olub buna bir zabitlik ve iki adet kahraman madalyası ve on adet kırmızı lirayı Osmanî (altın lira) bahşiş olarak ihda olunmuşdur (armağan edilmiştir). (Bu yiğit ikibuçuk sene sonra yine meydan-ı muharebede pek ziyade düşmana hırs ile giriştiği zaman şehid olmuştur. Rahmetüllah-i aleyh)"

.....

"28 Şubat 331 (12.3.1916)... Bugün Ordu Kumandanımız Halil Paşa, Kût muhasarasındaki İngiliz Kumandanı Towns-

Altıncı Ordu Kumandanı Halil (Kut) Paşa'nın Harb Mecmuası *'nda çıkmış bir resmi.*

I. DÜNYA SAVAŞI

BİR OSMANLI NEFERİNİN ANILARI

hend'e bir kağıt yazmış demiş ki imdadınıza gelüb sizi kurtaracak ordunuzun hâlini gördün. Daha ümid eyleme teslim ol. Cevab vermiş ki teşekkür ederim. Kirmanşah'ın sukutundan (düşmüş olmasından) haberdarsınız. Saniyen (ikincisi) bu harb bir talih-i ikbaldir (şans işidir). Bir hücum ettiniz, bir daha etmeyiniz. Sâlisen (üçüncüsü) Amerika'da gizli sulh konferansına mübaşeret olunduğu zannındayım. Ola ki sulhen çıkarım. Yoksa teslim olmak gayr-ı kaabildir..."

.....

"3 minhu (15.3.1916)... Bu mahalde Beni Temmim Kabilesi aşairi (oymakları) vardır. Bunların hâneleri kebir siyah kıl çadırlardan mürekkeb olub etrafları birtakım kamışlar ile divar çekilmişdir. Bunların idare-i teayyüşleri (geçimleri) hurma, yüzer yahud daha fazla koyun ve keçi ve sığırları ile ve bir de ekmek yapmak için rençberlikleri pek meşhur tura zer'ederler (ekerler). Arpa ve buğday ve mısır ve karabakla dahi bir mikdar yaparlar. Çökündür (pancar) lâhana, soğan, sarmısak dahi mebzûldür (boldur). Ve bu Arablar esmer simada ve mezhebleri ise kabile kabile bazıları sünnî bazıları süflî olub bu süflîler kelâmlarında selâvat makamında "ya Abbas", bazıları "ya Hamza" bazıları "ya Câfer" bazıları "ya Ali" derler. Ali isminde buldukları Türkden çok hoşlanırlar. Ve Muharrem'in onikisinde bir mâtem tutarlar. Mâtemlerinde göğüslerine elleriyle yumruk vururlar. Derler ki "Şehzâde Ekberî! Şehzâde Ekberî" (Hz. Hüseyin) diye diye kendilerini kana mülemma ederler (bularlar). Kılıç gürz kalkan dahi birbirlerine saldırırlar. Bir kimse aralarında öldüğünde şehid deyü cümlesi öper ve kokarlar (koklarlar) ve kucaklarlar..."

.....

"22 Mart 332 (3.4.1916)..... ateşler arasında cihan çok canlar zâyi eyledi. Harb mahallinde insan ve toprak birbirine karışdı. İbtida-i hareketimizde (yola ilk çıktığımızda) taburumuzun mevcudu 1280 nefer idik. Şimdi bundan sonra 190 Kürt, 70 Lâz, 150 Arab, 50 Türk bugüne kadar gelmişdir, şimdi ise mevcudumuz yekûn 380 kaldı. (1360 ölü!)"

.....

"4 minhu (16.4.1916)... Kahraman Halil Paşa Hazretleri kahraman 7. Alay'a emir verüb süngü ile hücum olundu. Düşman cesur Türklerin süngülerini gördüklerinde ellerindeki süngüleri takılı tüfenklerini atub pek helecan ile ricate mecbur olmuşdur. Şükür Allaha bir tabur İngiliz esir ve tahminen 3500 mort (ölü) verüb küsuru (geriye kalanı) güç medet istihkâmlarına vâsıl olmuşlardır... Bu harbde 300 şehid ve 400 yaralı vuku bulmuşdur."

.....

"9 Nisan (21.4.1916).... Bugünlerde artık memleketden beraber çıkan arkadaşlarımızdan pek nâdir kaldı. Ekmek ve peksimet ve hurma üç neferin istihkakı bir nefere verilmişdir. Öyle zaman oldu..."

.....

"14 Nisan 332 (26.4.1916).... İngiliz Kumandanı demiş ki, 23 bin silâh ve 45 top ve 1.5 milyon lira-yı İngiliz vereyim ve binbeşyüz de beygir vereyim beni ordumla beraber çıplak surette Şeyh Said' den mürur ile (geçirerek) İngiliz Ordugâhına irsal edesin (ulaştırınız)."

.....

"15 Nisan 332 (24.4.1916)... Çorba zamanında düşmanın beş adet beyaz renkli tayyareleri üzerimize gelüb deveran ederken endaht olunan top mermilerinden birisi bir tayyareye isabetle derakab hâk-i zemine (toprağa) harab türab parçalanmasıyla (paramparça) düşmüşdür. Ve ikindi zamanı oldu. Kût'ül-amare'de bulunan düşmanımız artık el'aman çağırmış. Açlık canına dar gelmiş. Derakab jeneralleri Townshend'i ibtida (önce) dışarıya celb (getirtip) bâdehu Paşa, beş zabitan 480 nefer 13390 mitralyöz, 35 top, 45 büyük çadır bunlar Osmanlıların eline girmişlerdir."

.....

"18 Nisan 332 (30.4.1916)... Jeneral Townshend'in mahdumu, pederi ile görüşmek için Kumandanımız Halil Paşa'ya elçi irsaliyle (göndererek) pek çok rica ile, Halil Paşa müsaade eder. Tarafımıza bir vapur yürüdü. Derunu (içi) hayli madamlar ile memlu (dolu) ve esir olan İngiliz askerlerine hediyeler irsal olunmuş. Bu vapur böylece Bağdat'a kadar gitmeğe ruhsatlı idi..."

.....

"21 minhu (3.5.1916)... Bugün Kût'ülamare kasabasının ekber (büyük) şeyhi olub İngilizlere son derece muavenet (yardım) eden şeyhi ve âl ü evlâdlarını (ailesi bireylerini) büyük küçük darağacına asdılar. Saniyen 77 adet Arab dahi berdar (idam) eylediler. Bunlar da şeyhin maiyyetleri olub gayet Türk'e düşman bir kimseler oldukları tahakkuk etmesi üzerine idam olunmuşlardır..."

.....

"8 minhu (21.5.1916)... Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Kût şehrine vâsıl olmuşdur. Bizim 7. Alay'ın, refikımız (arkadaşımız) 9. Alay'ın ve diğeri 44. Alay'ın sancaklarına Osmanlı ve Alman olmak üzere kahraman madalya altun çift olarak takmışdır..."

Hâmid Efendi'nin notlarına göre Kût düşmüş, zafer kazanılmıştır, ama bir yandan Felâhiye ve Şeyh Said cephelerindeki savaşlar kızışırken bir yandan da yeni bir salgın askeri kırmaya başlamıştır. Bu yüzden 7.Alay, 27 Haziran'da cephe gerisinde eğitime alınır. O güne kadar bu Alay tam 180 kez savaşa girmiştir. Yaz boyunca İngiliz uçaklarının hücumu eksik olmaz. Sıcaklar nedeniyle askerin çoğu trahoma da yakalanır. Bununla birlikte herkes çalıştırılarak kış barınakları için kerpiç kestirilir.

"8 minhu (20 Eylül 1916)... manevranın nihayetinde Alayımız tayyare karar-

Üstte, Dicle nehri üzerinde nakliyat.
Yanda, Baş Kumandan Vekili Enver Paşa Kutülamare'de.

gâhının kurbüne (yanına) dizilüb Kolordu Kumandanımız Kâzım Paşa tarafından teftiş olunub resmi geçit olundu. Esna-yı teftişte (denetim sırasında) Paşa Hazretleri "Maşaallah arslanlarıma. Köylerinizden mektublarınız geliyor mu? İnşaallah yakın zamanda Allah kavuşdurmak nasib ve müyesser eder" ve çok pesendâne (övücü) olmak üzere kelâmlar (sözler) söyledi. Şükür Allah'a, ma'şaallah Cenabıhak, ne güzel kumandanlar ve şirin ve sadakatli paşalar bize kumandan etmış."

.....

"15 minhu (27.9.1916).... ve bugünlerde yemeklerimiz karavanada patlıcan, kabak, bamya ve bulgur, yağlı koyun eti ile birlikte it'am olunmaktayız (doyurulmaktayız). İnşaallah böylece yağlı ballı yemekle askerliği hitam bulduracağız ve bu akşam saat onbir raddelerinde "çadır yık" emri verilmekle beraber saat oniki raddesinde Felâhiye istikametine yani harb hattına doğru rah-ı revan olub (yürüyüp) gittik..."

.....

"10 minhu (22.10.1916) Alessabah hafif suretde harb başladı. Kuşluk zamanı oldu. Tarafeyn (iki taraf) gayet hiddete geldi. Ateşler dünyayı sarsar. 400 bizim, 700 İngiliz topu artık mitralyöz ve bomba gürültülerini ve piyade ateşlerini arama. Dünya nasıl gümbürtü yapacağını düşün. Saat onbir raddelerinde düşmanın iki tayyaresi üzerimize gelüb üç bomba endaht eylediler ki karib (yakın) mahallimize düşmesiyle toz duman içinde kaldık. Kazılmış mezar gibi istihkârnların içine Allaha sığınub yaslanub şükür selâmet kurtulduk."

.....

"2 minhu (14.11.1916)... ve kavun, karpuz, acur, fasulye, patlıcan, bamya, hıyar ve turunç ve limon ve nar ve portakal ve envai çeşit hurmalar pek kesretli mebzuldür... Karib ve bâîd mesafelerden (uzak ve yakın yerlerden) Arab karıları yoğurt süt her sabah ordugâhımıza getürüb satarlar ve askerin ekmeği 300 dirhem (840 gr) gelir..."

.....

"5 minhu (17.11.1916).... bu memleketlerde zinhar pire olmuyor, bit olur; fakat sıcaklar şiddetleştiği zaman terin şehametinden (şiddetinden) helâk olurlar."

.....

"9 minhu (21.11.1916)... bugün matbahımızda askere aşure çorbası pişmişdir. Edevatı (malzemesi) keşkek, şeker, fındık, ceviz, nar ve hurmadan ibarettir. Bugün, Kut'ül-amare alındığı gün imiş. Bir de bu akşam İngilizlerin esaretlerinin taklidlerini sinema ile gösterdiler. Efkâr bir cünbüşdür (düşündürücü bir eğlencedir.)"

.....

"15 minhu (27.12.1916)... bugünkü ateşlerde bir neferin boynunda bulunan ekmek torbasına isabet eden bir gülle neferin boynundan torbasını alub gitmişdir. Bir de Devrekli bir çavuş nöbet beklerken isabet eden gülle çavuşun sırtında bulunan müceddet (yeni) Belçika ceketinin arka tarafını koparmasıyle kahraman Türk, nöbetini dahi terk etmeyüb elinde mavzer nöbet etmişdir. Bu işlere teaccüb etmedik hiçbir insan kalmadı. Allahın hikmetleri, fakat çavuşun dört tarafı toprak içinde kalmış, çavuş ol esnada birkaç defa toprak aralarında yuvarlanmış, kalkmış."

.....

I. DÜNYA SAVAŞI

BİR OSMANLI NEFERİNİN ANILARI

1917 yılına, giderek yoğunlaşan savaşlarla girilir. Ocak ayının ikinci haftasında ise ortalık cehenneme dönüşür. Hâmid Efendi, şehid, yaralı, düşman ölüsü sayılarını vermekten ve savaşın korkunçluğunu anlatmaktan başka konulara fırsat bulamaz. 8 Ocak 1917 günü yapılan savaşlarda yüksek rütbeli bir İngiliz subayı yakalanır. "Bunu öldürmekle beraber bir ağaca sarub düşmana karşı dikerler. Fakat düşman buna karşu pek hiddetlenir." Ertesi günkü savaşlarda ise "Teslim Turko! nidaları ile Türk istihkâmlarına sığınmak isteyen düşman askerleri Allahın rızâsı olmayan teslim olan bicâre kâfircikleri süngüler vasıtasıyle telef etmişlerdir. Yalnız Hindiyeli askerler tefrik olunarak (seçilerek) telef olunmamışlardır. Bu hücumda 3000 kâfir leşi kalmışdır. Bu hesab saymak ile değil, erkân-ı harblerin (kurmayların) keşfidir. Umum asker artık erkân-ı harb derecesini bulmuşdur(!)" 10 Ocak günü yapılan süngü savaşında düşman 2500 ölü bırakarak çekilir. "Taraf-ı Osmaniyeden ise 200 şehid ve 180 mecruh vardır. 3700 İngiliz tüfeği kolorduya teslim olmuşdur." "İmam Muhammed Tabyaları'ndan vâki olan İngliz hücumu karşısında iki saat süngü harbi yapılmış, badehu, düşmanın ric'ate yüz tutması ile cüz'i esir ve iki otomatik tüfenk alınmıştır. Bu esirler dahi kesilecek deyü rivayet olundu. Zira Enver Paşa emr etmiştir, kâfir istemem deyü..." Ancak, Osmanlı birliklerinin insan kaybı da her gün yüzleri bulmakta ve taburlar erimektedir. Townshend'in dediği olmuş, başarı şansı İngilizlere dönmüştür:

"13 K.sâni 332 (25.1.1917)... İngilizler ol havalide bulunan istihkâmlarımızı kâmilen harab eyledi. Taraf-ı Osmaniye'den ise mukabele ateş devam olunur. Fakat az ateş olunur. Çünkü mermimiz az olduğu mâlûmdur. Şafak atarken bizim Felâhiye'den şiddetli bombardumana mübaşeret edüb bir saat devam badehu ateş kesildi. Mâlûm fukaranın bu kadar gayreti. Sermaye fazla yokdur. Geldikçe sarfolunur. Var ise de zamanında yetişdir-

I. DÜNYA SAVAŞI
BİR OSMANLI NEFERİNİN ANILARI

mek mümkün değil. Çünkü nakliyemiz pek müşkildir."

.....

"14 minhu (26.1.1917) Alessabah düşman sağ sahilden şiddetli bombardumana mübaşeret edüb üç saat devam tekrar ateş keser kesmez dokuz tabur ile istihkâmlarımızın üzerine hücum eder. Bunlara şeci (yiğit) İslâm askerleri şiddetli mitralyöz ve piyade ve bomba ateşleri etmeleri üzerine bir kısmı telef, küsuru istihkâmlarımıza atlarlar. Bunlar süngü süngüye uğraşırlarken gerüdeki istihkâmdaki askerlerimiz de hücum ile ne kadar kâfir varsa cümlesini süngüden geçirirler. Bu kadarlık cesaret İngiliz milletinde olmayub Hindistan'da bulunan Yamyam ve Gurko ateşperest askerleridir. Kendi milletinden olan İngiliz mezhebliler, karıdan farkları yokdur. Rivayete göre karılık ederlermiş ve bıyık ve sakal dahi bitirmezler. Her gün alessabah kazırlar..."

.....

"18 K.sâni (30.1.1917) Hava pek serinlik eder ve yazı yazmağa parmaklarım zor tutar kalem. Harb, Felâhiye'de hafif. Sağ cenahda şiddetli. Çorba zamanında şiddetleşdi. Bugün yine İstanbul cihetinden imdadımıza bir alay asker gelmesi üzerine Fırkamıza taksim oldu. İmam Muhammed istihkâmlarında pek şedidâne olmak üzere beş saat top ateşi devam eyledi..."

.....

"25 K.sâni (6.2.1917)... Sol sahilde yani Felâhiye Cephesi'nde çat pat top ateşleri başladı. Ertesi sabaha kadar ol hâl üzere devam eyledi. Bugünlerde yemeklerimiz pirinç, bulgur, şalgam, yağ, kabak mahlût (karışık) olduğu halde kazan kaynar. Ve ekmeğimiz buğday unu olmak üzere 300 dirhemden (840 gr.) ibarettir. Bu yemekler harb hattından birbuçuk saat gerüde pişmesiyle akşam ortalık kararduktan sonra boş gaz tenekelerine doldurulub mekkârelere (yük hayvanlarına) yüklenüb tertib olunan zikzak yollarından mürur ile yani bir parça kurşun ve topdan siper hendeklerden gitdikten sonra asker yaklaşub haber verildikde yemekler karanlık zamanda her takımdan bir nefer bir onbaşı olduğu hâlde tevzi olunur."

.....

"4 Şubat 332 (16.2.1917)... Dicle'nin günbatar tarafındaki cephede düşman ziyade kuvvetle yürümüş olması üzerine orada bulunan 10. Alayın iki taburu düşmanın top ateşlerine tesadüf etmesi üzerine mahv olmuşdur. Bâki kalan bir taburuna takviye olmak üzere bizim 7. Alayın Birinci Taburuna emir verilmesi üzerine bu tabur dahi düşmanın üzerine yürümek istedi ise de, düşman pek fazla kuvvet ile yüklendiğinden gerek bizim birinci taburdan ve gerek 10. Alayın evvelki harbinden kesir kalan taburundan olmak üzere pek az kimseler kurtulabilmişdir. Bizim Birinci Tabur gerü alayımıza vüsulünde (ulaştığında) 13 nefer bir de küçük zâbit (yedeksubay) gelebilmişdir. Bu Birinci Taburumuz kumandanının ismi Sefer Bey idi. Kâmilen maiyyeti ile birlikte, umumî 13 nefer ve bir mülâzimden başka küsuru öylece şehid olmuşlardır. Zira, yürek arslan yüreği gibi idiler. Bu vukuatın üzerine orada bulunan İkinci ve Üçüncü Taburlarımıza süngü hücumu emri verildi. Derakab şiddetli hücum üzerine düşman ricate yüz tutar. Birinci hattını düşman terk ile ikinci hattına iltica eder. Fakat düşmanın birinci istihkâmında tutmak içün erkân-ı harbler münasib görmedikleri içün gerü kendi hatlarımıza asker gelmeğe mecbur oldu. Bu hücumda on iki şehid ve yirmibeş mecruh vardır. Kâfirin 800 leşi meydan-ı muharebede kalmışdır."

Şubat ayı boyunca tayyarelerin karşılıklı bomba atışları ve havada çarpışmaları devam eder. Yeni uçaksavar bataryaları da her gün yüzlerce mermi tüketmektedir. Öte yandan, Felâhiye Cephesi'ne sevkedilen takviye birlikleri de eriyip gitmektedir. Hâmid Efendiye göre gerçi düşmanın kaybı daha fazladır, ama İngilizler sömürgelerden binlerce paralı asker bulup getirmektedirler. Oysa, o güne kadarki saldırıları ve savunmaları başarıya ulaştıran "Türk arslanları şehid olmuşlar, geriden kuvvet gelmez olmuşdur ve gelse de kâmilen ehemmiyetsiz, kör, çolak takımlarıdır."

Günlük yazarı artık umutsuzdur. 23 Şubat 1917'deki notlarında karamsarlığını, düşmanın yüz mermisine karşı ancak üç mermi atabildiklerini, Osmanlı gücünün hiçbir zaman düşmanı alt etmeye yetmeyeceğini, subayların askerlere "Hep kırılacağız, vatanımız elden çıkacak. Öyleyse nemiz varsa tüketelim!" yollu öğütler verdiklerini... açıklayarak belirtmeye çalışır. Ertesi günlerdeki savaşlarda Alay'dan yüzlerce asker daha şehit olur. Bir süre önce alınan kent ve kasabalar, Kût, Aziziye, Bigali, Selmanpâk... bırakılarak ric'at başlar. Er sayısının azalması yüzünden, yazıcılık, bölük eminliği gibi görevler unutulur. Tabur Komutanı İbrahim Beyin emri ile Hâmid Efendi de istihkâmcı gibi siper kazmaya başlar. Koca alaydan, topu topu "12 nefer" kalmıştır. Kazılan istihkâmlar, bir avuç askerin direnmesi bakımından gülünçtür. Çekilme kaçınılmaz olur. 4 Mart 1917'de, Bağdat'ın Batı istihkâmlarına yerleşilir. Fakat burada da tutunulamaz ve çöle doğru kaçışla bu cephedeki onbeş aylık serüven sona erer.

Günlüğünü, kendisine herhangi bir övünç payı çıkarmadan tamamlayan Hâmid Efendi, son altı günü şu cümlelerle anlatmaktadır:

"26 Şubat 332 (10.3.1917) Bir saat sonra yine hareket edüb gerü ikindi zamanına kadar gitdik. Bir ovanın yüzünde kaldık. Artık Bağdat şehrini Allah bizden aldı, İngilizlere verdi. Artık biz anlayalım ki adalet bizde İngiliz kadar yok imiş. Bu mahalde sabah eyledik."

.....

"27 minhu (11.3.1917) Hareket edüb az gitdik. İstihkâm yapmağa emir verildi."

.....

"28 Şubat 332 (12.3.1917) Yine istihkâm"

.....

"1 Mart 333 (13.3.1917) Düşman top endahtına mübaşeret ile akşama kadar devam eyledi. Akşam saat bir raddelerinde bilumum askerimiz gerü tarafa hareket eyledik. Sabaha yakın bir Arab köyünden mürur ile iki saat gerüde bir ovaya varub karar eyledik."

.....

"2 minhu (14.3.1917) Bu mahalde kaldık."

.....

"3 minhu (15.3.1917) Sabah oldu. Usul usul yola yürüdük. Üç saat gittikten sonra düşmana karşı istihkâm yapmağa başladık. Fakat hep emekler havadır... Gerek İngiliz ve gerek Rus girdiği ve sonra çıkarıldığı köyleri, şehirleri gördük. Hiçbir vicdansızlık etmemişlerdir... Allah bizden yüz çevirdi. Artık bu aynen gözönündedir."

---

[1] Bir başka Osmanlı askerinin Balkan Savaşı'nda tuttuğu notları "Şehid Yusuf'un İtalyan ve Balkan Savaşlarına Ait Hâtıraları" başlığı altında *Deniz Kuvvetleri Dergisi*'nde yayınlamıştık. (Cilt 81, sayı 491, Ekim 1975 s. 33-58).

[2] Bağdat'ın alma görişimi başarısız kalınca, General Townshend 26 Kasım 1915'de Dicle Kıvrımına çekildi. İngiliz birliklerini, Kût'ülamare denen ve bir yıl önce elden çıkmış bulunan bu kasabada beş ay boyunca kuşatan 6. Ordu, bir yandan da Felâhiye ve Şeyh Said cephelerini tutmaya çalıştı. Townshend, 13.000 kişilik tümeni ile 28 Nisan 1916'da teslim oldu.

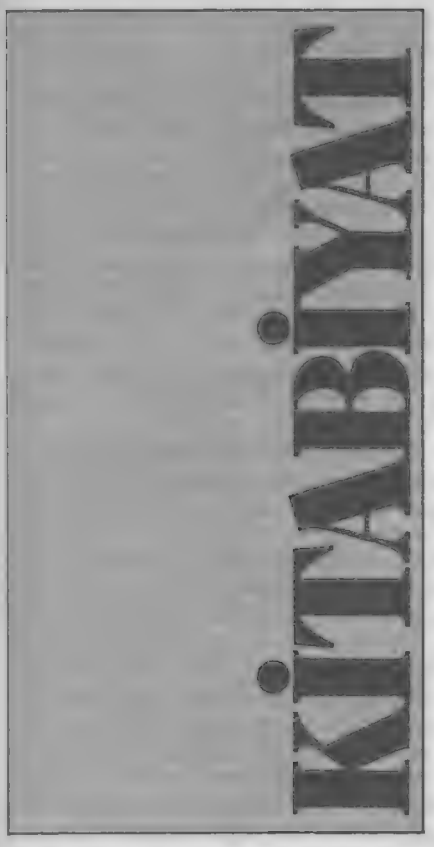

KEMALİST ANADOLU BASINI (1918-1.5.1922)

K. Yust, ANADOLU BASINI, Tiflis 1922, 213 sayfa

Millî Mücadele (1919-1922) Basını, Osmanlı Devletinden Cumhuriyet Türkiye'sine geçiş dönemini, yani daha sonraki Devrim'in temellerini oluşturan ve Anadolu halkını bunlara hazırlayan dönemi kapsadığı için özel bir öneme sahiptir. O günlere dayanan kökler, hatta günümüz Türkiyesini bile etkilemiştir. Basını edebiyat tarihçiliği açısından değerlendirme geleneğimiz, üzülerek belirtmek gerekir ki, yakın zamana kadar basının *kamuoyu oluşturma aracı olarak toplum üzerindeki önemli rolünün* arka plâna atılması sonucunu yaratmıştı. Oysa; Millî Mücadele Basınında, savaştan, savaşımdan bıkmış bir toplumu bağımsızlığı için yeniden savaşmaya yönlendirme ve yepyeni bir yaşam ve kavramlar dönemini hazırlama açısından, başkalarına da örnek gösterilebilecek nitelikler vardır.

Konuya ilk kez ve kapsamlı açıdan eğilen, gazeteci-araştırıcı Ömer Sami Coşar olmuştur. "Millî Mücadele Basını" adını taşıyan yapıtı (İstanbul Gazeteciler Cemiyeti yayını, 1967) geniş çapta bilgi içermekle birlikte, bilimsel bir sistematikten daha çok öykü üslûbuyla, duygusal yönler ön plana alınarak ve kolay okunulur bir biçimde yazılmıştır.

"Kurtuluş Savaşı'nda Türk Basını" adlı araştırmada ise, İzzet Öztoprak (İş Bankası Kültür Yayını, Ankara, 1981), Temmuz 1921'e kadarki dönemde "Türkiye ile ilgili dış haberlerin iç basındaki tepkilerini" araştırmıştır. Bu çalışmada da, basının kamuoyu oluşturmaktaki rolü yine ikinci planda kalmıştır.

Bu yazımızda, konu üzerinde en kapsamlı ve bilimsel ve gününde, olayların içinde yaşayan bir gözlemci tarafından kaleme alınmış bir kitabı tanıtmaya çalışacağız. Adını bazı yazarlarımızın bibliyografyalarında belirttikleri, ancak içeriğinden hiçbir yayınımızda yararlanılmamış olduğu anlaşılan bir yapıttır bu:

K. Yust'un "Anatoliskaya Peçat = Anadolu Basını."

Rusça olarak 1922 yılında Tiflis'te basılan kitap, 213 sayfadır. Bugün üçüncü hamur dediğimiz kâğıttan da daha kaba kâğıt üzerine basılmış olan kitaptan sadece 500 nüsha çıkarılmıştır. Bu az bulunur sayılardan birini bize hediye ederek, Türk basın tarihi araştırmalarımıza büyük yardım etmiş olan Sovyet tarihçisi Y.A. Petrosyan'a teşekkürü borç biliriz.

Önsözünden anlaşıldığına göre kitap, K.Yust tarafından, o yıllarda *"Trabzon'da bulunan Kafkas Sovyet Sosyalist Federatif Cumhuriyeti Enformasyon Ajansı'nın tam yetkili temsilcisi ve Türk çevirmenin de katkısıyla"* gerçekleştirilmiştir. 1920 Kasımından 1922 Mayısına kadar bir buçuk yıllık bir çalışmanın ürünü olan araştırma özellikle Trabzon'la Samsun'da sürdürülmüş ve araştırıcı, basımevlerinde kalmış eski sa[illegible], koleksiyonları ele geçirerek üzerlerin[illegible] alışmıştır. THİF Merkez Komitesi üyesi ve Ankara'da Matbuat ve İstihbarat Umum Müdürlüğü'nde Rusça çevirmeni olan Ziynetullah Nuşirevan ile, Ankara basını hakkında Ankara'daki Kafkas Federatif Cumhuriyeti tam yetkili temsilcisi E.V. Polyakov'dan da büyük yardımlar gördüğünü belirtmektedir.*

Ekim 1920'den başlayarak Trabzon'da Rus Sovyet Enformasyon Bürosu çalışmaya başlamış ve buradan Anadolu basınına bilgi yayma, telgrafla haber ulaştırma çabaları sürdürüldüğü gibi, kuşkusuz Kemalist Anadolu haberleri de Moskova ve Tiflis'e ulaştırılıyordu. Yust'un böyle bir önemli haber merkezinden yararlanması kuşkusuz çalışmalarını kolaylaştırmış ve verdiği bilgilerin güvenilirliğini artırmıştır. Anadolu'da yerel gazetelerin yayınlarını değiş tokuş etmeleri sonucu her gazetenin diğer kentlerde olanlardan haber sahibi bulunduğunu belirttiğine göre, kendisi de bu olanaktan yararlanmak suretiyle, Anadolu'nun hiç görmediği yerlerindeki gazeteler hakkında bilgi edinmiştir. Bunu açıklamaktadır da:

"Ankara'da Sovyet elçiliğindeki basın bürosunun yeniden düzenlenmesi ve Rus Enformasyon Bürosu'nun yerini alan Trabzon Haber Ajansı çalışmalarının sistemleştirilmesiyle, Sovyet haberlerinin bültenlerinin Anadolu basınında geniş bir şekilde yayınlanmasına başlandı." (s. 183).

Kitabın, dış dünya ile bağlantısı hayli sınırlı olan Ankara ve Kemalist Anadolu'ya daha bol Sovyet kaynaklı haber ulaştırılması yollarını aramak amacıyla da kaleme alındığı aşağıdaki tümcelerden anlaşılmaktadır:

"Anadolu'nun değişik yerlerindeki İtalyan ticaret temsilcileri basına bilgi vermiyor. İngiliz, Amerikan ve Fransız kurum temsilcileri yoktur. Bu durumda Sovyetler Anadolu basın pazarını ele geçirerek uzun vadeli bir etkenlik sağlayabilirler. Uygun bir coğrafi konumu olan Trabzon'da Sovyet personelinin çalıştığı Sovyet radyo istasyonunun da iki yıldan beri çalışmakta olduğu eklenirse, pazar konusunda Sovyetlerin durumunun daha da sağlamlaşabileceği ortaya çıkıyor. Bu radyo istasyonu Moskova, Tiflis, Bakû ve Erivan radyolarını alabiliyor. Aynı zamanda yayın da yapabiliyor. Yakında Ankara'da alıcı ve vericisi olan Rus Sovyet radyo istasyonu kurulacaktır. Böylelikle Anadolu basınına iki kaynaktan (Ankara ve Trabzon) taze haber gönderildiğinde... Sovyet haber kaynakları Anadolu yaşamında daha büyük bir rol oynayabilir."(s. 184).

Yust'un abartmalardan ve ideolojik sapmalardan uzak, objektif yargılamalar yapmasını sağlayan da, Anadolu'nun istediği, yararlanabileceği tür haberler gönderilmesi üzerinde ısrarla durmasıdır. Sovyet-Müslüman kadın hareketleri, sosyal reformlar, fes ve benzeri eski geleneklerden vazgeçilmesi gibi "tehlikeli" haberlerin Anadolu basınınca kullanılmadığını belirtmektedir. Dolayısıyla her gazeteyi değerlendirişinde, Marxist yargı kalıplarından çok, ülkenin içinde bulunduğu ortamı değerlendirmeye yönelmiştir. Bu yaklaşımıyla, yapıtı tam gerçekçi, ve o günleri anlamamıza yarayacak bilgiler açısından son derece zengindir.

Yust kitabında sadece Anadolu'nun Kemalist denetim altında bulunan bölgelerini araştırmıştır. Muğla-Afyon (Yunan işgaline kadar)-Eskişehir (Yunan işgaline kadar)-İzmit-Bolu-Kastamonu-Ordu-Giresun-Trabzon-Sarıkamış-Diyarbakır-Maraş-Adana-Mersin-Antalya çizgisinin içinde kalan bölge araştırma alanıdır.

Kitap temel olarak dört bölümden oluşmaktadır:

1) 1908'e kadarki Türk, Ermeni ve Rum basınları (s. 3-13).

* Z. Nuşirevan ve o dönemin sol yayınları ve yazarları hakkındaki bilgileri kontrol için, başlıca Mete Tunçay'ın *Türkiye'de Sol Akımlar,* (Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978, 3. baskı) yapıtından yararlanılmıştır.

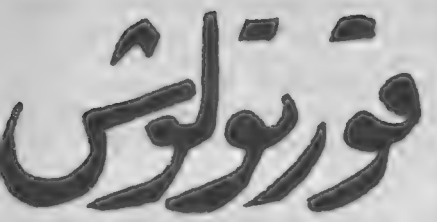

Kurtuluş

İkaz

Türkoğlu

Kahkaha

Yeni Dünya

Yus'tun kitabında bulunan gazete başlıklarından.

2) 1908-1918 arası Türk, Rum, Ermeni başınları (s. 13-32).

3) 1918-1 Mayıs 1922 Türk basını (s. 33-204; bunun son 11 sayfası İstanbul ve yurtdışındaki Kemalist yanlısı basınla Anadolu'daki Rum ve Ermeni basınına ayrılmıştır).

4) Anadolu basınının kısa kıyaslamalı raporu (s. 205-213).

Görülebildiği gibi yapıtın yüzde 85'i doğrudan doğruya Mütareke'den (İttihatçıların iktidardan uzaklaşmasından) 1 Mayıs 1922'ye kadarki dönemi kapsamaktadır. İlk bölümlerde de bazı ilginç bilgiler olmakla birlikte, yanlışlıklar da vardır. Bunu ayrı bir araştırmada ele almak üzere, biz burada sadece 1918-1922 dönemini irdeleyeceğiz.

Gözlemleri sadece gazetelerden bilgi toplamakla sınırlı kalmamış, Anadolu halkının yaşadığı (iç ayaklanmalar, dış saldırılar, Bâbıâli'nin düşmanlığı, Batı'nın düşmanlığı, İslâmların ve ezilen ulusların dostluğu, türlü komünist partilerin kurulup kapatıldığı, savaş alanında zaferler, barış masasında başarılar vb...) deneyimleri birlikte yaşamağa dayanmıştır... Ve Marxist açıdan okurlarına, Mayıs 1922'de, nasıl çözüme bağlanabileceğini dünyada kimsenin henüz kestiremediği bir sırada, Türkiye sorunu üzerinde görüşlerini aktarmaktadır.

ANADOLU TOPLUMU VE BASININ YAPISAL DURUMU

Yust'un vardığı en önemli yargı "Anadolu'da basın özgürlüğü resmen vardır, ön sansür yoktur" tümceleriyle açıklanmıştır (s. 149). Bazı bölgelerde askerî yetkililerle yerel basın arasında bu konuda tartışmalar çıktığını belirttikten sonra, yargısını pekiştiren şu örneği veriyor:

"Sıvas Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti organı olan İrade-i Milliye birçok sayısında yerel askerî yönetimle, Anadolu'da hâlâ ön sansürün olup olmadığını tartıştı. Sıvas askerî yetkilileri gazeteyi satışa çıkarılmadan önce sansürden geçirmek istiyorlardı [...] Sonunda Ankara'ya yöneltilen sorulara yanıt olarak, Anadolu'da sansürün uygulanmadığını bildiren resmî belge geldi." (s. 137)

Kapatılan solcu *Yeni Dünya*'nın yasal engellere rağmen yeniden çıkarılmasına göz yumulduğunu da, Yust basın karşısındaki hoşgörünün örneği olarak belirtiyor (s. 149). Nitekim verdiği listelerde de en sağdan en sola kadar her yayının bulunmasına dikkati çekiyor. Özgürlüğün varlığına bir diğer örneği de Rum basınından veriyor:

"Kemalistlerin Anadolu'da ölüm kalım savaşı verdikleri bir sırada Rum basın organlarının yayınlanmasına izin vermemeleri doğaldır. Yine de Rum gazeteleri çıkmağa devam ediyordu. 1920 ve 1921 yılı başlarında Rum basın organlarının sayısı az değildi... Daha sonra Rum ayaklanmalarının artması ile bu gazetelerden [...] milliyetci, Pontosçu olanlar kapatıldı." (s. 205 ve s ...)

Ama diğer yandan, bu yargısıyla çelişkiye düşerek, 1922'de hâlâ Trabzon'da Türk-Rum işbirliğini savunan ve Samsun'da Rum harfleriyle Türkçe olarak çıkan gazeteleri *"iki yüzlü"* diye niteliyor.

Sansür olmasa da denetleme ve yönlendirme girişimlerinin, Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti taşra örgütü, Matbuat Müdürlüğü (Ahmet Ağaoğlu başkanlığında) ve Türk Basın Birliği aracılığıyla yürütüldüğünü belirtiyor (s. 149). Bütün bunlardan sonra, Kemalist Anadolu basınının genel değerlendirmesini şöyle yapıyor:

"Kemalist yöntemin henüz güçlenmediği ve cephede durumun belirginlik kazanmadığı sıralarda Anadolu'da her türlü basın organı yayınlanıyordu. Bu arada halkçı ve sosyalist basın dahi vardı. Fakat yöntemin güçlenmesiyle bu sonuncuları yok edildi ve 1922 yılı başına doğru Anadolu'da sadece resmî gazeteler yayınlanmaktaydı. Dergiler bundan hariçtir. Kemalist dönemde basın İttihatcılar dönemi düzeyine erişemedi: ne tarımsal, ne mizahî, ne de ticarî konuları işleyen basın organları var. Buna karşılık güçlü bir radikal eğilim egemen [...] İstanbul ve İzmir basını Anadolu'yu etkilemeye devam etse bile İttihatcılar dönemindeki gücünü koruyamıyor. Anadolu basını, eski başkentten ayrı olarak yaşamını sürdürmeye giderek alışıyor. Bu da bağımsızlık ve girişkenlik çabalarında bir dürtü oluşturabilir [...] Konuyu burjuva bakış açısıyla değerlendirecek olursak (ki Anadolu şu anda bu yönetim tarzına yönelmiş durumda) İran basınının dahi biçim ve içerik yönünden daha üstün olduğu ortaya çıkar. İran basın organları, İran-Asya ölçeğinde siyasî durum ve ülke yaşamına Kemalist yayınlardan daha fazla ilgi gösteriyor [...] Türk milliyetçileri ülke yaşamı ve basına, uzun savaşın görülmemiş ağır koşulları nedeniyle ilgilenemediklerini ve savaş bitiminde gerekli önemi vereceklerini sürekli belirtiyor. Anadolu basını ancak [...] son zamanlara kadar gelişme olanağı bulamayan sınıfsal ve siyasal savaşımın kendini gösterdiği an kalkabilecektir." (s. 211-212).

Bu yargıda önemli olan, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu ya da kısaca Mustafa Kemal'in, çoğulcu bir yapı içinde kalmakla birlikte, basını temel amaçta (Türkiye sorununun kesin çözümü) birlik noktasına getirmiş olduğudur. 1922 Mayısında Ankara'daki, hattâ TBMM'nin içindeki savaş bıkkınlığı ve en uygun önerilerin akılsızca kaçırılmış olduğu inancının yaygınlığı düşünülürse, Yust'un yargısı (= burjuvalaşıyorlar, şu halde radikal çözüm olasılığı kalkmıştır!) fazla hatalı sayılamaz. Nitekim birkaç ay sonra, iki haftalık bir saldırı sonunda Anadolu sorunu bir çırpıda kesin çözüme bağlandığında, bunun gerçek olduğu-

na ilk anda pek az kimse inanabilmiştir.

Yust'u herşey normal bir dönemdeymiş gibi değerlendirme yapmaya yönelten etmeni, Mayıs 1922'deki bu ölü noktanın, Kemalist eylemin "Bolşevikleşebileceği" kanısını yaratmış olmasında aramak gereklidir. İlerde daha ayrıntılı ele alacağımız, Komünist partileri ve yayın organlarının kapatıldıktan sonra affedilme olaylarının bu kanıyı güçlendirmiş olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Yust, kendisi Trabzon'da iken (Ocak 1921) olan M. Suphi ve arkadaşlarının öldürülmesi olayı üzerinde pek az dururken, Çerkes Ethem ve Ankara'daki Komünist partileri olaylarına bir hayli yer vermiştir.

Anadolu Türk toplumunun kendi iç dinamiğiyle bu yönde değişmesi olasılığını düşünerek, toplumun sınıfsal yapısı üzerinde şu ayrıntılı bilgileri vermektedir:

"Proleter sınıfı ilkel durumdadır [...] Şu anda büyük Anadolu kentlerinde göze çarpan iki değişik grup vardır: büyük iş sahipleri ile sanayi ve ticarî ve sanayi burjuvazisi [...] Daha sonra küçük Avrupa burjuvazisine benzetilebilen sınıflar geliyor. Bu grubun çoğunluğunu küçük sermaye ve mal sahipleri veya kârlı işlerle uğraşan kişiler oluşturuyor [...] Yaşam tarzına bakılmaksızın, kent halkının diğer kısmı yarı proleter veya proleter kategorisine alınabilir. Proleter grubu, emeğini satan işçi ve memurlar oluşturuyor [...] Kayıt memurları, küçük yazıcılar bunlara dahildir [...] İkinci yarı proleter grup, fikir işçilerinden oluşuyor: öğretmenler, küçük aydınlar. Bu grubun çoğunluğu sınıfsal bilinçlenmeden yoksun olup, karşı koymaksızın sömürücülerin çıkarlarına çalışıyor [...] Köylere ağalar egemendir ve köy proleteryası bilinçsizdir" (s. 158-159).

Daha ilerde, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri içinde Ankara'da bir araya gelmiş olan grupları şöyle sıralıyor: (s. 165-167)

I- Tutucular: İtilâfcılar, İngilizciler, dinciler.

II- Liberal milliyetciler: çoğunluğu oluşturanlar.

III- Anadolucular: Islahat grubu adı altında "öncü Anadolu" diyen ve İstanbul'dan, Rumeli'den gelenlere karşı olanlar.

IV- Radikal Milliyetciler: İttihatçılar, başta Yunus Nadi.

VI- Halk Komünistleri: 1922'nin ilk aylarında Ankara'da oluşan ılımlı bir grup.

Kuşkusuz Moskova'nın politikası için, bu gruplar arası dengenin emperyalizm karşısında yer alma yönünde ağırlık kazanması, diğer ögelerden daha önemliydi. Ankara'nın bütün Asya ve İslâm dünyası üstündeki etkinliği önemsenmeyecek gibi değildi. Yust tam bir nesnel yaklaşımla, İstanbul basınının (*Alemdar* ve *Peyam Sabah* hariç) Kemalistleri değerlendirişini şöyle özetliyor:

"Anadolu sürdürdüğü savaşım ile Türkiye'nin yanı sıra tüm İslâmı, İran ve Turan'ı kurtarıyor. Bu nedenle Anadolu Doğu halklarının kurtarıcısı olarak tüm Müslümanların destek ve sevgisini hak ediyor. Diğer taraftan Anadolu, Bolşevizme set oluşturduğundan Avrupa'nın takdirine hak kazanıyor." (s. 204).

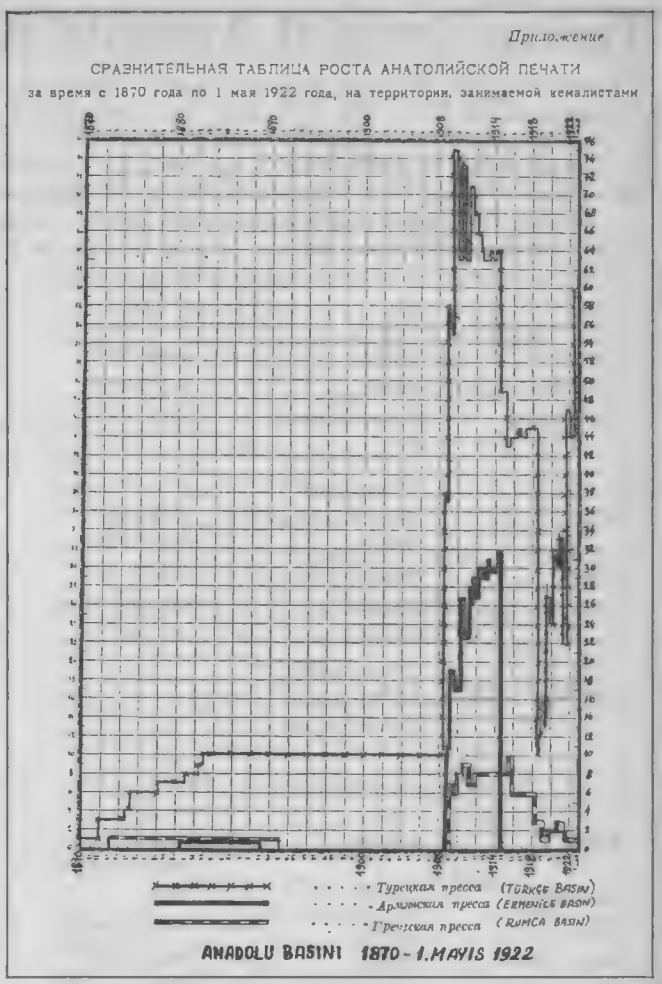

Anadolu Basını

Aynı dönem Moskova'nın kapitalist dünya ile başlattığı "barış içinde bir arada yaşama" ilkesini ve NEP (Yeni Ekonomi Politikası) uygulamasını, Kemalist basının bilinçle yerdiğinin ve Sovyetlerin Emperyalist ve Kapitalist cepheye geri dönmesi anlamı taşıyacağı yolundaki eleştirilerinin de bu dengeyi Sovyetler aleyhinde etkileyebileceğinin Yust farkındadır. Bunları *"Hakimiyet-i Milliye'nin Ekim Devrimi tarihçesini ve tarihin temel materyalist ilkelerini bilmemesi ve dünya devrim hareketi konusundaki cahilliği" ile açıklıyor.* Bu tepkide, başyazıları tüm Kemalist basın tarafından aktarılan *Hakimiyet-i Milliye*'nin, Rus Bolşevizminin sapma olduğu, gerçek devrimciliği Anadolu Hareketi'nin temsil ettiği yolundaki yazılarının rol oynadığı anlaşılmaktadır.

KEMALİST ANADOLU BASINININ ÖZELLİKLERİ

Ayrı listede özellikleriyle ayrı ayrı belirttiğimiz Kemalist Anadolu Basını'nın (KAB) genel çizgilerini Yust'un değerlendirmelerine göre şöyle belirleyebiliriz:

— 1918 sonunda İttihatçı basın kapanırken yerine anti-İttihatçı (İtilâfçı) basın belirdi. Hemen arkasından Kemalist Müdafaa-i Hukukcu basın çıkınca bu ikinciler ortadan kayboldular.

— Bu basının yönetmen, yayımcı ve yazarları çoğunlukla avukat, tüccar ve öğretmendir. Birçoğu İttihatçılığa bulaşmıştır, ama bunu göstermemeye özen gösteriyorlar. Hatta eski İttihatçıların Anadolu dışındaki eylemlerine (Enver'inki gibi) kızıyorlar. Buna karşılık eski İttihatçıların (Talât Paşa vb..) Ermeniler tarafından öldürülmesini yeriyor, lehlerinde yayın yapıyorlar.

— İster İttihatçı ister karşıt kökenli olsun KAB'da gazete içeriklerinin üçte dördünü dış politika ve savaş konuları oluşturuyor. Bu konularda da hepsi (Sol basın hakkında ayrıca sonda bilgi verilecektir) Ankara'nın çizgisini izlemekte birliktirler. Yust'un "Devlet basmakalıpçılığı" diye nitelediği bu çizgi, kesin İngiliz-Yunan-Ermeni düşmanlığı, Sovyetler ve Fransa dostluğu, diğer Müslüman ve doğulu toplumlarla dayanışmadan oluşmaktadır.

— Gazetelerin çoğunluğu başlığında Türk gazetesi deyimini kullanıyorlar. Mil-

Türkçe Kemalist Anadolu Basını (1918-1.5.1922)

Aşağıdaki listede, her süreli yayın hakkında -bulunabildiği kadarıyla- sekiz kalem bilgi verilmiştir:
(1) Yayının adı; (2) Çıktığı yer; (3) Niteliği veya siyasal eğilimi-şu siyah sayılarla gösterilmektedir: 1- Resmî, 2- Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti sözcüsü, 3- Okul dergisi, 4- Milliyetçi, 5- İttihatçı, 6- İttihatçı aleyhdarı, 7- Muhalif, 8- Halkçı, 9- Solcu, 10- Halk İştirakiyun Fırkası organı, 11- İslâm Bolşevik, 12- Dinci, 13- Ekonomi/Ticaret, 14- Edebiyat, 15- Mizah, 16- Bağımsız, 17- Tarafsız, 18- Hilâl-i Ahmer (Kızılay), 19- Doğu Ordusu organı, 20- Eğitim-bilim; (4) Yayına başlama ve sona erme tarihi; (5) Haftada kaç sayı yayımlandığı; (6) 1 Mayıs 1922'ye kadar toplam kaç sayı çıktığı; (7) Tirajı; (8) Yayımlayanları: **Sahib-i imtiyaz**larının adları siyah, *Müdir-i mesul*lerininki italik, başyazar ve yazarlarınınkiyse düz harflerle dizilmiştir.

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Hayat	Adana	7-4	Nisan 1922	1	-	-	**Lücavirzade Mehmet Emin**
Mefkûre	Adana	3	1921 sonu	1	-	-	**Adana Öğretmenler Birliği**
Yeni Adana	Pozantı-Adana	2	1919	5	-	500	**Ahmet Remzi (Yüregir)** Ferit Celal, Ramazanzade Kemal, Fevzi, Mustafa Rıfat Sinan Paşa, Halil Ağa, İbrahim
İkaz	Afyon Karahisar-Ankara	9-8	1919 başı-Mayıs 1921	-	330	-	**Mehmet Şükrü** [Koç]
Emel	Amasya	7-4	1921	1	50	250	**Abdüllâtif;** Hayrullahoğlu, Sevki
Hakikat	Amasya	2	Martbaşı 1921	2	120	250	*İsmail Hakkı;* **Muhammed Sadık**
Emek	Ankara	10	16.1.1921	-	6	-	**Abdülkadir,** *Ahmet Hilmi;* Behram Lütfü, Ziynetullah Nuşirevan
Hâkimiyet-i Milliye	Ankara	2		-	500	2000	**Recep Zühtü;** Ahmet Ağaoğlu, Muhiddin; Ruşen Eşref, İzzet Ulvi, Mahmut Esat, Hüseyin Suat, Celâl Nuri, Yusuf Akçura, Hüseyin Ragıp, Dr. Adnan, Nebizade Hamdi, Tevfik Rüştü
Kalem	Ankara	15	Mayıs (?) 1921-Ağustos 1921	-	-	-	Hüseyin Suat
Köy Hocası	Ankara	1	1921	1	56	2000	**Molla Ali Vahitzade**
Öğüt	Ankara	17-4	1920-Ekim 1921	-	-	-	**Sadri**
Peyam Sabah	Ankara	15	bahar 1922	1	17	1000	Aka Gündüz
Sebilürreşat	Ankara	12	1920	-	70	3000	Mehmet Akif, Eşref Edib
Sebilürreşat	Ankara	12	Ekim 1921 Bahar 1922	1	-	-	
T. Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi	Ankara	1	-	-	-	-	
Yeni Dünya	Ankara	9	Kasım 1921 Mart 1922	-	-	-	*Arif Oruç;* Nizamettin, Tevfik Rüştü, Osman
Yeni Gün	Ankara	9-5		6	490	1750-2500	**Yunus Nadi,** *Kemal Salih,* Ruşen Eşref, Mehmet Şeref, Celal Nuri, Esat, Ömer Muhittin, Halide Edip, Ali İhsan (Kör Ali), Vehbi, Cemal Hüsnü, Akbay
Yeni Hayat	Ankara	10	1.3.1922	1	6		*Milletvekili Nâzım*
Ticaret Gazetesi	Ankara	13	2.1.1921	1	-	500	*Refik Rasim,* Hüseyin Suat
Türkiye	Ankara	-	1921-1921	1	birkaç sayı	-	-
Anadolu	Antalya	2	1920	6	400	800	*Haydar Nadi*
Ayıntap	Ayıntap	2	1919	3	180	200	*Kethudazade Cemil*
Bolu	Bolu	1	1913	1	460	250	**Vilayet Gazetesi**
Bolu	Bolu	7-4	1920	1	115	250	**İlyaszade Şükrü;** Avukat Ali Saib
Türkoğlu	Bolu	2	1921	1	40	250	**Mecit Akif;** *Mehmet Abdi*
Çorum	Çorum	2	1921	1	53	250	**Vilâyet Gazetesi**
Diyarbekir	Diyarbekir	1	1881	1	1900	150	**Vilâyet Gazetesi**
Albayrak	Tiflis-Bakû-Erzurum	9-5	Nisan 1920 Erzurum'a	1	150	450	*Mithat;* Müştak Sıtkı ve Cevat; Süleyman Necati
Envar-ı Şarkiye	Erzurum	2	-	2	-	-	**Vilâyet Gazetesi**
Arkadaş	Eskişehir	9-8	1920-1921 başı	düzensiz	-	-	Mustafa Nuri
İstiklâl	Eskişehir	2	Bahar 1921	3	50	700	*Hüseyin Bahri*
İşçi ve Köylü	Eskişehir	9-8	1920-1921 başı	düzensiz	-	-	
Seyyare Yeni Dünya	Eskişehir-Ankara	11	Ağustos 1920-Mart 1921	-	-	-	*Arif Oruç;* Hakkı Behiç; Yunus Nadi

(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)
Işık	Giresun	16-4	1.4.1918	Ayda 2	49	500	**Asafzade Hayrullah Cemil**
Yeni Giresun	Giresun	2	Mayıs 1920	6	200	300	Cemil Ragıp
Yeşil Yurt	Giresun	3	-	-	-	-	Giresun İdadisi öğrencileri
Mamuretül-Aziz	Harput	1	1884	1	1800	250	**Meclis-i İdare**
Satvet-i Milliye	Harput	2	1922	1	10	200	Mustafa Hulusi, Ahmet Kemal; **Tüccarzade Hakkı;** Ethem Ruhi
Kocaeli	İzmit	2	1919	1	160	300	-
Karahisar-ı Sahib	Karahisar-ı Sahib	2	1921 başı	1	70	300	-
Açıksöz	Kastamonu	2	1920	6	480	400	**Ahmet Hamdi;** İsmail Habib; *Hüsnü;* Mehmet Akif
Gençlik	Kastamonu	3	1921 yazı	Ayda 1	-	-	Kastamonu öğretmenleri
Türkeli	Kastamonu	9-5	1921 yazı	düzensiz	60	300	-
Kırmızı Hilâl	Kayseri	18	1921	Ayda 1	10	500	**Sait Azmi**
Kayseri	Kayseri	1	1914	1	239	250	**Vilâyet gazetesi**
Meşveret	Kayseri	17-4	1921 sonu	-	-	-	-
Mîsak-ı Millî	Kayseri	2	1921	4	102	250	**Necmettin;** *Osman Hafız;* Nurullah Sami
Kurtuluş	Kırşehir	9	20.6.1922	3	6	250	Salih [Hacıoğlu], *Mustafa*
Babalık	Konya	2	1920	6	885	400	**Yusuf Mazhar**
Konya	Konya	1	-	1	-	-	**Vilâyet gazetesi**
Öğüt	Konya	17-4	1917	6	836	400	**Abdülgani Ahmet Hüsnü;** Nuri Tahsin Hüseyin
Âmâl-i Milliye	Maraş	2	Aralık 1921	Ayda 3	-	-	-
Doğru Öz	Mersin	2		2	30	300	**Ata Çelebi;** *Aktal Han*
Mersin	Mersin	1	1921 sonu	-	-	-	-
İnkılâb	Muğla	2	Eylül 1921	2	68	300	**Mustafa Bahattin;** Hoca Esat
Azim	Ordu	17-4	6.3.1922	2	-	250	**Hüsnü Curdan;** *Fahrettin*
Bucak	Ordu	2	1919	-	103	-	**Rüstem;** *Şükrü*
Ahali	Samsun	7-4	1919	1	100	250	*İsmail Cenani*
Aksisada	Samsun	2	1908	2	1200	400	*Osman Fehmi*
Hayat	Samsun	2	Şubat 1922	6	85	400	*Osman Fehmi Beyruk*
Hayat Ramazan mizahî ilâve	Samsun	15	-	-	-	-	*Osman Fehmi Beyruk*
Hilâl	Samsun	2	1920	2	-	300	**Hüseyin Kemal;** *Mehmet Tayyar,* Ali Raif
Mektepli	Samsun	3	Ocak 1922	15 günl.	10	400	**C. Nadi;** Hüseyin Hüsnü
Piyasa	Samsun	13	-	15 günl.	-	-	-
Varlık	Sarıkamış	19	-	2	50	1000	Feyzullah Sacit
Dilek	Sıvas	3	1921 sonu	15 günl.	-	-	**Sıvas Öğretmenler Birliği**
Gayret-i Milliye	Sıvas	17-4	1921 sonu	-	-	-	-
İrade-i Milliye	Sıvas	2	1919 ortası	5	250	250	**Salâhattin;** Hulusi Turgut
Sıvas	Sıvas	1	1883	1	1500	200	**Vilâyet gazetesi**
Işık	Silifke	1	1921 sonu	-	-	-	-
Tarsus	Tarsus	2	1921 sonu	1	20	300	Müezzinzade Mehmet Sait; *Muhammed Faiz*
Fecr	Trabzon	14-15	1921	-	birkaç sayı	-	*Hayri*
Genç Anadolu	Trabzon	20	1922	15 günl.	7	300	-
Güzel Trabzon	Trabzon	7-4	1.4.1922	3	15	1000	**Eyüpzade**
Hak	Trabzon	7-4	12.4.1921	2	250	250	**Kakıcızade İbrahim Hulusi**
İğne	Trabzon	6	1919-1919	-	birkaç sayı	-	-
İkbal	Trabzon	7-4	1918	2	750	300	*Hayri*
İstikbâl	Trabzon	2	1918	-	-	-	*Faik Ahmet*
Kahkaha	Trabzon	15-7	18.5.1922	-	-	-	**Esat Ömer Eyüp;** *Nazmi Nafi*
Kaygı	Trabzon	6	1919-1919	-	birkaç sayı	-	-
Nur	Trabzon	6	1919-1919	-	birkaç sayı	-	-
Selâmet	Trabzon	6	1918-1918	-	19	-	-
Yeşilyurt	Trabzon	6	1918-1918	-	birkaç sayı	-	-
Hareket-i Fikriye	Yozgat	14	1921 sonu	1	-	-	**Yozgat öğretmenleri**

liyetçi bir hava genellikle egemen. En açık dinciler bile önce Türkiye'nin (Misak-ı Millî çerçevesinde) kurtarılmasını amaçlıyorlar. Asya Müslümanları ve Azerbaycan için Sovyetlerin özerklik hatta bağımsızlık tanıması istemleri yineleniyor. Bu arada Anadolu'nun tüm Doğu ve İslâm'ın ilk savunma cephesi için savaş verdiği inancı, her yayının kendi eğilimine uygun bir tonda yansıtılıyor. (En ileri giden Sebilürreşat).

— Bâbıâli ve Ali Kemal düşmanlığında ayrıksız hepsi birleşiyor. Sultan-Halife'yi açıktan savunan yok. En karşıtlar "Halk egemenliği" temasını işleyerek konuya yaklaşıyor, yandaşları ise konuya hiç dokunmayarak tutum göstermemeyi yeğliyorlar.

— Her gazete kendi bölgesinin özelliğine göre, ya sade Rumlara ya da sadece Ermenilere sık sık saldırıyor. Genelde Rum ve Ermenilerin Avrupa çıkarlarının aracıları sayıldığı, dolayısıyla Anadolu'yu tümden terketmelerinin istendiği görülüyor.

— Ankara'dan gelen Anadolu Ajansı'nın telgraf haberleriyle Hâkimiyet-i Milliye ve Yenigün'ün başyazıları dış politika konularındaki yönlenmeyi sağlıyor. Bazıları bunları eksiz aynen yayınlıyorlar. Bazıları ise duygusal eklemeler yapıyor: "İzmir Hilâli hıçkırıyor" gibi.

— Savaş haberleri 1921'den beri İçişleri Bakanlığı'nın kararıyla kontrolda, resmî bildirilerin dışına çıkılmıyor. Kemalist basının buna ek özelliği, savaşın sonucu üzerinde kendinden emin tutumu. Doğu cephesinde Ermeni sorununun çözülmesinden sonra bu sonucu kuşkuya düşürebilecek tartışmalar Meclis'te yapılıyor, fakat basın böyle bir anlatıma girmiyor.

— Ekonomik zorluklara ve Ankara tarafından orduya yardım için konulan ağır vergilere rağmen, bu açıdan eleştiriler işitilmiyor. Aksine orduya yardım çağrılarına rastlanıyor. Masraflı düğünlere ve lüks yaşama eleştiri yöneltilirken, bu parayla askere daha çok yardım edilebileceği belirtiliyor. Memurların fakirliği, köylünün sıkıntıları, dilenci bolluğuna dikkati çeken fakat bunlardan daha çok yerel yönetimi sorumlu tutan yazılar görülüyor.

— Yerel ve iç konular gazetelerin dörtte birini dolduruyor. Burada en çok rastlanan, Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinin yönetimine gelenlerle karşıtlarının çekişmesidir. Bunlar eski hesaplaşmalar olabileceği gibi, yeni durumlardan doğmuş olabiliyorlar.

— Dilin sadeleşmesi, Latin harflerinin kullanılması konusunda KAB önemli bir akım başlattı. Henüz uygulanması için vakit erkense de ilk adım atılmıştır. Ankara müftüsü de, din kitaplarının Türkçe'ye çevrilmesinden ve halk tarafından kolay anlaşılır hale gelmesinden yana olduğunu açıkladı. Türk tarihinde ilk kez olarak bir hutbe Türkçe olarak yayınlandı.

— Ekonomik yapı üzerinde analitik eğilmeler yok. Buna karşılık, savaşa rağmen ekonomi çarkının batmayıp dönmeye devam etmesi "demek dış yardım olmadan da yaşayabilirmişiz" kanıtını yaratıyor. Bu da millî ekonomi ve ticaret kurulması eğilimini artırıyor. Sanayileşmeden çok ticaretin geliştirilmesinden ve bunun için köylünün, ziraatin kalkındırılmasından hemen her gazete bahsediyor. Üzerinde en çok durulan konu, tarım konusunda eğitim yapılması ve köylünün eğitilmesidir.

— Çerkes, Kürt ve Selçuklu (Konya, Yozgat gibi Orta Anadolu'da çıkan dirençleri böyle niteliyor) sorunlarından ve ayrılık eğilimlerinden hiç bahsetmiyorlar.

— En etken gazeteler Hâkimiyet-i Milliye ve Yenigün'dür. Yeni Adana, Açıksöz, Sebilürreşat, Köy Hocası, Babalık, Varlık, İstikbal, Güzel Trabzon gazetelerini teknik açıdan olduğu kadar etkenlikleri açısından da övüyor. Mizah ve Ticaret konularındaki yayınların azlığına dikkati çekiyor.

"Anadolu'nun az sayıdaki büyük gazetecileri"nin başında Yunus Nadi'yi belirten Yust (bir yerde de oportünist diyor), ona Ahmet Ağaoğlu, Âkif, Aka Gündüz, Hüseyin Suat ve Celâl Nuri'yi ekliyor.

KEMALİZM, BOLŞEVİZM VE ANADOLU SOLCULARI

Yust'un kitabının kuşkusuz diğer önemli bir yanı, 1920-1922 döneminin Anadolu-Sovyetler ilişkileri ve Marxist yayın organları üzerinde verdiği bilgilerdir. KAB'dan Sovyetlere yönelik eleştirileri de aktarmaktan kaçınmayan Yust'un gözlemlerini, özellikle araştırıcılara yardımcı olmak amacıyla, özetle aktarmaya çalışacağız.

Ankara'nın dış politikada olduğu gibi Sovyetler karşısındaki tutumunu da *Hâkimiyet-i Milliye* ile *Yenigün*'ün yayınları belirliyordu. Bunlar Denikin, Vrangel ve Kolçak'ı Avrupalıların yardakçıları, dolayısıyla Türkiye'nin de düşmanları sayıyorlardı. Batı gibi Doğu'da da devrim çalkantılarının gerekliliğini ve kaçınılmazlığını belirtiyorlardı. Ancak Sovyetlerin Azerbaycan ve Ermenistan'dan sonra Gürcüstan'ı da askerle işgali, Sovyetlerin temel ilkelerinden vazgeçtikleri korkusunu yaratmıştı. NEP'in ilânı ve Moskova'nın İngiltere ile anlaşmasının Emperyalizme dönmeleri anlamına gelebileceği sanıldı. Türkiye'nin devrimci ve Bolşevik bir Rusya gereksindiğini, Menşevikliğe dönmesinin Çarlığın yayılmacı politikasına dönüş anlamı taşıyacağını açıkladılar.

Hâkimiyet-i Milliye durumu şöyle değerlendiriyordu (s. 171):

"Komünistlerin amaçları çoğu kez sadece hayalden ibarettir. Bolşevikler şimdiki insanlığın sosyalist toplum kurmaya henüz hazır olmadığını gördüler. Bu nedenle Sovyetler devrimi ilk patlamalarından sonra küçük ticaret ve mülkiyete izin veriyor. Bu, Sovyetlerin anarşist ve ütopik hayallere kapılmadığı anlamına geliyor... Rusya'nın ödünleri, dünya ve Türk kamuoyu tarafından mutlulukla karşılandı. Bu ödünler sayesinde Bolşevizm dünya için kaos olmaktan çıkıyor."

Artık daha rahatlıkla *"Türkiye'de Sovyet fikirlerinin kabul görmediğini yazıyorlardı."* 1921'in ikinci yarısından sonra Sovyet topraklarındaki Müslüman cumhuriyetlerin bağımsızlığı üzerinde daha ısrarla durmağa başladılar ve *"böylelikle Müslüman devletlerin yakın gelecekte Doğu'nun büyük kardeşler birliğini kuracağını ve eşit haklara sahip İslâm halklarının birliğe dahil edileceğini"* ileri sürdüler. Yust bu yazıların Ahmet Ağaoğlu'nun kaleminden çıktığı inancındaydı.

Komünizmi tümüyle kabul etmeden, Bolşevizmle bir uyuşma zemini arama çabalarına bütün KAB'da rastlanıyordu. En sağ uçtaki *Sebilürreşat* bile Ankara'da yayınlanmasından sonra, Sovyet fikirlerinin dinin isteklerine yanıt verdiğini savundu ve tasarladığı *"dinsel, Müslüman Komünizminin propagandasını yapmaya çalıştı... Bazan Sovyetlere düşmanca bir tavır aldıysa da, Troçki'nin ekonomik tezini yayınlama niyetlerini de belirtti"* (s. 105-107).

Ankara'daki radikalizmin, Marxist olmaktan çok *"İttihatçı"* olduğunu Yust farketmiştir. Rus Devrimi'nin etkilerinden bahsetmek yerine KAB, Çanakkale Zaferi'nin Rus Devrimine yol açmakla Yeni Çağı başlattığı temasını işlemektedir. Fransa ile anlaşmadan sonra Anadolu'ya yalnız Fransızca gazetelerin sokulmasına izin verilmesini, Fransız düşünsel etkisinin artacağına işaret saymakta ve şunları eklemektedir:

"Anadolu basını üzerinde Sovyet basınının biçimsel etkisi sınırlıdır. İçeriğe gelince, Sovyet etkisi 1920-1921 yıllarında önemli boyutlara ulaştı. Ancak son günlerde eskiye oranla azaldı. Milliyetçi Anadolu basın organları Sovyet etkisiyle, daha önceleri hiç kullanılmamış komünizm ve emperyalizm sözlerini kullandı, bolşevik sözcüğünü sözlüğüne kattı [...] başlarda ilkel durumda olsa dahi halkçı ve hatta sosyalist organların yayınlanması, ilk defa Enternasyonal'in Türkçe basılması ve "emek"ten söz edilmesi gibi mucizeler yarattı. Basın organlarının sayfalarında Marx, Lenin, Troçki ve diğer devrim önderlerinin portreleri ile radikal makale ve sloganlar yayınlandı. Birçok bölgede örneğin Trabzon'da ağalar ve jandarma Türk komünistlerine (Suphi ve arkadaşları) işkence yapabiliyor [ama buna karşılık, her kentte hatta] Kırşehir gibi ayı ini denebilecek yerde Kurtuluş gibi sosyalist organ yayınlanıyor. Bütün bunlar Ekim Devrimi'nin sonucudur." (s. 190).

Orhan KOLOĞLU

OSMANLI BİLİM TARİHİ; MÜNİF PAŞA VE MECMUA-İ FÜNUN

İbrahim Müteferrika'nın kendi kurduğu matbaasında 1729'dan itibaren bastığı kitaplar, Osmanlı modernleşmesinin ilk bilimsel düşünce programını hazırlamışlardır. Bu program, geleneksel Doğu bilgisi ile Rönesans sonrası Batı bilimi arasındaki kesintisiz geçişi sağlayabilecek yapıtların, telif ve çeviri yoluyla toplum hayatına yeni bir ufuk çizebilecekleri ilkesine dayanır. Nitekim, Müteferrika'nın yayın listesine aldığı Kâtip Çelebi imzalı *Cihannüma* ve *Tuhfetü'l-Kibâr fi Esfâri'l-Bihâr*, hem Ortaçağ Doğu kaynaklarından uzaklaşma, hem de dönemin Batı düşüncesine hızla yakınlaşma anlamında da bu ufuk çizgisini zorlamışlardır.

18. yüzyıl kitap yayıncılığı III. Ahmed' in 1726 (H. 1139) tarihli fermanıyla medrese ilmi dışında başlamış,[1] dolayısıyla daha ilk adımda matbaa, "dünyevî" bilgiyi "ruhanî" bilgiden ayıklayan bir araç işlevini üstlenmiştir. Müteferrika'nın Lâtinceden çevirip yayımladığı *Füyuzat-ı Mıknatısiyye* (1732), bu bilgi ayrışması sürecinde ortaya çıkan ve Tanzimat yıllarının popüler bilim tutkusunu kamçılayan ilk "dünyevî" kitaplardan birisidir.

Lâle Devri'nden Tazminat'a uzanan dönemde Osmanlı bilimsel düşüncesi, az da olsa kendi sözcüleri elinde yücelmiş ve 19. yüzyıl reformcularına küçümsenmeyecek bir miras bırakmıştır. Bu sözcüler arasında Gelenbevî İsmail Efendi, modern matematiğe açılan ilk kapılardan birisidir. "Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn"da "başhocalık" yapmış,[2] logaritma konusundaki çalışmalarıyla bu alanın öncülerinden olmuştur. Gelenbevî'nin açtığı yolu Hüseyin Rıfkı Efendi izler. Matematiğin yanısıra, coğrafyaya da ilgi duyan Hüseyin Rıfkı'nın *Usûl-i Hendese, İmtihânü- Mühendisîn, Telhîsü'l-Eşkâl* ve *Medhal-i Coğrafya* adlı kitaptan Osmanlı pozitif bilim düşüncesine güçlü birer halka olarak eklenirler.

Öte yandan eğitim alanında önemli bir ilke, 18. yüzyıl sonlarına doğru pozitif bilimle uğraşanlar için güçlü bir gelenek kurmaya başlamıştır. Bu gelenek İmparatorluk başkentinin Batılı eğitim veren teknik okullarında ya "başhocalık" yapmış olmayı, ya da bu kurumlardan yetişme zorunluluğunu şart koşar. Gelenbevî örneğinde olduğu gibi Hüseyin Rıfkı Efendi de "Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn"da uzun yıllar "başhocalık" yapmış ve 19. yüzyıl Osmanlı mühendis kadrolarına öğrenci yetiştirmiştir. Rıfkı Efendi'nin oğlu Emin Paşa da bu kuralı bozmaz. Cambridge'de öğrenim gören bu aydın insan *Transformation* adlı teziyle dönemin matematik bilgisini çağdaş bir düzeye ulaştırırken "Mekteb-i Harbiyye"deki öğretim görevini de başarıyla yürütmüştür.

"Mühendishane" çevresinden gelen bir diğer "başhoca" da İshak Efendi'dir. Dört ciltlik *Mecmua-i Ulûm-ı Riyaziye*'si modern matematiğin ve yan kollarının anıtsal kitabı sayılır. Hoca İshak'ın matematik terminolojisini Türkçe karşılıklarla zenginleştirme çabası, daha sonra "Encümen-i Dâniş" ve "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye" gibi kuruluşların yayınlarında geliştirilecek bilim dilinin de öncüsü olmuştur. Latince bilgisiyle Batı'yı yakından izleyen, fakat "içmesini mu'tâd edindiği nargilenin marpucı dehânında olduğu ve dizlerini dikip arkasını yastığa dayamış ve tercüme olunacak kitabı dizlerine koymuş bulunduğu halde..."[3] çalışan ve bu kişilik özelliğiyle de klasik dönemin tipik medreselisini anımsatan İshak Efendi, Doğulu çizgilerini korumuş bir düşünce reformcusudur.

Tanzimat öncesi askerî alanda başlatılan modernleşme hareketi, teknik bilgiyle donatılmış insan gücüne gereksinim duymuş, özellikle fizik, kimya, meteoroloji, kadastro, jeoloji ve tıp alanındaki çağdaş gelişmeler ve zorunluğun sonucunda etkinlik kazanabilmişlerdir. Askerî bürokrasiyi yenileme ve silah teknolojisinin modern yapısını kavrayabilmek için bilimsel öğretimde pratikleştirme ilkesi ana hedef olarak benimsenmiştir. Araştırıcı kişiliklerden çok uygulayıcı yöneticilerin ön plana geçtiği bu dönemde, bilimin pratik yönüne verilen ağırlık, daha sonraki Tanzimat yıllarının "Musahabe-i Fenniyye" alışkanlığına popüler bir zemin hazırlamıştır. Ancak, gene de kendi alanındaki vülgarize örneklerden yola çıkmayan isimlere rastlarız. Abbas Vesim, tıp konusundaki *Düsturü'l-Vesim*'i söz konusu ettiğimiz 18. yüzyıl popüler bilim merakının başlamasından çok daha önce yazdığı halde, kendi döneminin yaygınlık kazanmış klasik Doğu ansiklopedilerinden birisi olan Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifetnâme*'si yanında Latin kaynaklarıyla kurduğu ilgi açısından ileri bir adımdır. Geleneksel Doğu ansiklopedizmi İbrahim Hakkı ile dönemini kapatmıştır.[4] Tıp alanındaki modern atılım ise ancak "Mekteb-i Tıbbiyye"nin kurulması ve Mustafa Behçet Efendi'nin çabalarıyla gerçekleşebilecektir.

Tıp eğitiminin kurumlaşma serüveni, Osmanlı aydınlarınca, diğer modern bilim dallarının da karşılaştığı benzer engeller aşılarak yaşanır. Örneğin dinsel yasaklar, "Mekteb-i Tıbbiyye" bünyesinde bir işlevi olabilecek "Cerrahhâne"nin açılışını geciktirmiştir. Bunun gibi, ders programlarından "emsile", "binâ" ve "akaid-i diniyye"nin ayıklanıp, yerine modern tıbbın ana bilim dalları konuluncaya kadar geçen zaman hiç de azımsanmayacak ölçüdedir. Ne var ki, bu tür olumsuzluklar yanında "Mekteb-i Tıbbiyye"nin girişimiyle başlatılan aşı kampanyası, halk sağlığı konusunda ilk pratik sonuçlarını kısa sürede vermiştir.[5] Bununla beraber eczanelerin, attar dükkânlarının yerini alması ancak 19. yüzyılın sonunda gerçekleşebilmiş ve Hamdi Bey ilk Türk eczanesini 1895'de açabilmiştir [6]

"Tıbbiye"nin kuruluşu Osmanlı bilim kültüründe modern kimya eğitiminin de başlatıcısı olur. Vasil Naum'un *İlm-i Kimya-i Gayr-i Uzvî-i Tıbbî* adıyla Türkçeye çevirdiği kitabın yazarı Antoine Calleja, kimya konusunda ilk dersleri vermiştir.[7] Buna paralel gelişen fizik alanı da hem "Mühendishane" hem de "Tıbbiye" de verilen derslerle derinleştirilmiş, "Darülfünun"un kurulmasından önce bu konuyu halka açık konferanslarla popülerleştiren Derviş Paşa, "Tıbbiye"de fizik okutmuştur.[8]

Astronomi ve coğrafya alanındaki yenilikler ise bilimsel düşüncenin daha çok pratik yönüyle sınırlı kalır. Bu pratik yararcılık anlayışı astronomiyi kaba bir meteoroloji bilgisine indirgerken, coğrafya da, savaşlar nedeniyle sürekli değişen sınır anlaşmazlıklarına çözüm getirmesi istenen kadastroculuk mesleğini modernleştirecek bir araç sayılmıştır.

Tanzimat öncesindeki bilimsel düşünceyi ana renkleriyle çerçeveleyen böyle bir tabloda ilk göze çarpan özellik, Batılı eğitim kurumlarının reformcu bir kadro kurmayı başarmış olmalarıdır. Örneğin "Bab-ı Âli" bürokrasisinin ilk büyük yenilikçilerinden Fuad Paşa, Tıbbiye'lidir. Bunun gibi, dönemin "rical"ini oluşturan pek çok isim ya "mektepli" ya da "Tercüme Odası" çıkışlıdır. Tanzimat yenilikçileri için "Bab-ı Âli" de ayrıca, yönetim kurallarının öğrenildiği uygulamaya dönük bir okul olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat dönemecine hızla yaklaşırken, kamuoyu oluşturmak için temel bir sorunu da gündemine alır. Yalnızca yönetim mekanizmasıyla sınırlı bir reformun, şimdilik sessizliği yeğlemiş kitleyi sonradan ne gibi bir karşı tepkinin sözcüsü yapabileceğini başta II. Mahmud olmak üzere kimi yenilikçiler de anlamışlardı. İlk öğrenci grubunun Avrupa'ya gönderilmeleri olayı nasıl medreselilerin dilinde yolundan saptırılmışsa, bundan böyle atılacak her yeni adımın da benzer engellerle karşılaşacağı açıktı. Bu yüzdendir ki, önce devlet desteğiyle başlatılıp sonradan özel girişimcilerin devreye katılmasıyla etkinlik alanını genişleten gazete ve dergi yayını, karşılaşılacak tepkileri en azından yumuşatmayı, ama temel amaç olarak da reformlara uyumlu bir kamuoyu yaratmayı ilke edinmiştir.

İstanbul'da çıkan ilk gazete Fransız Elçiliği'nin 1797'de yayımladığı Fransız devrimini Osmanlı ülkesinde tanıtmayı amaçlayan "Gazette Française de Constantinople"dur.[9]Yabancı dilde yayımlanan ve Fransız Cumhuriyetçilerinin düşüncelerini İmparatorluk sınırlarından içeriye

sokan bu tür gazetelerin zamanla çoğalmaları basının kamuoyu üzerindeki etkisini açık biçimde Osmanlı yenilikçilerine göstermiştir. II. Mahmud'un "Takvim-i Vekayi"i yayınlanması, devlet denetimindeki yapısal düzenlemelerin resmî ağızla duyurulmasıdır. Bu ilk adımı diğerleri izler. Ancak 1862 yılına kadarki sürede yalnızca dört gazetenin *(Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havâdis, Tercüman-ı Ahvâl* ve *El-Cevâib)* çıktığını belirten Münif Paşa'nın 1884'de tam yirmi iki yayın adı vermesi, basın hayatının asıl I. Meşrutiyet'ten sonra geliştiğini kanıtlamaktadır.[10]

Tanzimat döneminin sürekli yayınları, siyasî, iktisadî ve bilimsel düşünceyi kamuoyu oluşturma amacıyla popülerleştirirken, kitap yayıncılığı bu çizginin karşıt noktasını somutlaştırır. "Matbaa-i Âmire"nin Osmanlı vak'a-nüvislerinin tarihlerini ele almasıyla yeniden açılan yayıncılık alanına 1831'de Henry Cayol'ün litografi yöntemiyle bastığı kitaplar da katılır. Mehmed Hüsrev Paşa'nın *Nuhbetü't-Ta'lim*'ini bu yöntemle basan Cayol, dönemin teknik eğitim programına teorik destek sağlamıştır. Hüsrev Paşa'nın himayesine aldığı Henry Cayol'ün matbaası, daha sonra bu türde çalışan matbaaların, özellikle Beyoğlu'ndaki çeşitli azınlıklar elinde gelişmesine yol açmıştır.[11] Yeni Osmanlılar ve Jön Türklerin İstanbul'daki başlıca merkezleri olan bu azınlık matbaaları, basın sansürünün yoğunlaştığı dönemlerde bile muhalif düşüncelerin yayılmasında ön sırayı almışlardır.

Pozitif bilimi popüler düzlemde etkinleştirmeye çalışan başka bir olgu da, eğitimini Batılı okullarda yapmış "devlet ricali"nden kimi aydınların, kendi konaklarında düzenledikleri akşam konferanslarıdır. Kısmen daha küçük bir topluluğa seslenen, ama en azından bu tür aydın grupları içinde pozitif bilime olan yakın ilgiyi alevlendiren bu toplantılar, I. Meşrutiyet öncesi siyasî akımların ilk kıvılcımlarını barındıran elverişli birer kültür ortamıdırlar. Namık Kemal ve kuşağının özgürlük düşünceleri, ilk defa bu konaklardaki aydın çevrelerin etkisiyle biçimlenmiştir.

Tanzimat yılları olarak bilinen 19. yüzyılın ilk yarısı, ana hatlarıyla çizdiğimiz bu kültürel çerçeve içinde kendi reformcularını yetiştirmiş ve onların temellerini attıkları kimi toplumsal kurumların yaygınlaştırdığı yeniliklere de tanıklık etmiştir.

19. yüzyıl reformcuları arasında Münif Paşa (1828-1910)'nın adı, hem popüler bilim yayıncılığını başlatan, hem de bu etkinliği sürekli kılacak kurumları ilk defa Osmanlı ülkesine getiren kişi olarak göze çarpar.

Münif Paşa, ilk modernleşme deneyine Mısır'da, vali Mehmed Ali döneminde tanık olmuştur. İmparatorluk merkezinden uzak bölgelerde başlatılan yenilik hareketleri, Mısır örneğinde olduğu gibi, Tanzimat aydınlarının sürekli ilgisini çekmektedir. Münif Paşa'nın da, bu grup içinde yer aldığı düşünülürse, sonradan uygulama alanına koyacağı kimi yeniliklerin bu ilk örnekten kaynaklandığı açıkça anlaşılır. Öte yandan Ahmed Cevdet Paşa gibi bir Tanzimatçının İstanbul'daki ahlâk düşüklüğünü Mısırlı zenginlerin temsil ettikleri modern yaşayışa bağlaması,[12] o dönemin taraftar toplamış bir görüşü ise de, Münif Paşa'nın izlediği çizgi hiçbir zaman bu tür düşüncelerin ana ekseni olmamıştır. Toplumsal yenilikleri ahlâkçı açıdan değil, çağdaş kurumların etkinlik derecesiyle ölçen Münif Paşa,[13] daha sonra "Encümen-i Dâniş" döneminde Cevdet Paşa ile bu temel ayrım doğrultusunda çatışmış ve bu düşünce karşıtlığı "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye"nin kurulmasına yol açmıştır.

Münif Paşa'nın kültür portresini tamamlayan diğer çizgiler ise, mühendis Emin Efendi'den öğrendiği Fransızca ile ardından Kemal Paşa maiyetinde elçilik kâtibi olarak gittiği Berlin'de aldığı fizik ve hukuk eğitimidir. Yurda dönüşünde Tanzimatçılarının yetiştiği başlıca kurumlardan birisi olan "Bab-ı Âli Tercüme Odası"na girmiş ve düşüncelerini paylaştığı diğer aydınlarla bir ekip kurmuştur. Aralarında Edhem Paşa'nın da bulunduğu bu ekip, Bab-ı Âli bürokrasisinin ünlü ismi Fuad Paşa'nın yakın desteğiyle Tanzimat'ın bilimsel düşünce yapısını kuran "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye"nin temellerini atmıştır.

Tanzimat dönemi pek çok derneğin, kültür hayatına katıldığı bir zaman kesitidir. Bunlar arasında "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye", "Cemiyet-i Kitâbet" gibi pozitif bilim taraftarı dernekler olduğu gibi, İslâmî araştırmalar yapan "Darü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye" ve "İttihad-ı İslâmî Cemiyeti" türünde kuruluşlar da etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Dönemin popüler bilim yayınlarına eklenen hadis şerhleri, menâkıb-nâmeler ve tefsir risaleleri, bu karşıt örgütlenmenin somut görüntüleridir. Ancak, her iki tarafın da birleştikleri nokta, Tanzimatın getirdiği değişiklikleri kendi amaçları doğrultusundaki "maarifçi" bir politikayla yönlendirme isteğidir.

Tanzimat maarifçiliğinin Batılı yönünü Mehmed Münif Paşa temsil eder. Batı dünyasını ancak eğitilmiş insan bilincinin kavrayabileceğine inanan bu tanınmış yenilikçi, 19. yüzyıl başındaki bazı köksüz kurumların başarısızlığını görmüş ve kendisinin öncülük yaptığı yeniliklerde eski programları uygulamaktan sürekli kaçınmıştır. Bu açıdan Münif Paşa'nın gözünde 1851'de kurulan "Encümen-i Dâniş" in yetersiz etkinliği, "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye"nin hangi ilkeler çevresinde biçimlenmesi gerektiğini fazlasıyla netleştirmiştir.

Fransız Akademisi örneğinde kurulmaya çalışılan "Encümen-i Dâniş", kuruluş ilkeleri ve işleyiş düzeni açısından Ahmed Cevdet Paşa'nın imzasını taşır. Açılması geciken Darülfünun'a ders kitapları hazırlamayı en yakın hedef olarak belirleyen akademi, etkinlik alanını dil ve tarih konularıyla sınırlandırmıştır. Kurulduğu gün Padişaha sunulan ilk kitap, Cevdet ve Fuad Paşaların birlikte yazdıkları ilk Osmanlıca gramer olan *Kavâid-i Osmaniyye*'dir. Akademi üyeleri ayrıca genel bir Osmanlı Tarihi yazma işini üstlenmişler, fakat sonuçta ortaya yalnızca Cevdet Paşa'nın 1774'den 1824'e kadarki süreyi kapsayan *Tarih-i Cevdet*'i çıkabilmiştir.

"Encümen-i Dâniş"in kısa ömürlü olmasında başlıca iki etken rol oynar. Bunlardan ilki, Akademi üyelerinin "devlet ricali"nden seçilerek bu tür kurumlarda gözetilmesi gereken özerklik ilkesinin daha işin başında çiğnenmesidir. Âli Paşa'nın "Biz bu işin içine girmeyelim! Âhengini bozarız!"[14] sözü, kültür kurumlarının gündelik politikadan uzak tutulmasını belgeleyen tarihsel bir uyarıdır. İkinci etken ise, Akademinin pozitif bilimler konusunda köklü bir açılımı sağlayabilecek kültür donatımına sahip olmayışıdır. Tanzimatın "ilim" yönünü temsil eden dengeci aydınların bu kurum içindeki güçleri, pozitif bilimi "maarifçiliğin" ana ekseni yapmaya çalışan diğer aydın grubunu Akademi bünyesinden uzaklaştırmış, dolayısıyla kendi dar ufku içinde çeşitli politik sürtüşmelerle yıpranan kurum, etkinliğini sürdürememiştir.

"Cemiyet-i Ilmiyye-i Osmaniyye", Münif Paşa'nın öncülüğüyle "Encümen-i Dâniş"ten yaklaşık on yıl sonra 1862'de* kurulur. Dernek tüzüğünün "Fasl-ı Evvel" bölümünde temel amaçlar açık bir dille belirlenmiştir. Üçüncü maddede, "Cemiyet, mesâ'il-i diniyye ve zamân-ı hâl politikası mübâhisinden ihtirâz edip, kendisine takdîm olunan lâyihaların dahi mevâdd-ı mezkûreden ârî olmasına dikkat ve itinâ edecektir" biçiminde saptanan ilke, "Encümen-i Dâniş"te rastlanmayan ve özerk kurumlaşma alanında atılan sağlam bir adımdır.

Dernek kısa sürede kuruluş aşamasını tamamlar ve pozitif bilim konusunda halka açık dersler düzenlemeye başlar. Ayrıca dernek bünyesinde, bağışlarla oluşan bir kütüphane ve araştırıcılara açık bir deney laboratuvarı kurulur. Bu girişimlerin kültür tarihimiz açısından iki önemli sonucu vardır. Bin ciltten fazla kitap ile çeşitli coğrafya ve anatomi atlaslarını kapsayan dernek kütüphanesinin konu ve kişi adlarına göre yapılan danışma kataloğu, 1863'de Evkaf Müfettişi Abdurrahman Nacim Bey tarafından hazırlanan "Damad İbrahim Paşa Kütüphanesi Fihristi" ne oranla daha çağdaş ve kapsamlıdır. Çağdaş kütüphaneciliğin tarihimizdeki bu ilk örneğini gene aynı kurumun gerçekleştirdiği deney ve araştırma merkezi iz-

ler. Bu merkez daha sonra Darülfünun'daki uygulamalı derslerin yapıldığı laboratuvarların ilk çekirdeğini oluşturacaktır. Ancak "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye"nin kültür tarihimizdeki en önemli rolü, ilk bilim dergisi olan *Mecmua-i Fünun*'u yayımlamasıdır.

Mecmua-i Fünun, 1863*-1867 yılları arasında 47 sayı çıkmıştır. Derginin politikasını başta Münif ve Edhem Paşalar olmak üzere, Batı'daki bilimsel gelişmeleri yakından izleyen aydınlar çizer. Bilimsel düşünceyi gündelik politikadan uzak tutan bu ilk Tanzimat ansiklopedistleri, Osmanlı ülkesinde henüz bilinmeyen pek çok konuya el atmışlar, medrese dışındaki en ciddi muhalefeti oluşturmuşlardır. *Mecmua-i Fünun* bu muhalefeti kamuoyuna yayan bir araç işlevini üstlenmiş ve I. Meşrutiyet sonrası güçlenen pozitivist geleneğin temellerini atmıştır. Beşir Fuad ve Abdullah Cevdet gibi yeni kuşağın düşüncelerini çerçeveleyen kültür birikiminde, kuşkusuz *Mecmua-i Fünun*'un bıraktığı mirasın payı vardır.

Derginin işlediği konular, toplumsal bilimlerden pozitif bilimlere uzanan geniş bir alanı tarar. Yazıların büyük bir bölümü dönemin Batılı bilim anlayışına uygun incelemeler olup, birkaç sayı süren dizilerdir. Bu kapsamlı kültür etkinliğini daha önce "Ceride-i Havâdis"te yayın hayatına atılan dar bir yazı kadrosu gerçekleştirmiştir. Aynı zamanda bu kadro, Tanzimat yıllarının *Mecmua-i Fünun*'a yansıyan ana eğilimlerine de düşünsel destek sağlamıştır. Dergide yoğunlaşan bu eğilimleri, şu başlıklar altında toplamak mümkündür:

a) Dünya Tarihi ve Ülkeler Coğrafyası:

Tanzimat öncesi klâsik Osmanlı tarihçiliği bir hanedan kayıtçılığının ötesinde, savaş koşullarının doğurduğu zorunluluklar hariç genel dünya tarihine kapalı kalmıştır. 18. yüzyıla kadar bazı deniz coğrafyacılarının ve Kâtip Çelebi gibi modern düşünceli kişilerin çabaları dışında, genel tarih yazıcılığı alanında ortaya konan yapıtlar, temel İslâm klâsiklerini "şerh" ederek geliştirme ya da çevirilerini yapmaktır. Bu geleneksel çalışma yöntemi Tanzimat'la birlikte terkedilmeye başlanır.

Mecmua-i Fünun'da yayımlanan Yunan, Mısır ve İran tarihine ilişkin uzun diziler, genel dünya tarihine çağdaş bir gözle yaklaşan ilk çalışmalardan sayılabilir. Münif Paşa'nın "Tarih-i Hükemâ-i Yunan" başlıklı yazı dizisi, Petersburg Elçisi Halil Bey ile Paris Elçisi Mehmed Cemil'in ortak imzalarını taşıyan "Kudemâyı Mülûk-ı Mısriyye Tarihi" ve bunlara eklenen "Tarih-i Mülûk-ı Fars-ı Kadim", kendi aralarında dünya tarihinin üç eski uygarlığına eğilen bir bütün oluştururlar.

Dergi yazarlarını bu köklü uygarlıkları incelemeye yönelten başlıca iki neden öne sürülebilir. İlk neden, söz konusu devletlerin Osmanlı düzeni içindeki tarihsel konumlarından kaynaklanmaktadır. 19. yüzyıl başlarındaki Yunan bağımsızlık hareketi ve Mısır'daki modernleşme deneyinin Tanzimatçılar için bir prototip oluşturması bu ilk nedeni güçlendirici kanıtlardır. Ama Osmanlı tarihçiliği adına bu yazılardaki yenilik, konuların ne geleneksel vak'a-nüvis tavrıyla ne de Tanzimat'ın dış siyaseti açısından ele alınmış olmasıdır. Her ülke kendi özgül gelişim çizgisi doğrultusunda, Osmanlı tarihinden bağımsız bir toplumsal yapılanma olarak incelenmiş ve böylece kültürümüzü etkileyen farklı uygarlık biçimleri belki de ilk defa kendi kimlikleriyle tanıtılmıştır. Münif Paşa ve arkadaşlarının geldikleri bu nokta, Tanzimat aydınlarının tarih anlayışlarını somutlaştırması açısından kuşkusuz büyük bir önem taşır. İkinci nedene gelince; ilkine oranla bilimsel açısı daha geniş olan bu etken, 19. yüzyılda temelleri atılan Mısır ve Yunan arkeolojisinin

* Server Tanilli'nin *Tarih ve Toplum*'un X'uncu (Ekim) sayısında yayımlanan, İsmail Habip (Sevük)'ün *Avrupa Edebiyatı ve Biz* (ikinci cilt-1941) adlı kitabından da yararlanılarak yazıldığı anlaşılan "Batı'dan Yapılan Ilk Edebi Çeviri" başlıklı makalesinde olduğu gibi, bu yazıda da bazı tarih yanlışları var. Zaten Münif Paşa ile ilgili yayınların büyük bir bölümünde olayların tarihinde yanılma görülmekte, bunun oranı da gittikçe artmakta. Bu hal, büyük ölçüde kopya etmek hastalığından, asıllarını görmeden rahat etmeme alışkanlığını elde etmemiş olmamızdan, bazan da eski harfleri bilmememizden kaynaklanıyor. Bir de, en kötüsü, aslını görmeden görmüş izlenimi verilirse, gelecektekilere yanlış yapma kapısı açılmış olur. Evet en kötüsü de budur.

Münif Paşa'nın kurduğu ilk bilim derneği "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye"nin kuruluş tarihi, bir arttırmağa girilmişcesine; 1860, 1862, 1863... gösterilmektedir. Yine Paşanın çıkardığı "Mecmua-i Fünun" için (1863-1865), (1865-1869) tarihleri yazılmaktadır. Bunların hiçbiri doğru değildir. Yenileşme, Batı kültürüne açılma döneminde bu gibi tarihler "İlk"leri göstermesi bakımından büyük önem taşır. Örneğin bu konuda şunları kaynak edinecek kimse yanlışları sürdürecektir: *İslâm Ansiklopedisi* (c. 7, s. 368), *Meydan Larousse* (c.9, s. 145-6), Nihat Sami Banarlı, *Türk Edebiyat Tarihi* (1983, s. 956), Hilmi Ziya Ülken, *Çağdaş Düşünce Tarihi*, (1979, s. 65-67), Tevfik Çavdar, "Mecmua-i Fünun Üzerine" (*Amme İdaresi Dergisi*, c. 15, s. 2., Haziran 1982). Bu sonuncuda ayrıca başka tarihler de oldukça karıştırılmış.

İlk bilim derneği olan "Cemiyet-i Ilmiye-i Osmaniye"nin kuruluş tarihini ve kuruluş evrelerini kesinliğe kavuşturan üç belge vardır. Birincisi "Cemiyetin Usul-i idare-i dahiliye nizamnamesidir" başlığı ile "Mecmua-i Fünun"un ilk sayısında yayımlanan dernek iç yönetmeliğidir. On beş maddelik bir düzenlemeyi içerir. Bu yönetmeliğin üyelik belgelerini düzenleyen birinci maddesinde kuruluş tarihini gösteren şöyle bir metne rastlanmaktadır: "Ülkemizde bilimin ve fennin yaygınlaşması gibi yararlı bir amaçla Hicri 1277 yılının Ramazan ayında kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye...[1]". 1277 Ramazanının ilk günü Miladi 1861 Martının 13'üne rastladığına göre dernek ya Martın ikinci yarısında ya da Nisanın ilk yarısında kurulmuş demektir[2]. İkinci belge (Cemiyet Kütüphanesi Nizamnamesidir) başlığı ile yayımlanan kütüphane yönetmeliğidir. Derneğin edineceği kitaplar, korunması, alınıp verilmesi... gibi işleri düzenleyen ve derginin bir önceki ile birlikte aynı sayısında yayımlanan on maddelik bu yönetmeliğin sonunda eski geleneğe uygun bir de Arapça tarih var. Hicri 1277 yılının Şevval başlarına işaret ediyor. Bundan anlaşıldığına göre 1861 Mart-Nisanında kurulan Osmanlı Bilim Derneği kurucuları birkaç hafta daha çalışarak bir de kütüphane yönetmeliği hazırlamışlar. Bu da 1861 yılının Nisan-Mayıs ayına rastlamaktadır. Üçüncü belge de Padişah iradesinin yazıya bağlanmış şeklidir. Derneğin kurulması ile birlikte Âli ve Fuad Paşalar Padişahın bilgisinin yazıya bağlanmasında özellikle ısrar etmişlerdir. Zamanın politika hesapları açısından derneğin ve çıkaracağı derginin güvence altında çalışmasını sağlayacak 24 Z. Kade 1277/4 Haziran 1861 tarihli "tezkere-i samiye" örneği de "Mecmua-i Fünun"da yukarıda anılanlarla birlikte yayımlanmıştır (sayı 17).

'Mecmua-i Fünun"un da kesin çıkış tarihi bellidir. Bu tarih kapağında yazılı olduğu üzere, Muharrem 1279/Temmuz 1862'dir. Her ne kadar Muharrem ayının ilk günü Haziran 29'a rastlarsa da, dergi, Dernek tüzüğünün ikinci maddesinde yazılı olduğu üzere -her ayın ilk günü değil de- başlarında çıkarılacağından derginin Temmuz ayında çıktığını kabul etmek yerinde olur. Derginin birinci sayısının ilk baskısı "Ceride-i Havadis" Basımevinde yapılır. Sayının tükenmesi üzerine sonraları yapılan ikinci baskısı üzerinde ise "Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaasında tabolunmuştur" kaydının yazılı olduğu görülür. Bendeki iki nüshada da bu fark açıkça görülmektedir. İlk iki yıl düzenli yayımlanan dergi üçüncü yılda kolera salgını nedeniyle duraklar ve 33. sayısında yayımını durdurur. Bu sayının tarihi Ramazan 1281/Ocak 1865'dir. Muharrem 1283/Mayıs 1866 tarihinde 34. sayı ile bir buçuk yıllık aradan sonra yeniden yayıma başlar. Bir yıl kadar sonra da Safer 1284/Haziran 1867 tarihli sayısı ile yayımına son verir. Münif Paşa bir hayli zaman sonra çok farklı bir dergi olarak Rebiyülevvel 1300/Ocak 1883'de yeniden "Mecmua-i Fünun"u yayımlar ise de ikinci sayısını çıkartamayarak yayımına son verir. Kapanış, bilinen "Yıldız böceği" olayı ile ilgilidir.

Dündar AKÜNAL

[1] *Mecmua-i Fünun*, sayı 1, Muharrem 1279/Temmuz 1862. s. 11-13.

[2] Bu yönetmeliğin birinci maddesine göre, Derneğin 1861 Martında kurulmuş sayılması gerektiğine ilk değinen Hasan Refik Ertuğ' dur. Bak. Hasan Refik Ertuğ, "Türkiye'de İlk Akademi", *Hayat Tarih Dergisi*, Yıl 6, cilt 1, sayı 4, 1 Mayıs 1970, s. 16-17.

Ayrıntılı bilgi için bak: Dündar Akünal, "İlk Türk Dergisi: Mecmua-i Fünun", *Sanat Olayı*, sayı 11 (Kasım 1981), s. 45-47; Dündar Akünal, "Münif Paşa", *Cumhuriyet*, 17-18 Şubat 1972.

محاورات حکمیه

(مقدمه)

Muhaverat-ı Hikemiyye*'nin Mukaddeme'sinin ilk sayfası.*

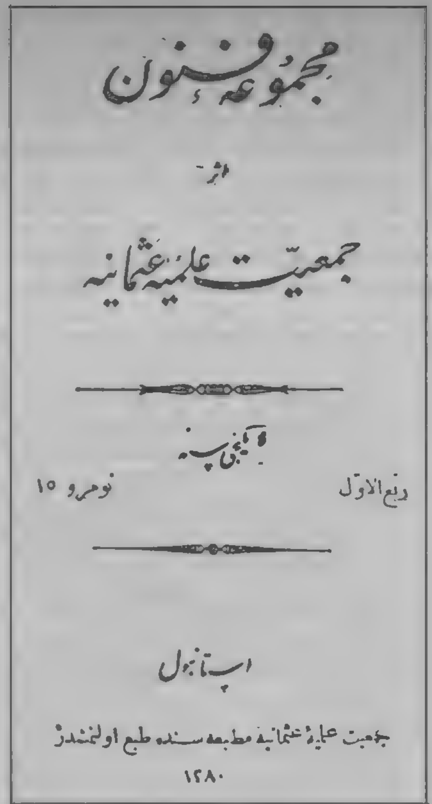
مجموعهٔ فنون

اثر

جمعیت علمیهٔ عثمانیه

ایکنجی سنه

ربیع الاول نومرو ۱۵

استانبول

جمعیت علمیهٔ عثمانیه مطبعه سنده طبع اولنمشدر

۱۲۸۰

Mecmua-i Fünun, *Numero 15 (Rebiülevvel 1280)*

Batı komuoyunda uyandırdığı yoğun ilgiyle kısmen açıklanabilir. *Mecmua-i Fünun*'un yayımlandığı dönemden bir süre sonra başta Philipp Anton Dethier ve Osman Hamdi Bey'in öncülüğündeki bir grup aydın, arkeoloji biliminin bizdeki ilk uygulayıcıları olmuşlardır. Kaldı ki, daha *Mecmua-i Fünun* döneminde bile bu çevre içinde yer alan Edhem Paşa konu üzerine dikkatleri çekmiş ve oğlu Osman Hamdi'yi bu yönde yetiştirerek her iki kuşak arasındaki bağlayıcı düğümü atmıştır.

Mecmua-i Fünun'un yer verdiği bu genel tarih çalışmaları dışında Kadri Efendi'nin "Avrupa Kıtasının Mevki-i Coğrafiyyesi ve Ahvâl-i Tarihiyyesine Dair" başlıklı yazısı ile "Britanya Adaları Tarih ve Coğrafyası" adlı diğer araştırma dizisi, Tanzimat modernleşmesinin yöneldiği uygarlık odaklarını göstermesi açısından belirtilmeye değer. Ahmed Rıfad'ın "Sırbistan Kıtası Tarih ve Coğrafyası" ise daha çok Balkanlardaki politik dengenin Osmanlılar aleyhine değişmesinin sonucunda kaleme alınmış, ama derginin benimsediği bilimsel açı korunmuştur. Mehmed Şevki'nin "Habeş Memleketi" ile "Japonya Memleketi"ni konu alan yazıları da Tanzimat tarihçiliğinin popüler örnekleri olmalarının yanısıra Osmanlı yenilikçilerinin genişleyen ufkunu belgelemeleri açısından ayrıca vurgulanması gereken çalışmalardır.

Ana hatlarıyla *Mecmua-i Fünun*'a yansıyan Tanzimat tarihçiliğinin bu örnekleri dışında, özellikle Osmanlı tarihine ilişkin araştırmalara dergide hemen hiç rastlanmaması, bu alanın o dönemde bile resmî vak'a-nüvislerin elinde devlet felsefesine paralel bir anlayışla işlendiğinin somut bir kanıtıdır. Osmanlı Tarihi konusu, "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye" ve "Darülfünun"un halka açık derslerinde Ahmed Vefik Paşa tarafından işlenmiş, ancak bu tür girişimler *Mecmua-i Fünun*'a bir kültür etkinliği olarak yansıyabilmiştir.

b) İktisat Tarihi ve Teorisi:

Geleneksel Osmanlı iktisat anlayışını önemli ölçüde yönlendiren toplumsal kesitlerin başında azınlıkların geldiği bilinen bir gerçektir. Bu kural Tanzimat döneminde de bozulmaz. *Mecmua-i Fünun*'un iktisat yazılarını yazan kişiler de azınlıklardan gelmedir. Ohannes Efendi "İlm-i Servet-i Milel" ve Vahan Efendi de "Fevâid-i Şirket" ile derginin iktisat bilimine ayırdığı sayfaları değerlendirirler. "Mekteb-i Mülkiyye"de de ders veren Ohannes Efendi, iktisat teorisi üzerinde duran ilk Tanzimat aydınlarındandır. Öte yandan iktisadî hayata yön veren banka ve şirket gibi Batılı kurumların önemini kavrayan da gene Tanzimat aydınlarıdır. Kadri Efendi'nin "Banka-i Osmanî" başlıklı yazısı, yabancı sermayeli ortaklıkların Osmanlı modernleşmesine yapacakları katkıyı değerlendirir. Klâsik dönemdeki "Avarız Sandıkları"nın yerini modern bankacılık sistemine bırakmaları; Kapalı Çarşı ticaretinin sınırlı büyüme olanaklarını da kurulacak yeni şirketler aracılığıyla genişletme zorunluluğunu doğurmuştur. Tanzimat dönemi iktisat yazılarında özellikle şirketler konusu Batı'dan verilen örneklerle sürekli gündemde tutulur. 1851'de tedavi için gittikleri Bursa kaplıcalarında Fuad ve Cevdet Paşalar tarafından kaleme alınan "Şirket-i Hayriyye" lâyihası, Boğaziçi'nde ulaşımı sağlayacak bir şirketin kurulmasına öncülük etmiştir. Şirket hisselerinde pay sahibi olanlar arasında dönemin "devlet ricali"nden kişiler bulunduğu gibi azınlık tüccarları ve Mısırlı zenginler de bu tür organizasyonlara parasal destek sağlayarak Osmanlı modernleşmesinin iktisadî yönünü belirlemişlerdir. Vahan Efendi'nin *Mecmua-i Fünun*'daki "Fevâid-i Şirket" yazısının Boğaziçi'ndeki bu ilk uygulamadan esinlendiği açıktır.

Mecmua-i Fünun'un iktisat alanında özenle işlediği konulardan birisi de, sanayi sergileridir. Toplumların üretim düzeylerini gösteren birer sanayi istatistiği olan bu tür sergilerin ilki 18. yüzyıl sonlarında Paris'te düzenlenmiş ve 1863'de açılan ilk Osmanlı sanayi sergisine örnek oluşturmuştur. Münif Paşa *Mecmua-i Fünun*'un 8. sayısında yayımladığı, "Sergi-i Umûmî-i Osmanî" başlıklı yazısında konuyu ayrıntılı biçimde işlemektedir. Verilen bilgilere göre, 1863 yılının Ramazan ayında dönemin Maliye Nâzırı Mustafa Paşa'nın başkanlığında bir komisyon kurulmuş ve sergiye mal yollayacak vilâyetlere gerekli emirler gönderilmiştir. Sergi yeri için Atmeydanı uygun görülmüş ve burada ahşaptan "yedi bin arşınlık" bir çarşı inşâ edilmiştir. Daha sonra vilâyetlerden İstanbul'a sergilenmek amacıyla gönderilen mallar Harbiye Nezareti anbarlarında depolanarak, sınıflandırılmışlar ve sergilenmeye hazır duruma getirilmişlerdir. Yerli malların yanısıra Avrupa ülkelerinden getirtilecek buharlı makineler için de ayrıca "beş bin arşınlık" ikinci bir çarşının inşâsı plânlanmıştır. Sergi süresi üç aydır. Bu süre içinde kadın ve erkek ziyaretçiler haftanın değişik günlerinde ayrı ayrı sergiyi gezecekler ve kapanıştan önce kalite sıralamasında ilk üç dereceye giren mallara birer madalya verilecektir. Münif Paşa yazısını şu görüşle noktalar: "Sergi usûlünün başlıca bir fâidesi dahi bir memlekette husûle gelen kâffe-i mahsûlât arzına ve sınâiyyenin nümûneleri cümle bir mahalde görülüp yekdiğerine mukâyese ile eyâlet ve elviye ahâlisinin kuvvet-i istidadiyyeleri anlaşılmak ve zirâat ve sınâatın hangi şubeleri islâha muhtaç olduğu bilinmek için hükümetçe bir mikyâs-ı sahîh olmuştur."[15] Bu görüş Tanzimat'la gelen iktisadî üretimi plânlama anlayışının da bir özetidir.

c) Pozitif Bilimler ve Doğa Araştırmaları:

Münif Paşa ve arkadaşlarının *Mecmua-i Fünun*'da en geniş ölçüde ele aldıkları sorun, pozitif bilimlerin tanıtılması-

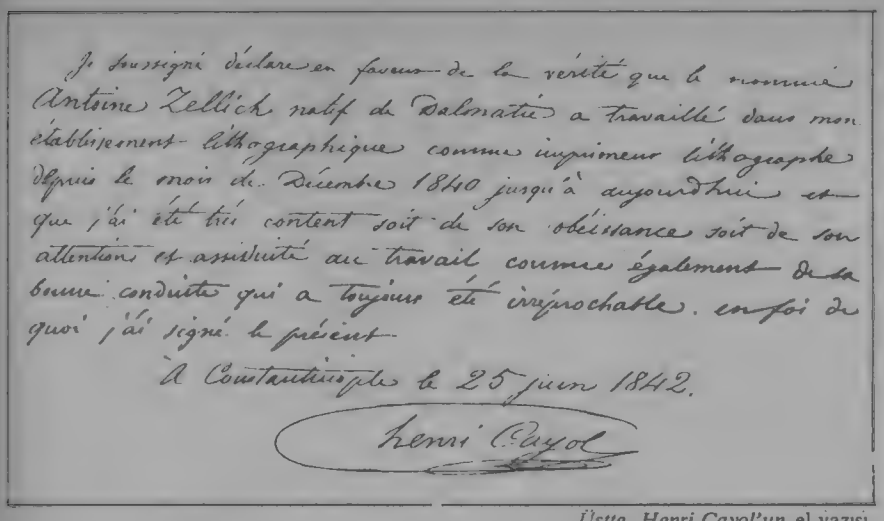

Je soussigné déclare en faveur de la vérité que le nommé Antoine Zellick natif de Dalmatie a travaillé dans mon établissement lithographique comme imprimeur lithographe depuis le mois de Décembre 1840 jusqu'à aujourd'hui et que j'ai été très content soit de son obéissance soit de son attention et assiduité au travail comme également de sa bonne conduite qui a toujours été irréprochable. en foi de quoi j'ai signé le présent

à Constantinople le 25 juin 1842.

Henri Cayol

Üstte, Henri Cayol'un el yazısı.
Yanda, Cayol'ların bastıkları kitaplardan: Nuhbetüttalim*'in kapağı.*

dır. Bu çevre, akademik araştırmalardan çok, popüler konulara yer vermekle, yaygın bir ilgi uyandırmayı amaçlamıştır.

Pozitif bilimlerin niteliği ve Osmanlı modernleşmesinin düşünsel boyutuna yapacakları katkı, Münif Paşa'nın üzerinde en çok durduğu konulardır. Yazılarında sistematik bir konu akışı göze çarpar. Daha ilk sayıda yayınladığı "Mukayese-i İlm ve Cehl" de bilimin, geleneksel düşünce biçimleri karşısındaki üstünlüğünü savunmuş; "Mâhiyet ve Aksâm-ı Ulûm" da ise, bilimleri sınıflandırmıştır. Farklı bilimsel disiplinleri tanımlamaya yönelik bu yazıları Mehmed Said'in "Nazarî ve Amelî Beyninde Olan Cihet-i Vahdet" başlıklı çalışması bütünler. Bu yazıda teori ile pratik arasındaki bütünsel ilişki açıklanarak, bilimsel düşüncenin uygulamaya dönük yönü önemle vurgulanmıştır.

Mecmua-i Fünun'da yer alan diğer bir konu öbeği de, her bilimin kendi alanı içinde incelendiği yazılardan oluşmuştur. "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye"de halka açık fizik dersleri veren Dâniş Bey'in "Kuvve-i Elektrikiyye"si; Edhem Paşa'nın "İlm-i Kimya" başlıklı incelemesi ile Mehmed Şevki'nin "İlm-i Heyet"i de bu öbek içinde yer alırlar.

Edhem Paşa'nın "Medhal-i İlm-i Jeoloji" başlıklı kapsamlı çalışması, derginin en ayrıntılı işlenmiş incelemesidir. İkinci sayıdan itibaren Münif Paşa'nın bir "Mukaddeme"si ile yayımlanan bu dizi, Fransa'ya gönderilen ilk öğrenci grubu içinde bulunmuş Edhem Paşa'nın başlattığı akademik yazı türünün de başlıcalarındandır. Popüler kaygıdan uzak bir bilim anlayışına sahip bu yazılar yanında Tanzimatçıların benimsedikleri "maarifçi" politikaya uygun örnekler de yer almıştır. Münif Paşa'nın "Sür'at-i Ömr" ve bizdeki ilk modern pedagoji çalışması sayılan "Ehemmiyet-i Terbiyye-i Sıbyan" başlıklı yazıları; Aziz Bey'in ilginç tefrikası "İnzihar" ve Hafız Hüseyin'in "Şekere Dair Malûmât"ı bunlar arasında sayılabilir. Popüler bilim yazılarının bir başka grubu da teknik araçları tanıtan örnekleri içerir. Münif Paşa'nın "Tarih-i Telgraf" ve "Vesait-i Tenviriyye"si, 19. yüzyıl içinde kısmen İmparatorlukta kullanılmaya başlayan haberleşme ve aydınlatma araçlarının tanıtılması için kaleme alınmışlardır.

d) Belediyecilik ve Kent Yaşamı:

Paris belediyesi örnek alınarak 1857'de "Beyoğlu Altıncı Dairesi" adıyla kurulan ilk modern belediye örgütü, Tanzimat'ın getirdiği yeni kurumlardan birisi olup, İstanbul'un gereksindiği kimi çağdaş hizmetlerin başlatıcısı sayılır. Kent içindeki gayr-ı müslim mezarlıklarının kent dışına taşınması, belediye bahçelerinin açılması, başta frengili hastalar olmak üzere yardıma muhtaç insanların tedavilerini yapan iki modern hastanenin kurulması, sokakların genişletilerek kaldırım döşenmesi, havagazıyla aydınlatma sisteminin uygulanması ve kargir inşaatın teşvik edilmesi bu modern örgütün kamuoyunda ilgi uyandıran başarılarıdır.[16]

Altıncı Daire'nin öncülük ettiği kent plânlamacılığı *Mecmua-i Fünun*'a da yansımış ve Münif Paşa "Tanzim-i İstanbul" başlıklı yazısıyla görüşlerini açıklamıştır. Sokak dokusunun karmaşıklığı, altyapı yetersizliğinin doğurduğu sonuçlar ve plânlamacılığın önemi bu yazıda değinilen ana noktalardır. "Harîk-i İstanbul" adlı bir başka yazısında da İstanbul yangınlarını konu edinmiş ve bu tarihsel felâketin yol açtığı zararları şu somut rakkamlarla belgelemiştir: "İcrâ olunan tahkikat-ı resmiyyeye nazaran 1275/1859 senesi ibtidasından işbu 1281/1865 senesi Rebiü'l-ahîr nihayetine kadar beş sene dört ay zarfında Dersaadet'de yüz altmış defa harîk vukû bulup iki bin sekiz yüz kırk dört bâb-hâne ve bin iki yüz kırk altı dükkân ve mağaza ve yirmi üç han ve hamam ve mescid ve emsal-i ebniyye ve bir Saray-ı Hümâyûn ki cem'an dört bin yüz on dört mahal muhterik olmuştur. Şu hesaba nazaran Dersaadet'de birbiri üzerine takriben her on bir günde bir yangın zuhûr edip her defasında dört hâne-i vesâire muhterik olmuştur."[17] Münif Paşa bu saptamasından sonra ahşap ve kargir binaları birbiriyle nitelikçe karşılaştırıp, ikinci tipte olanların Avrupa kentlerindeki temel yerleşim mekânları olduğunu söyler. Yazısında modern itfaiye örgütünün yararları üzerinde de görüşlerini açıklayan Münif Paşa, bu alandaki yetersizliğin İstanbul'un tahribini hızlandırdığını ve uygarlığımızın temel taşları olan binlerce yazma kitabın yangınlar sonucu tarihin karanlığında kaybolduğunu önemle vurgular.

Kültür tarihimizi yakından ilgilendiren dinsel yapılar üzerindeki araştırmaların ve semt monografilerinin ilk örneklerine de *Mecmua-i Fünun*'da rastlarız. Konstantinidi Efendi'nin "Tarih-i Ayasofya"sı bu tür kültürel etkinliklere öncülük etmiştir. Ayrıca "Çemberlitaş"ı konu edinen bir diğer araştırma da Tanzimat aydınının kültürel ilgi alanındaki açı genişliğini göstermesi bakımından çarpıcı bir örnektir.

e) Dil Konusundaki Tartışmalar ve Basın:

Tanzimat'tan çok önce başlayan yazı dilinin sadeleştirilmesi çabaları 19. yüzyılın ilk yarısında devletin işe el atmasıyla hızlanmış ve Türkçenin diğer dillere olan kültürel bağlantıları bu dönemde araştırma konusu yapılmıştır. Yazı dilini sadeleştirme yolunda atılan ilk adım Mustafa Reşid Paşa'dan gelir. Toplumsal kalkınmayı eğitim sorununa indirgeyen Tanzimatçıların, Reşid Paşa'yı izleyecekleri açıktır. Nitekim, sadeleşme yolunda başlatılan tartışmalar Feth-Ali'nin Arap harflerini ıslah etme amacıyla hazırladığı bir raporu Padişaha sunmasıyla daha da büyür. "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye" bu konuyu ayrıntılarıyla incelemek üzere görevlendirilir. Dernek merkezinde Feth-

Ali'nin de katıldığı toplantılarda Türk dilinin Arap harfleriyle yazımının doğurduğu sakıncalar üzerinde oybirliği sağlanmış, ancak bu ıslah önerisinin hemen uygulanmaya konulması çeşitli nedenlerle gerçekleştirilememiştir. Bu nedenleri daha önce Münif Paşa, 13 Zilkade 1278/ 1862 tarihinde "Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyye"de yaptığı bir konuşmada belirtmiştir. Münif Paşa'ya göre Arap yazısının zorluğu Osmanlı ülkesinde okur-yazar oranının en alt sınırda kalmasına ve eğitiminin uzun yıllar almasına neden olurken, Avrupa'da Latin harfleriyle yapılan kültür etkinlikleri halk tabakasını kısa sürede cehaletin pençesinden kurtarmıştır. Okuma-yazma oranının çok düşük olduğu bir ülkede yapılacak köklü reformların ilk anda kamuoyunun tepkisiyle karşılaşacağı ve bu tür çabaların çeşitli kışkırtmalarla sonuçsuz bırakılacağı açıktır[18].

Mecmua-i Fünun, Arapçanın 19. yüzyılda artık bir bilim dili olamayacağı görüşünü benimsemiştir. Pozitif bilim terimlerine Arapça karşılıklar bulmak hiçbir olumlu sonuç vermediğinden uluslararası terimleri kullanma eğilimi dergi çevresinde zamanla güçlenir. *Mecmua-i Fünun*'un açtığı bu yolu daha sonra Ali Suavi ve diğer Tanzimat yazarları izleyeceklerdir.[19]

Dönemin basın tarihine ilişkin bazı olaylar da *Mecmua-i Fünun*'da görülürler. Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'ı çıkartması, Münif Paşa tarafından "Zuhur-ı Tasvir-i Efkâr" başlığıyla kamuoyuna duyurulur. Ayrıca dönemin diğer yeni yayınlarından *Mecmua-i İber-i Intibah* ile *Mir'at* da Münif Paşa tarafından tanıtılmışlardır.

Basın tarihimizi ilgilendirecek bir tartışma da *Mecmua-i Fünün* ile *Mecmua-i İber-i İntibah* arasında yapılmıştır. "Cemiyet-i Kitâbet" adlı bir bilim derneği tarafından iki ayda bir yayımlanması plânlanan *Mecmua-i İber-i İntibah* adlı popüler dergi, yayınını düzenli sürdürememiş ve bunun nedenini de *Mecmua-i Fünun*'a sağlanan devlet yardımının kendilerinden esirgenmesine bağlamıştır. Münif Paşa ise verdiği karşı cevapta, *Mecmua-i Fünun*'un kendi olanaklarıyla her ay düzenli biçimde dört beş sayı çıktıktan ve derginin devamına "âmmece emniyet hâsıl olduktan sonra" devlet yardımı gördüğü; oysa *Mecmua-i İber-i İntibah*'ın iki ayda bir çıkacağını belirttiği halde ancak üç ayda bir sayı yayınlandığını ve bunun da derginin devamı konusunda kuşkular uyandırdığını söyler.[20]

Bu karşılıklı tartışma Tanzimat basınına sağlanan devlet desteğini belgelemesi açısından önemlidir. Nitekim, *Mecmua-i Fünun*'a yapılan resmî yardımlar onu zamanla devletin yayın organı durumuna düşürmüş ve yazı kadrosundaki aydınların başka görevlere atanmalarıyla dergi 1868 başında kapanmıştır. Münif Paşa'nın uzun bir aralıktan sonra 1884'de yeniden yayımlamaya başladığı *Mecmua-i Fünun,* ilk sayısında yer verdiği "Bir Yıldız Böceği İle Bir Yolcu" adlı kısa hikâyenin Abdülhamid tarafından sakıncalı görülmesiyle yasaklanmıştır.

Münif Paşa, *Muhaverât-ı Hikemiyye* adlı kitabında Voltaire, Fontenelle ve Fenelon'dan çevirdiği diyalogları biraraya getirerek, "aydınlanma" düşüncesini 19. yüzyıl Osmanlı reformcuları içinde ilk temsil edenlerden olmuştur. Bu düşünce çizgisi süreç içinde pozitivizme doğru uzanacak ve kültür tarihimizin ilk sanatçı-düşünür kuşağı yüzyılın ikinci yarısında söz alacaktır. Günümüze bırakılan bu miras, çağdaş anlamda bir eleştirel bilincin doğmasına da yol açmıştır.

Ekrem IŞIN

[1] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Matbaacılığı (Müteferrika Matbaası),* (İstanbul, 1939), s.58.

[2] Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi,* c.I-II (İstanbul, 1977), s.317.

[3] Mehmed Esad *Mir'at-i Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn* (İstanbul, Karabet Matbaası, 1312), s.37.

[4] Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul, 1970), s.166.

[5] Rıza Tahsin, *Mir'at-i Mekteb-i Tıbbiyye,* c.I. (Dersaadet, Kader Matbaası, 1328), s.36.

[6] Süheyl Ünver, *Türkiye Eczacılık Tarihi,* (İstanbul, 1952), s. 8-9.

[7] Tarık Artel "Tanzimattan Cumhuriyete Kadar Türkiye'de Kimya Tedrisatının Geçirdiği Safhalara Dair Notlar", *Tanzimat* c.I., (İstanbul 1940), s.496.

[8] Fahir Yeniçay, "Tanzimattan Evvel ve Sonra Fizik Tedrisatı Hakkında Bir Taslak" *Tanzimat,* c.1., (İstanbul, 1940), s.488.

[9] Server İskit, *Amme Efkâri Ve İlk Gazetelerimiz,* (İstanbul, 1959), s.9.

[10] *Mecmua-i Fünun,* Cüz.1., (Rebiülevvel 1300), s. 5-6.

[11] Selim Nüzhet Gerçek, *Türk Taş Basmacılığı* (İstanbul, 1939), s.29.

[12] Ahmed Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* (İstanbul, 1980), s.7.

[13] Bu konuda bak, "Mısır Mekteb-i Tıbbiyyesi", *Mecmua-i Fünun,* No: 41, (Şaban, 1283), s.193-199.

[14] Fatma Alîye, *Ahmet Cevdet Paşa Ve Zamanı,* (Dersaadet, Kanaat Matbaası, 1332), s.69.

[15] "Sergi-i Umûmi-i Osmâni", *Mecmua-i Fünun,* No: 8, (Şaban 1279), s.340.

[16] Osman Ergin, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı,* (İstanbul, 1936), s.127, ayrıca bak. Osman Ergin, *İstanbul'da İmar Ve İskân Hareketleri,* (İstanbul, 1938), s.35-36.

[17] "Harîk-i İstanbul", *Mecmua-i Fünun,* No: 28, 1281, s.149.

[18] "Islâh-ı Resm-i Hatta Dair Bazı Tasavvurat", *Mecmua-i Fünun,* No: 14, (Safer 1280), s.69-77.

[19] Agâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme Ve Sadeleşme Evreleri,* (Ankara, 1972), s.109.

[20] "Mecmua-i İber-i İntibah'a Cevab", *Mecmua-i Fünun,* No: 13, (Muharrem, 1280), s.30-35.

17. VE 18. YÜZYILLARIN OSMANLI İKTİSAT TARİHİ ÜSTÜNE DENEMELER

Bruce McGowan, *Osmanlı Avrupası'nda Ekonomik Yaşam:* Vergilendirme, Ticaret ve Toprak Kavgası 1600-1800 (Maison de Sciences de l'Homme ve Cambridge Üniv. Press, 1981), 266 s.

Ljubljana-Yugoslavya'daki Amerikan Merkezi'nin yöneticisi Amerikalı bilim adamı Bruce McGowan, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sosyo-ekonomik yaşamın ve daha çok da toprak ilişkilerinin anlatıldığı, birbirinden nispeten bağımsız beş makaleyi bu başlık altında yayımladı. McGowan bu yazılarda, Fernand Braudel'in Akdeniz dünyasının birliği kavramından yola çıkarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki olayların Avrupa ekonomisinin çok-yönlü gelişimiyle olan bağlantısını açıklamaya çalışıyor. Bununla ilgili olarak elimizdeki kitapta, dışsatıma yönelik tarımla (*çiftlik* ekonomisiyle) diğer Avrupa ülkelerinin pazar ekonomisi arasındaki bağlara özel bir itinayla değinilmiş.

Birbirini izleyen beş bölümün konuları, yazar tarafından şöyle düzenlenmiş: (1) Malların uluslararası ticaretinin gelişimi ve bunun Güney-Doğu Avrupa'daki toprak kullanımına etkisi; (2) Klâsik Osmanlı toprak rejiminin parçalanmasını rasyonelleştirecek bir analitik modelin geliştirilmesi; (3) Önemli vergi kayıtlarındaki bilgilerden yararlanarak Güney-Doğu Avrupa'daki demografik eğilimlerin saptanması girişimi; (4) Vergi dairelerinden elde edilen bilgileri kullanarak demografik eğilimlerin ve ekonomik dayanıklılığın ölçülmesi girişimi; (5) Batı Makedonya'daki mâlî ve tarımsal gelişmenin izlenmesi.

"Osmanlıların endüstrileşme-öncesi Avrupa'sına yaptığı dışsatım" başlıklı I. Bölüm (s.1-44), daha çok Batı Avrupa'nın demografik gelişiminin tarım ve bundan dolayı da, Güney-Doğu Avrupa'nın ihracatı üzerindeki etkisiyle gelişen Osmanlı ticaretinin karakterini incelemektedir. Özellikle Kuzey-Batı Avrupa'da ve su kanalları boyunca ortaya çıkan demografik yoğunlaşmanın Baltık ve Levant'ta yapılan ticaret üzerinde sınırlı bir etkisi vardır. 14. yüzyıldaki büyük demografik çöküşten (travmatik veba kayıplarından) sonra, toprak üzerindeki baskı hafiflemiş ve nüfusun tüketim alışkanlıkları içerisinde dar bir alanda münavebeli olarak ekilen ve çok miktarda verim alınabilen ürünlerin bu arazilerde yetiştirilebilmesi olanağı belirmiştir. Bu değişiklikler, nüfusun artışı ve 16. yüzyıldaki toprak üzerindeki yeni baskılardan sonra da sürdü-

rülmüştür. Aynı zamanda çiftçilik ve çiftlik hayvancılığının geleneksel ürünleri olan buğday ve yüne olan gereksinime karşı ortaya çıkan talep, büyük ölçüde çiftçiliğin yaygın bir biçimde yapıldığı alanlardan (Baltık ve daha az olarak da Güney-Doğu Avrupa'dan) dışalım yoluyla karşılanmıştır.

Osmanlı ticaretinin karakterine dönüldüğünde, yazar incelenen dönemin bazı özelliklerinin altını çizmektedir. Bunlardan ilki, ticaret ortaklarının değiştiğine işaret eder. Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılda ticaret yaptığı başlıca ülkeler olan Venedik Cumhuriyeti, Dubrovnik ve Fransa, 17. yüzyılda İngiltere ve Hollanda'yla yer değiştirmiştir. 18. yüzyılda Fransa tekrar eski durumuna gelmiş, ama Avusturya ve Rusya'nın giderek güçlenmesi karşısında, yüzyılın sonuna doğru yavaş yavaş geri çekilmeye başlamıştır. İkinci özellik ise, önemli Osmanlı limanlarının güneyden kuzeye doğru coğrafî değişimidir. Suriye ve Mısır limanları öncü durumlarını Batı Anadolu ve Makedonya'nın iç kesimlerinin çiftlik ürünlerinden doğal ambarları olan İzmir ve Selânik'e bırakmışlardır. Son olarak, ticaretin amacının değişmesiyle bağlantılı olan üçüncü özellik, baharat, ipek ve lüks maddeler ticaretinin 16. ve 17. yüzyıllarda yerini buğday, yün, hayvan derisi, 18. yüzyılda da bunlara eklenen pamuk ve tütünün ticaretine bırakmasıdır. McGowan 18. yüzyıla kadarki Osmanlı ekonomi-politikasını bütünüyle Ortaçağcıl ve Merkantilizm-öncesi olarak nitelemektedir.

Bu bölümde ortaya atılan sorunla ilgili olarak yazarın çıkardığı genel sonuç, toplam dünya ticareti içerisinde Osmanlı ticaretinin mütevazi bir payı olduğu ve 17. ve 18. yüzyıllardaki büyüme noksanlığının, ihracatı hedefleyen tarım sektörünün bu dönemde gelişiminin yavaş olduğu anlamına gelmesidir (s.171). Oysa, birçok olgu, Avrupa'daki talebin Osmanlı pazarında ve bundan ötürü de toprağın kullanımında meydana gelen değişiklikler üzerinde etkisi olduğunu göstermektedir.

Bu birinci bölüm ampirik bir araştırma olmadığı gibi, yeni ve olgusal materyaller de içermemektedir. Özellikle bir inceleme niteliğinde ve iyi bir tarih bilgisi temel alınarak yapılmış bir özettir. Bu zengin ve kesin sunuşa bazı küçük düzeltmeler getirilebilir. XI, 14 ve 23'üncü sayfalarda Karadeniz'in Rus ticaret gemilerine ilk kez açıldığı 1783'teki Rus-Türk Antlaşması'ndan söz edilmektedir. Rus ticaret gemilerinin İstanbul ve Çanakkale Boğazlarından geçişi, gerçekte çok daha önce, 1774'teki Küçük Kaynarca Barış Antlaşması'yla öngörülmüştü. 1783 Antlaşması ise, 1774 kazanımlarını yeniden onaylamış ve Rusya'nın ticarî çıkarlarını açık ve ayrıntılı bir biçimde güvencelere bağlamıştır.

"İnsanlar ve Toprak: 17 ve 18. yüzyıllarda Güney-Doğu Avrupa" başlıklı II. Bölüm (s.45-79), Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprak düzeni hakkında bilinen literatürün sistemleştirilmesidir. Yazar, klâsik Osmanlı toprak düzeninin hemen hemen tümüyle iç gelişmesinin ürünü olmasına karşın, uluslararası ekonomik eğilimlerin güçlü etkisi altında parçalandığını göstermektedir. Yeni bir olgu olan (ve pekiştirilmiş pazar-yönelimli tarım anlamına gelen) *çiftlik*, böylece 17. ve 18. yüzyıllardaki uluslararası gelişmeden soyutlanamaktadır. Bütün çiftlikler sadece yabancı pazar talebiyle bağlantılı olan pekiştirilmiş araziler değillerdir; ama böyle oldukları ölçüde, yeni yeni ortaya çıkan uluslararası bölgesel uzmanlaşma sistemi içerisindeki Osmanlı topraklarını temsil etmişlerdir.

McGowan *tımar* sisteminin ve *mirî* statünün doğası (mahiyeti) üzerindeki tartışmayı vurgulayarak *reaya* ile *sipahi*'nin hukukî durumlarını da tanımlayarak klâsik Osmanlı toprak düzeninin özelliklerinin kısa bir tasvirini yapmaktadır. Özellikle *tımar* sistemine değinen McGowan, Max Weber'i izleyerek, bu sistemi Batı Avrupa'nın "Vassalci" feodalizminden (s.47) ayırmak amacıyla, *tımar*'ın Batı Avrupa'da katedralin papaza bağladığı ödeneğin (*prebend*) benzeri olduğunu ifade etmiştir. Böyle bir açıklama, uzman olmayanlar için hazırlanmış, yerel kavram ve kurumları yalnızca en yakın benzerlerine (Batı Avrupa'daki benzerlerine) bakarak anlatan, herhangi bir genel incelemede elbette kabul edilebilir. Ancak, buradaki gibi, uzmanlarca okunacak (hem sadece Batı Avrupalı uzmanlarca değil) bir uzman kitabında, bu türden "çeviri"ler gereksiz görünmektedir. Üstelik *tımar* sözcüğü, Türkoloji tarih yazınında çoktan benimsenmiş bir terimdir. Bu dediğim, *reaya* sözcüğüne bir eşdeğer aranması ya da bunun "Osmanlı kolon'luğu" diye anlatılması için de geçerlidir.

Aynı bölümde, klâsik toprak kullanımının parçalanması ve *çiftlik* ekonomisinin ortaya çıkışı ile ilgili bir modelin oluşturulmasına da çalışılmaktadır. Toprak kullanımının dönüşümünde biribirine bağlı üç süreç tanımlanıyor; toprağın hazineden gaspedilmesi (ya da sürekli mülk edinilmesi), ekicinin toprağına elkonulması ve ticarî bir temel üzerinde geniş arazilerin yeniden düzenlenmesi.

Daha önce söylenildiği gibi, bu sayfalardan yeni bir şey öğrenilmesi söz konusu değildir; sadece zengin tarih araştırmalarında bu sorunla ilgili olarak ortaya konulan veriler sistemleştirilmektedir. Ancak, bunlara kitapta yer verilmemeliydi demek istemiyorum. Yazar bu bölümde, daha ileride de (V. Bölümde) tartışacağı birtakım kavram ve olaylar hakkındaki genel görüşlerini belirtmekte ve özellikle F.Braudel'in büyük yetkesi sayesinde bir kısım yazında yaygın bir görüş olan Osmanlı İmparatorluğu'nda ikinci bir serfliğin oluşmadığı savını paylaşmaktadır. Yazar, I. Bölümdeki gibi burada da, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişimini imparatorluk sınırları dışındaki olaylarla bağlamaya gayret etmektedir.

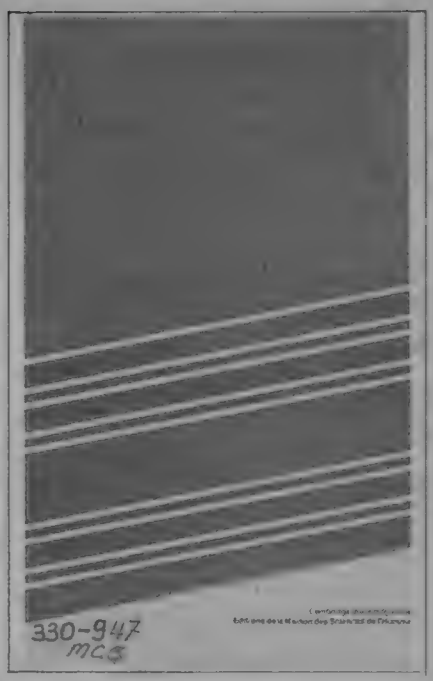

Bu bölümün en ilginç yeri, yazarın Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki eyaletlerinde bulunan çiftliklerin coğrafî konumunu izleme girişimidir. Bu, (tek bir istisnayla - Makedonya Devlet Arşivi'nden alınan bir *sicil* dışında) İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde saklanan çeşitli malî kayıtlardaki verilere dayanılarak yapılmıştır. Yazarın da belirttiği gibi, temel zorluk, Osmanlı defterlerinde (ister reayaya, ister askerî sınıfa ait olsun) sahipleri tarafından ekilen çiftliklerle bağımlı nüfus tarafından ekilen çiftlikler arasında bir ayrım yapmamış olması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. McGowan burada basit bir teknik geliştirmiş, 100 dönümün (bu normal bir çiftlik büyüklüğüdür) altındaki tüm çiftlikleri gözardı etmiştir. Diğerleri için ise, çiftliğin büyüklüğüyle üzerindeki evlerin sayısı arasında bir oran hesaplamış ve elde ettiği sonuçları iki haritaya uyarlamıştır. Bunlardan biri, 17. yüzyılın başlangıcını,öteki 17. yüzyıl sonlarından 18. yüzyılın ortalarına kadarki süreyi kapsamaktadır. Elde edilen tablo, 17. yüzyılın başlarında çiftliklerin cılız bir dağılımı olduğunu gösteriyor; daha açık bir ifadeyle, daha çok Kuzey ve Kuzey-Batı Bulgaristan, Sırbistan ve Makedonya'da bu sürecin başlangıcını belirtiyor. İkinci harita, Arnavutluk kıyıları, Tesalya ve Selânik'in iç bölgelerindeki çiftliklerin yoğunluğunu göstermektedir. Bulgaristan'ın Karadeniz kıyısı boyunca ve Dobruca'da çiftliklerin yüksek bir yoğunlukta kurulmuş olması, son derece ilginçtir ve şimdiye dek Bulgar tarihçiliğinin üzerine çalışmadığı bir konudur. İhtiyatlı bir biçim-

de olmakla birlikte, yazar sadece İstanbul pazarı için üretmenin verimsiz olduğunu da sorgulamaktadır. Tuna boyunca Balkan yarımadasının iç kesimlerinde çiftliklerin gelişmesi bir hayli daha zayıftır. Kuzey Ege kıyısında yer alan çiftliklerin zayıf gelişimi de şaşırtıcı olmaktadır.

İncelenen kaynakların ortaya koyduğu bir çiftliğin ortalama büyüklüğü hakkında yazarın çıkardığı sonuç, çok değerli görünüyor. Geniş (8.000 - 10.000 dönümlük) çiftlikler de vardır, ancak bunların istisna sayılması gerekir. Bundan, tipik bir çiftliğin küçük ve kural olarak 200-300 dönümlük olduğu sonucu çıkartılabilir. Bu da, o dönemde çiftliğin zenginleşmede (ve aynı zamanda sermaye yatırımında) henüz temel bir araç haline gelmediğini göstermektedir.

III. Bölüm, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1700-1815 yılları arasında Baş Vergisi verileri", 19. yüzyılın başlarına kadarki demografik eğilimleri saptamayı amaçlayan *cizye* kayıtlarındaki bilgilerin çözümlenmesini içermektedir. Akıl yürütmesinde, yazar aşağıdaki öncüllerden yola çıkmıştır: (1) 1691 reformuna kadar Osmanlı yönetimi *cizye*'yi yıllık olarak topluca bir temel üzerinden, *hane* başına olmak üzere toplamıştır. 1691'den sonra ise, değişik nedenlerle, bunun bütün ergin (15-75 yaş arası) erkeklerden toplanması yoluna gidilmiştir.[1] (2) Bazı çekinceleri olmasına karşın, yazar, Barkan tarafından öne sürülen ve Osmanlı İmparatorluğu tarihçilerinin büyük bir çoğunluğunca benimsenen, ortalama *hane* halkı sayısı için 5 çarpanını kabul edip, 1691 sonrası dönemle ilgili olarak ise 3 katsayısını benimsemiştir (yani sanayileşme öncesi toplumda ergin erkekler sayısının toplumun tüm nüfusuna oranı 1:3'tür.) (3) Söz konusu verilerin güvenilirliği hakkında, yazar bunların doğruluğunu rahatlıkla kabul edebileceğimizi inandırıcı bir biçimde savunmaktadır. Olası bazı sapmalar ise, nüfusun abartılmasından çok, gerçekte olduğundan daha az gösterilmesi yönünde olabilir.

Yazar bu öncüllerden hareket ederek ve N.Todorov'un 1490 ve 1831 yılları için,[2] Barkan'ın 1530 yılı için,[3] kendisinin de 1700-1815 dönemi için İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'ndeki *cizye* kayıtlarından çıkardığı istatistiklerle karşılaştırmalar yaparak, aşağıdaki sonuçlara ulaşmaktadır. (1) 18. yüzyıl verileri, nüfusun tedrici, fakak sürekli artışını gösteriyor. (2) 19. yüzyıl başları için olduğu gibi, 15. yüzyıl sonları ve 16. yüzyıl başları için çıkarılan istatistikler de, nüfusun 1700'lerdekinden çok daha büyük olduğunu yansıtmaktadır. Bu veriler, açık bir biçimde 15, 16 ve 18. yüzyıllarda nüfusun arttığını ifade etmektedir. Ancak, 1700 yılı için saptanan sayılar McGowan'a göre, nüfusun dalgalanmalı gelişimi gibi bir şey olmaktan ziyade, bir *demografik felâket* sonucu olduğunu düşündürmektedir.

McGowan'ın (Osmanlı Avrupa'sının Nüfus Toplamı Hakkında) sunduğu tablo (s.83,85) şöyle görünüyor:

1490 yılı	(N.Todorov)	3 milyon (600.000 hanex5)
1530 yılı	(Barkan)	4 milyon (800.000 hanex5)
1700 yılı	(McGowan)	2 milyon (635.835 hanex3)
1815 yılı	(McGowan)	3 milyon (932.322 hanex3)[4]
1831 yılı	(N.Todorov)	4 milyonun üstünde

(3) Yazar, 17. yüzyıldaki *demografik felâket*'in, şimdilik kanıtlanamadığı için, çoğunun varsayımsal olduğunu söylediği olası nedenlerini sıralamıştır. Bunlar arasında, savaşlar, eşkiyâlık, tifo salgınları ve iklim değişikliği gibi faktörleri ileri sürmektedir. Ancak kendisinin de vurguladığı gibi, bu etkenler yalnızca 17. yüzyıl için geçerli olamazlar. Ondan ötürü, *"besbelli* ki, çok büyük olan nüfusun gerilemesi hakkında daha öte varsayımsal açıklamalar"ı bir yana bırakmıştır.

Fakat, McGowan'ın gözlemlediği nüfus gerilemesi acaba gerçekten *besbelli* mi?

(1) Rakamlarla ilgili bazı irdelemeler:

(a) N.Todorov 1490 yılı için (dul kadınların hane reisi oldukları örnekler dışında) 579.345 *cizye-hanesi* göstermektedir. Karşılaştırma yaparken yalnız bu sayıya değinmek amacımıza uygun düşüyor. Oysa, belki içlerinde ergin olmayanların da bulunduğu gözönüne alınarak, dul kadınların hanelerinden 3 ya da 4 kere daha az vergi toplanmıştır. 18. yüzyıl başlarının cizye kayıtlarına yansıyan yetişkin erkek nüfusu, yukarıdaki 15. yüzyıl sonları için hesaplanmış rakama karşılık gelmektedir. (b) Barkan'ın 1530 yılı için verdiği gayrı-Müslim hanelerin sayısı 804.483'tür. Barkan ve N.Todorov'un istatistiklerini karşılaştıran McGowan "gözle görünür bir üçte birlik artış"tan söz ediyor (s.84). Bu da binde 7'lik bir ortalama yıllık artış demektir. Aynı dönemde Fransa'nın binde 2'lik ortalama yıllık artışı ve daha da düşük olan İngiltere'nin ortalama yıllık artışı ile yanyana konulduğunda, bu oranın pek uygun olduğu söylenemez.[5] Barkan'ın verilerinde *avarız-haneleri*'ne, yani ölçülemeyen miktarlara gönderme yapılmıştır. Bizim görüşümüzce, McGowan bu bağlamda Barkan'ın verilerini, 1490 ile 1530 yılları arasındaki 40 yıllık süre içerisinde hızlı bir nüfus artışı olduğunu kanıtlamak için, yukarıdaki nedenle kullanamaz.

(2) *Cizye* vergisini hane başına toplama ile kişi başına toplama arasındaki 1691 sınırının kesinliği, bazı kaynaklar tarafından sorgulanmaktadır. 1685 yılında Varna ve kazaları için tutulan ve yayımlanan *cizye* kayıtlarından öğrenildiğine göre, kayıtlar hane üzerinden yürütülmekteydi. Gene bu kayıtlardan öğrenildiğine göre, bağımsız haneler babadan oğula ve erkek kardeşe geçmektedir. Yazarlar *hane*'yi küçük bir basit aile olarak tanımlıyorlar.[6] Bunun bir başka yorumu da şöyle verilebilir: vergilendirilebilir bir birim olan hane, vergilendirilebilir ergin erkekle özdeştir. Bu yorum, olgularla daha çok doğrulanmıştır. Rodoplar'da 1615 ve 1639 tarihli iki kayıtta aynı arazi için, ilk durumda vergi hanelerden, ikincisindeyse bireylerden toplanmıştır ve rakamlar, yaklaşık olarak birbirinin aynıdır.[7] Öyleyse, biz şimdilik daha 1630'larda *cizye*'nin Baş Vergisi diye toplanmasının evveliyâtı olduğunu kabul edebiliriz; yahut daha kesin bir biçimde söylemek gerekirse, arada yalnızca bir terminoloji farkı vardır.[8] Yukarıdaki örnek, elbette tümevarım yoluyla genel bir kanıt haline getirilemez ve 15. yüzyıl sonlarına kayıtsız şartsız uygulanamaz. Yine de, bu örnek 1691 öncesi dönem için 5, 1691 sonrası dönem için 3 çarpanının kullanılmasıyla ilgili kategorik yaklaşımı açık bir biçimde çürütmektedir. Böyle olmakla birlikte, 15. yüzyıl sonlarında *hane*'nin vergilendirilebilir kişiyle özdeş olduğunu varsayarsak, (hiç kuşkusuz, bunu iddia edemeyiz; böyle bir yorumun yanında ya da karşısında olabilecek somut kanıtlardan yoksunuz), 1490 yılı nüfusu için yaklaşık rakam 600.00 x 5 = 3 milyon değil, 579.345x3 = 1.738.035 ya da 1.7 milyondur. Bu ise normal olarak 1700 yılı için hesaplanan 635.835x3 = 1.907.505 ya da 1.9 milyonla uyuşmaktadır.

(3) Uzun bir dönemin yalnız başlarına ve sonlarına ait rakamlarla yapılan bir karşılaştırmadan, belirli bir süreç taslağı oluşturmak (bu örnekte olduğu gibi, bir *demografik felâket*'ten söz etmek) için gerekli veriler elde edilemez. Olsa olsa, eğer elimizde bu konuyla ilgili ek bir bilgi yoksa, bir *felâket*'ten değil, yaklaşık olarak durulgan (statik) bir nüfustan söz edebiliriz. Biz McGowan'ın 1700 yılı verilerini, kendi saptadığı alanlara göre (Kuzey-Batı, Kuzey-Doğu, uzak Kuzey-Doğu, Güney-Batı ve Güney-Doğu), N.Todorov'un 1490 yılı verileriyle karşılaştırmaya çalıştık. Bizim bu girişimimiz, her şeyden önce, bilgi çakıştırmalarının son derece noksan ve ille de karşılaştırma yapılacaksa, gayet kaba olduğunu gösterdi. Buna karşın, Güney-Batı (Epirus ve Peloponnesos'u içine alarak Arnavutluğun bir kesimi) ve Güney-Doğu (Trakya'nın Ege kıyısı, Güney Makedonya, Tesalya ve Atina) gözönüne alındığında, yapılan karşılaştırma pek yüksek olmayan, ama kesin bir nüfus artışına işaret etmektedir. Kuzey-Doğu (Kuzey-Doğu ve Güney-Doğu Bulgaristan ile İstanbul'un hinterlandı) ve uzak Kuzey-Doğu (Dobruca) verileri birleştirildiğinde, 1490 yılı kayıtlarındaki bu alanlara ait veriler çok eksik olduğu için, herhangi bir karşılaştırma yapamamaktayız. Yine de bunlar bir şey gösteriyorlarsa, nüfusun büyüme eğiliminde olduğuna işaret etmektedirler. Sa-

dece Kuzey-Batı alanı (Sırbistan, Kuzey-Batı Bulgaristan, Kuzey Makedonya ve Kuzey Arnavutluk) bir nüfus azalması gösteriyor. Burada, bir yandan, 16. yüzyıl başlarında Bosna'da ve 17. yüzyılda Arnavutluk'ta İslâmlaştırma yoluyla Hıristiyan nüfusun azalması yansımaktadır. Bu durum için, herhalde *demografik* değil, o sözcüğü kullanmak çok isteniyorsa, *dinî* veya *etnik* bir *"felâket"*ten söz edilebilir; nüfus yok olmamış, sadece bir başka dinî benimseyerek Müslüman kayıtlarına yazılmıştır. Diğer yandan da, 1700 yılına ilişkin rakamların Kuzey-Batı alanı için, tam da 1690'da -çeşitli yazarların Sırbistan ve Balkan Yarımadasının Güney-Batı bölgelerinden 70.000 ile 200.000 kişinin kitle halinde başka yerlere göçtüğünü söyledikleri- Sırpların Büyük Yeniden-Yerleşimi sonucundaki en büyük nüfus düşmesini yansıtıyor olması pekalâ mümkündür. Yine burada da, bir *demografik felâket* sorunu değil, kitlesel bir siyasal sığınma söz konusudur.

"Osmanlı Mâlî Coğrafyasına Bir Bakış: 1641-1834 Vergi Dairesi *(avarız-nüzül)* Sistemi" başlıklı IV. Bölüm de, yazarın İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde yaptığı çalışmanın sonuçlarını kapsamaktadır. Bu bölümde düzensiz vergiler olan *avarız* ve *nüzül* ve bunların karşılıklı etkileşim aşamaları gözlemlenmiştir. Yazar, bunların gelişimini dört evreye ayırmaktadır: (1) [Varsayımsal olarak) *avarız,* arasıra alınan bir aynî vergi; *nüzül* mevcut değil; (2) *avarız* arasıra nakit olarak alınan bir vergi; *nüzül,* ona alternatif olarak arasıra alınan bir aynî vergi; (3) *nüzül*'ün paralaştırılması (monetitizasyonu) ve her iki verginin birlikte toplanmaya başlanması; (4) her iki verginin de saptanmış oranlarda yıllığa bağlanması ve bunların *in tandem* (ardarda) toplanması.

Avarız- hane'nin büyüklüğünün saptanması girişimi, bunun oranının arazi, dönem, tip ve vergilendirilen nüfusun özelliklerine göre değiştiğini, dolayısıyla evrensel (genel-geçer) bir katsayının çıkarılamayacağını göstermektedir.

Yazar, kayıtlardan elde edilen verilerin ekonomik ve demografik gelişmede ne ölçüde bir gösterge olabileceği sorununa özel bir ilgi duymaktadır. *Avarız-nüzül*'ün toplandığı üç bölgenin, (Rumeli, Batı Anadolu, Suriye'yi de içine almak üzere Doğu Anadolu) karşılaştırılması, Avrupa vilâyetlerinde daha yüksek bir refah derecesini ve/veya nüfusun daha yoğun olduğunu ifade eden, Rumeli'nin üstünlüğünü göstermektedir. 17. yüzyılda devletin toplam mâlî geliri içerisinde önemli bir yeri olan *avarız-nüzül* 1680'lerden sonra öneminden çok şey yitirmiştir. Bu durumda, McGowan 17. yüzyıldaki *demografik felâket*'in etkisiyle ilgili bir kanıt daha bulmuştur. Bu bölümün ekindeki tablolarda da görüldüğü gibi, özellikle nüfus kaybının gözlendiği Kuzey-Batı bölgesi, *avarız-nüzül*'ün toplanmasında hariç tutulmuştur. Bu, sınır bölgelerinin böyle düzensiz vergilerden bağışık kılınması yolundaki devlet politikasını yansıtmaktadır. *Avarız-nüzül* hasılatı, nüfus artışının açıkça gözlendiği 16. yüzyıl boyunca da önemini yitirmeye devam etmiştir. *Avırız-nüzül*'ün gelişimi, düpedüz merkezî hükûmetin vergi politikasının değişimini izlemektedir.

"1620-1830 yılları arasında Batı Makedonya'da Çiftlik Tarımı ve Mâlî Uygulama" başlıklı V. Bölüm, Bitola ("Manastır") kaza'sındaki tarım ilişkilerinin gelişmesi üzerine, çok iyi belgelenmiş bir incelemedir. Yazar, bu yöreyi iki nedenle seçmiştir: (1) Çiftlik tarımı Bitola kazasında oldukça gelişkindir; (2) Balkanlarda hemen hemen sadece bu kazada *sicil*'lerin tamamına yakın bir bölümü muhafaza edilmiştir.

Kısacası, kitapta, Üsküp'teki Makedonya Devlet Arşivi'nde saklanan Bitola sicilleri koleksiyonu tarihî bir kaynak olarak nitelendirilmektedir. McGowan, bu kazanın coğrafî ve idarî tasvirini yapmakta, cizye kayıtlarını temel alarak nüfusun hareketi ile ilgili verileri incelemekte ve arazinin ekonomik rolünü çözümlemektedir.

Yazarın ilgilendiği temel sorun, çiftlik ekonomisinin gelişimidir. İncelemede tımar'dan farklı olarak ve doğrudan doğruya üretici olmayan bir kimsenin mülkiyet hakkına yaklaşan, pazara açılmayı ve toprak sahibi olan hakkını amaçlayan tekürün (monokültür) eğilimi, çiftliğin temel nitelikleri olarak gösterilmektedir. Yazar, çok ayrıntılı ve iyi belgelenmiş bir biçimde, özellikle eski tımar sınıfının ve (yargı aracılığıyla) merkezî otoritelerin konum ve uygulamalarına değinerek, çiftliğin oluşumundaki değişik yolları incelemiştir. Ayrıca çiftliklerin oluşumundaki iki doruk noktayı da belirtmiştir: 17. yüzyıl sonları ve 18. yüzyıl sonları. Kaza'daki vergi sisteminin taslağını çizmiş ve değişik türlerdeki vergiyerin biribirlerine göre durumunu, bu sistemle ilişkileri içinde anlatmıştır.

Belirli bir yerde, vergileri insanların nisbî mâlî güçlerine ve zamanla ortaya çıkan somut değişikliklere uygun olarak yeniden düzenleyen *tevzi* (paylaştırma) listelerinin eleştirel incelenişinden önemli sonuçlar çıkarılmıştır. 17. yüzyıl sonlarından 1820'lere kadarki süre için hazırlanmış bu türden listeler vardır. Ama şüphesiz, yapılan incelemelerin en ilginci, Bitola kazasındaki çiftliklerin sayısı ve büyüklükleriyle ilgili olanıdır. Bu çözümleme, çiftliklerin (farklı listelere göre sayıları 362'den 476'ya kadar değişmektedir) sayısında bir yüzyıldan daha uzun bir süre içerisinde önemli bir değişiklik olmadığını göstermektedir. Küçük çiftliklerin (ortalama büyüklükleri 200-300 dönüm dolaylarındadır) yaygın olmasının dışında, bu kaynaktan çiftliklerin büyüklükleriyle ilgili kesin sonuçlar çıkarılamamaktadır.[9]

McGowan'ın kitabında incelediği sorunlar dizisi, her bakımdan bir örnek çalışma olan bu yerel incelemeyle son bulmuyor. Monografideki tartışmalı bazı formülleştirmeler gözardı edilirse, bu çalışmanın en azından düşünmeye ve daha ileri araştırmalara yönlendirici olduğu söylenebilir. Yazarın zengin Osmanlı arşiv materyalini araştırıp inceleme yolunda sarfettiği olağanüstü çaba tartışılamaz ve çok büyük övgüye lâyıktır. Özgül Osmanlı gelişiminin dünya perspektiflerinin taslağını çizme gayretleri de, eşit ölçüde önemli ve değerlidir.

MARİA N.TODOROVA
Çeviren: Sibel AKYEL

Études balkaniques, 1983/2, s.111-15.

[1] Bu görüş, şu yazarlar tarafından da paylaşılmaktadır: *Encyclopedia of Islam*'da Halil İnalcık; H.Hadjibegic, *Glavarina u osmanskom carstvu* (Sarajevo, 1966); E.Grozdanova, Za dançnata edinitsa khane v demografskite proyçvaniya - *Istor, pregled,* 1973, kn. 3.

[2] N.Todorov Za demografskovo sıstoyanie na balkanskiya polyostrov prez XV-XVI v. - *GSU, FİF,* cilt 53, 1960, kn. 2; N.Todorov, *Balkanskiyat Grad XV-XIX v.* (Sofya, 1972), s.296, 313, 316.

[3] Ö.L.Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler," İktisat Fakültesi Mecmuası, cilt XV, 1953-54, s.237.

[4] McGowan 1815 rakamlarının düşürüldüğü kanısındadır.

[5] C.McEvedy ve R.Jones, *Atlas of World Population History* (1978) s.43, 57.

[6] E.Grozdanova, St. Andreev, Poymenen registır na naselenigo vıv Varna i Varnenska Kaza og 1685 g. *İzvestiya na Narodniya Muzey,* Varna, cilt III (XVII) 1967, s.217.

[7] P.Gruevski, *Novi danni za nyakoi cela ot severnite sklonove na Rodolnite spored dokument na staroturski ezik* (Rodolni, 1982), kn. 3, s.29.

[8] *Hane* gibi bir kavramı yorumlarken bilgiçliğe kaçmamamız ve bu sözcüğün iyice tanımlanmış bir anlamı, kesinlikle belirlenmiş bir büyüklüğü olduğunu sanmamamız, tersine her bir özgül örneğin üzerine eğilmemiz gerektiği, 15. yüzyıl ortalarına ilişkin kimi kaynaklardan da anlaşılmaktadır. (*Timarski registır za Tırnovsko. Turski izvori za bılgarskata istorayi.* Seriya XV-XVI, cilt I, Sofya, 1964, s.21-60). Bunlarda *hane* terimiyle, yalnızca evli ergin erkekler anlatılmakta, bekârların pek çokları da kendi evlerini açmadıkları ve babalarının hanelerinin bir bölümünü oluşturdukları halde, ayrı bir sütuna yazılmaktadır.

[9] Ortalama çiftliğin mütevazi bir büyüklükte olduğunu gösteren bu tablo, 1860'larda Edirne ve Plovdiv'in kazalarındaki toprak ilişkileri hakkında daha yakın zamanlara ait bilgilerle de doğrulanmaktadır. Edirne'deki bir Rus konsolosu tarafından Trakya tarımı hakkında 1864'te yazılan ve N.Todorov'un yayımladığı rapora bakınız: Novi danni za agrarnite otnoşeniya u nas prez 60-te godinni na XIX v., *Istor.pregled.*, 1958, kn. 5.

SERVER TANİLLİ

yüzyılların gerçeği ve mirası

İNSANLIK TARİHİNE GİRİŞ

I

İLK ÇAĞ

2. BASKI

1250 TL.

İsteme Adresi:
SAY Kitap Pazarlama
Nuruosmaniye Cad. Türbedar Sok. 4/1 Cağaloğlu-İstanbul
Tel:528 17 54

Not:Tek isteklerde 1000 TL. posta pulu gönderilmesi rica olunur.

Osmanlı İmparatorluğu Neden Battı?

VEHBİ BELGİL

Fransız Kamu Hukuku kuramcısı Montesquieu, 1721'de yayınladığı *Acem Mektupları* adlı yapıtında, Osmanlı İmparatorluğu'nun iki yüzyıla varmadan batacağını haber vermiş ve bu tahmin doğru çıkmıştır.

Neden?

Montesquieu gâipten haber veren biri değildi. Görüşünü sağlam temellere dayandırıyordu. Bunlar şöyle özetlenebilir:

• Paşalar, vâliler, mevkilerini para ile satın aldıkları için vilâyetlerine beş parasız gelirler ve halkı, fethedilmiş bir ülke gibi, soyarlar. Emirlerindeki başıbozuk kuvvetler vâlinin kaprislerine göre hareket ederler.

• Kaleler bakımsızdır, kentlerde nüfus azalmaktadır, ekip biçme ve ticaret tamamen bırakılmıştır.

• Sert bir rejimle yönetilen ülkede herkesin ettiği yanına kâr kalır: Toprakları işleyen Hıristiyanlarla haraçları toplayan Yahudiler binbir ezâ, cefa ile karşılaşırlar.

• Toprakların kimlere ait oldukları belli değildir. Bu nedenle, kimse bunları işletmez. Yöneticilerin kaprislerini önleyecek ne senet, ne sepet vardır.

• San'atlar o kadar ihmal edilmiştir ki, askerlik sanatı bile bırakılmıştır. Avrupa ülkeleri bu alanda her gün yeni ilerlemeler kaydederken onlar eski câhilliklerinde inad ederler ve yeni buluşları, ancak, kendilerine karşı binlerce kez kullanılmalarından sonra kabule yanaşırlar.

• Deniz işlerinden, gemi yönetiminden bir şey anlamazlar. Söylendiğine göre, bir kaya kovuğundan çıkan bir avuç Hıristiyan Osmanlılara ter döktürür, imparatorluğu yorgun düşürür.

• Tokat'tan İzmir'e kadarki yerlerde kent denmeye değer bir tek şehir bulamazsınız. Bu geniş topraklarda, sadece İzmir'e, zengin ve güçlü bir kent gözü ile bakılabilir. Onu da bu hale getiren Hıristiyanlardır. Türkler öbür kentleri de bu hale getirememektedirler.

• Bu hasta vücut yumuşak ve ılımlı bir idare ile değil, şiddetli tedbirlerle ayakta durmaktadır. Bu da, devleti, yiyip bitirmekte, için için kemirmektedir. Bu nedenle de, bu koca imparatorluk, iki yüzyıl geçmeden yeni bir istilâcının zaferlerine sahne olacaktır.

Yapıt neden yazıldı?

Sözünü ettiğimiz düşünceler, Montesquieu'nün Acem Mektupları *(Lettres persanes)* adlı yapıtının 19. mektubunda yer almaktadır. Bilgin'in kendi ülkesi o zamanlar aşağı yukarı aynı durumda idi, yani 1721 yılında. Zamanın bütün düşünürleri Fransa'nın A'dan Z'ye bütün kurumlarını en acı biçimde eleştiriyorlardı. Nitekim, bu eleştiriler, sonradan, 1789 Fransız Devrimi'ne götüren yolu açmıştır. Montesquieu bu durumda neden Osmanlı İmparatorluğu ile uğraşmıştı? Nedeni basitti: Bilgin, yapıtında, yani Acem Mektupları'nın bütününde, kendi ülkesini eleştiriyordu. Mektuplar Usbek ve Rica adlı iki İranlı'nın Avrupa ülkelerinde ve özellikle Fransa'da gördüklerini anlatıyordu.

Mektupların muhatapları da, kendilerine, İran'da olup bitenler hakkında bilgi veriyorlardı.

Bilgin, yapıtı için, böyle mektuplaşma yöntemini seçmişti. Böylece, konudan konuya atlayıp her soruna eğilmek kolaylaşıyordu. Sonra, Fransa'yı bir yabancı gözüyle göstermek, eleştiriyi güçlendiriyordu.

Mektupların muhatapları, özellikle İran sarayında dönen dolaplar, kadın entrikaları hakkında efendilerine bilgi veriyorlardı. Bu yolla, seks konularına dokunmak ve Fransa'yı o bakımdan da eleştirmek kolay oluyordu. Montesquieu böyle yapmakla sadece zamanı okuyucularının isteklerine uygun davranmış olmuyor, aynı zamanda, Fransız toplumsal düzenini daha acımasızca eleştirebiliyordu. Eleştiriler ciddi görünüşlü bir kitapta yer alsaydı yazarın başı belâya girebilirdi.

Bilgin, yapıtı için neden Doğu'dan iki kişiyi seçmişti? Aynı eleştirileri, başka bir yolla da yapamaz mı idi?

Montesquieu bu konuda zamanının bir modasından yararlanmıştır. 18. yüzyılın ilk çeyreği, Fransa'nın Doğu meselelerine çok ilgi duyduğu bir dönemdi. Galland

adlı bilgin tarafından çevrilen *Binbir Gece Masalları* görülmemiş bir ilgi toplamıştı. Masallar 1704 - 1717 tarihleri arasında peyderpey yayınlamış ve yalnız Fransa'da değil, bütün Avrupa'da ekmek peynir gibi satılır olmuştu. Bunlarda tasvir edilen Doğu, esrarlı bir Doğu idi. İki İranlı'nın mektupları biçiminde yazılmış olan yapıt, Binbir Gece Masalları'nın bu büyük ününden de yararlanmış oluyordu.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Montesquieu, aldığı bütün bu önlemlere rağmen yapıtını Fransa'da değil, Hollanda'nın Amsterdam kentinde bastırmıştır. Hem de imzasız olarak.

Kitap, dediğimiz gibi, bir anda büyük ilgi toplamış, yazarı, bütün aydın çevrelerinin konuğu durumuna gelmiş, bir anda üne ulaşmıştır.

Kitabının yayınlanıp kapışılmasından sonra, Mostesquieu'yü, Avrupa gezisine çıkmış görüyoruz. Amacı, dönemi devletlerinin anayasalarını incelemek ve bunların uygulanış biçimlerini görmekti. Bu gezilerine Almanya'dan başlamış, sonra Avusturya, İtalya, İsviçre ve Hollanda' da devam etmiştir. 1729'da da İngiltere' ye geçmiştir. Burada saray çevrelerine tanıtılmış, soylu kulüpleri ile temasa geçmiş, İngiltere'nin en büyük bilimsel kuruluşu olan Royal Society'ye üye kabul edilmiştir. Bunun dışında, bilgin, İngiliz gazetelerini okuyor, İngiliz Parlamentosu'nun toplantılarına katılıyor, notlar alıyor, tahliller, mukayeseler yapıyor, bunlardan sonuçlar çıkarıyordu.

İşte bu iki yıllık İngiltere gezisi Montesquieu'nün "Montesquieu" olmasında çok büyük rol oynamıştır. Nitekim, bilgin, *Yasaların Ruhu* adlı dünyaca ünlü yapıtını bu gezisi sırasındaki gözlemlerine dayandırmıştır.

Osmanlılarla ilgili görüşler

Montesquieu'nün yukarda özetlediğimiz görüşleri yerinde idi. Bozukluklar almış yürümüştü. Fakat, bunların ülkeyi felâkete götürmekte olduğunu görmek için keskin bir zekâya dayanan keskin bir görüş gerekli idi. Çünkü, o sıralarda, yani 18. yüzyılın 20'li yıllarında Osmanlı İmparatorluğu en görkemli dönemini yaşıyordu. Evet, devlet 1699 Karlofça Anlaşması ile birçok yerleri kaybetmişti. Fakat, kısa bir süre sonra bunları genel olarak geri almıştı. III. Ahmet ile sevgili sadrâzamı İbrahim Paşa yenilginin sözünü ettirmiyorlardı. Hattâ, bunu unutturmak için Lâle Devri diye anılan dönemi başlatmışlardı.

Ama, sağduyu sahipleri İmparatorlukta her zaman var olmuştu. Koçi Bey bunlardan biri idi. I. Ahmet (1603 - 1617), Deli Mustafa, Genç Osman (1618-1622), IV. Murat ve Deli İbrahim dönemlerini yaşamış, saray hizmetlerinde bulunmuş olan Koçi Bey ülkenin uçuruma gittiğini görmüş, bunu önlemek için iki risale kaleme almış, bunların birincisini Murad'a, ikincisini İbrahim'e sunmuştu.

Aynı eleştirileri ve bunların düzeltilmesi çarelerini Kâtip Çelebi (1609-1657) de *Düstur-ül Amel li-ıslah-ül-halel* (Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar) adlı yapıtında gözler önüne sermişti. Kâtip Çelebi, bunda, Montesquieu gibi, reâyanın, yani Hıristiyan tebeanın kötü durumunu anlatıyor, ordunun sorunlarını ele alıyor ve Hazine'nin doldurulması yollarını göstermeye çalışıyordu. Hazine işlerinde, özellikle, gelir ile gider arasındaki artan açıklara dikkati çekiyordu.

Ve Nâbi

Fakat, bence, bunların hepsinden önemli olduğu halde dikkatleri bir türlü çekmemiş olan yapıt, Urfalı şair ve düşünür Nâbi'nin *Hayriyye* adlı manzum nasihat kitabıdır. 1642-1712 yılları arasında yaşamış olan Nâbi, yapıtını 1701'de, yani Karlofça Andlaşması'nın imzalanmasından iki yıl sonra yazmıştır.

Şâir, 35 kadar konu üzerinde görüşlerini açıklamıştır. Zamanının bilimleri, İstanbul'un kültürümüzdeki yeri, dil konuları, valiler, fakirler, tarım, parayla mevki satın alma, İlmiyye sınıfı, kadınlar, tıp... gibi konularda düşüncelerini büyük bir vuzuhla açıklamıştır. Fakat, bu çok değerli yapıt, edebiyat tarihçilerimizce, diğer birçok konularda olduğu gibi, en olmayacak yönleri ile ele alınmıştır.

Nâbi'nin bu yapıtı, kendisinden sonra gelenlere de örnek yapıt olmuştur. Sünbülzade Vehbi, oğlu Lûtfi için yazdığı *Lutfiyye* için Nâbi'nin kitabından esinlenmiştir.Hayriyye, bu bakımdan da çok önemli bir yapıttır.

Ancak, ben burada, şimdilik bu yapıtlardan sadece söz etmekle yetinerek bunların incelenmesini başka yazılarıma bırakacağım için, yine Montesquieu'ye dönüyorum.

Nasıl anlamıştı?

Montesquieu ülkemize gelmemiştir. Fakat, zamanının bütün siyaset yazarları gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumu hakkında bilgi sahibi idi. Kendisi 1689'da doğmuş, 1755'te ölmüştü. Kamu Hukuku kuramcısı olarak, onu herşey ilgilendiriyordu. Bir devletin, bir uygarlığın doğuş ve uyanış nedenleri üzerinde de çok kafa yormuştu. 1734'te yazmış olduğu *Romalıların Yükseliş ve Doğuş Nedenleri Üzerinde Düşünceler* adlı yapıtı bunun kanıtı idi. Böyle bir düşünür, döneminin cihan imparatorluğu olan Osmanlı İmparatorluğunda olup bitenlere sırtını dönemezdi.

Bilgin, ülkemiz hakkındaki düşüncelerine nasıl ulaşmıştı? Kuşkusuz okuyarak, gezginleri dinleyerek.

Örneğin, askerlik alanındaki buluşların kendilerine karşı binlerce kez kullanılmasından sonra bile benimsenmediğini Kanuni döneminde İstanbul'da Avusturya büyükelçiliği yapmış olan Busbecq'in Mektuplarından öğrenmiş olabilir. Büyükelçi, 1 Haziran 1560'ta yazmış olduğu bu mektubunda şu ilginç olaydan söz etmiştir:

Hırvatistan'da, bir sınır çatışmasında, bizimkiler yenilir. Haber, İstanbul'da, Divân-ı Hümayuna akseder. Divan Paşaları, haberi getiren atlıyı çağırıp sorguya çekerler:

- Siz kaç kişi idiniz?
- 2.500 kişiden fazla.
- Onlar kaç kişi idiler?
- 500. Belki daha fazla. Ama 500 diyebiliriz.
- Peki, Sultan Süleyman'ın ekmeğini yemiş ve bu kadar kalabalık olan sizler bir avuç gâvura yenilmekten utanmadınız mı?
- Biz onların gücü karşısında değil, ateşli silâhları karşısında yenildik. İş sadece cesarete kalsa idi, evvel Allah hepsinin hakkından gelirdik. Fakat, kâfirler bize, Doğa güçlerinden biri olan ateşle saldırdılar. Ateşe kim dayanabilir?

Bunun üzerine, ateşli silâhlarla talim görmek üzere bir birlik ayrılır. Fakat, birlik hiçbir başarı göstermez. Önce, şimdiki gibi, yedek parça sorunu ortaya çıkar. Bozulan tüfekler, bu yüzden, işe yaramaz hale gelir.

Sonra, bu tüfeklerde kullanılan kara barut askerin giysilerini, silâhlarını simsiyah yapar. Yan tarafa asılan barut torbaları da çirkin bir görünüm içindedir. Bu nedenle, öbür askerler, kendileriyle "eczacı" diye alay ederler. Sonunda, tüfekler bırakılır, yine ok ve yaya dönülür.

Bu olay, Montesquieu'nün kitabını yazmasından 160 küsur yıl önce geçmiştir.

Buna benzer bir olaya Baron de Tott' un kitabında da rastlıyoruz. *Türkler* adı ile dilimize çevrilmiş olan bu yapıtda, Baron de Tott, yetiştirilmek üzere emrine verilen mühendislerin, bir üçgenin açıları toplamının kaç derece olduğunu bilmediklerini, bunlardan birisinin "Üçgenine göre değişir" dediğini anlattıktan sonra (s. 306) ordunun güçlendirilmesi için dökülen ve Kâğıthane'de halkın önünde ilk kez denenecek olan topların, namluları domuz kılından fırçalarla yağlanıyor diye imha edilmek istenmesini anlatır (s. 277-280).

Baron de Tott'un anıları 1784'de, yani, Montesquieu'nün Acem Mektupları' nın yayınlanmasından 63 yıl sonra çıkmıştır. Bu süre içinde durum daha da kötüleşmiştir.

Şunu eklemek gerekirki, böyle bozukluklar hemen her ülkede olur. Fakat, sonradan düzeltilir. Montesquieu'yü haklı çıkaran, imparatorluğun sahipsizliği olmuştur. Evet, imparatorlukta pek çok işler kötüye gidiyordu. Fakat, en kötüsü bunların düzeltilmesi için, başta saray, kimsenin kafasını hiç yormaması ve aydınların uyarılarının kulak ardı edilmesi idi. İşin daha da tuhafı, devletin güçlendirilmesine nereden başlanması gerektiğini

kimsenin bilmemesi idi. Nitekim, 5-6 yıl sonra III. Selim devletin ıslahı için ileri gelenlerden mütalâa istediği zaman "sadra şifa" olabilecek bir sonuç elde edememiştir. Bu mütalâalar hakkında, Cevdet Paşa, 12 ciltlik tarihinin 6. cildinde şöyle yazar:

"Kaldı ki, o vakit Avrupa'da yayınlanan savaşla ilgili bilimlerden bahseden kitaplar Türkçeye henüz çevrilmemiş olduğundan talim ve tanzim-i asker meselesinin İstanbul'ca nazariyatı bile bilinmemekte idi.

Pâdişahın emri ile nizam-ı devlete dair lâyiha sunan kimselerin bazıları savaşta bulunmamış, bulunanlar askerlik talimlerini sadece karşıdan seyredip askerlerin nasıl tertip edilip, ne biçimde talim edildiklerini ve zabıta ve nizamlarının ne olduklarını asla öğrenmemişlerdi.

İnsan ise, bilmediği şeyleri daima bildiklerine benzeterek fikir sahibi olduğundan lâyiha sunanların kimisi mevcut ocakların mümkün olduğu kadar ıslah edilmesini, kimisi, Nizam-ı Cedid diye yine eski bildiği asker sınıfı türünden bir tür asker tertibini önermiş olduğundan söz konusu lâyihalarda bu bahse dair önerilen görüşlerin kimisi yanlış, kimisi maksadın dışında kalmışlardı. Bu konuda görüşler ve fikirler o kadar birbirine zıt bir hal almıştı ki, bu kadar zıt görüşün ortak noktasını bulmak asıl sorunu çözmekten daha güç olmuştu." (s.7)

Devlet adamlarımızın, o zaman için dünyadan haberdar olmadığının bir başka örneğini, yine Cevdet Tarihinden öğrenmekteyiz (Cilt II, sayfa 184-190):

İki-Sicilya (Napoli ve Sicilya) kralı iken 1759'da, miras yoluyla Ispanya kralı olan Don Carlos de Borbon (Charles III) Osmanlı devleti ile bir ticaret anlaşması yapmak istemektedir. İstanbul'daki elçisini bu işle görevlendirir. Don Carlos İki-Sicilya kralı iken Osmanlı Devleti ile böyle bir anlaşma yapmıştır. Şimdi İspanya kralı olup da İki-Sicilya krallığından (Sicilyateyn) oğlu III. Ferdinand lehine feragat edince, İki-Sicilya kralı iken Türklerle yaptığı anlaşmaya benzer bir anlaşmanın İspanya için de imzalanmasını ister. İstanbul, çeşitli nedenlerle buna yanaşmamaktadır. Reis-ülküttap (dışişleri bakanı) Feyzi Efendi bahane olarak şunu ileri sürer: "İspanya Devleti,Sicilyateyn Devleti gibi (küçük) bir devlet değil, büyük bir devlettir. Onunla imzalanacak anlaşmadan devletin çıkarı ve daha fazla yararı olmalıdır."

Elçi şu karşılığı verir: "Bundan çok yarar olur mu ki iki devlet birbirini kazanacak, yani manevi dostluklarını, görünürde de senede bağlayarak güçlendireceklerdir. Bundan başka, ticaret yararı da vardır."

Reis efendinin karşılığı aynen şöyledir: "Devlet-i aliyye ticaretin varlık ve yokluğunu bir sayar. Ve yalnız ticari yarara, devlet yararı demez".

Bu, belki, elçiyi atlatmak için söylenmiş bir sözdür. Fakat, böyle bir sözü bir İngiliz, bir Fransız, bir Venedik, bir Hollanda... elçisinin, sırf karşısındakini atlatmak için dahi olsa, söyleyeceğini düşünebilir misiniz?

O dönem İmparatorluğunun dünyadan habersiz kimseler elinde olduğunu yabancı devlet başkanları da bilmektedir. Örneğin, önce fevkalade elçi olarak İstanbul'a gönderilen (1755), bir yıl sonra da büyükelçiliğe yükseltilen Fransız Charles de Vergennes'e (şarl dö verjen) Fransız dışişlerince verilen gizli talimatta aynen şu satırları okumaktayız: "Dîvan, çok kez, maalesef câhil bakanlardan oluşmaktadır. Bunlar, Avrupa işlerini az bildiklerinden, dayanağı zayıf veya Osmanlı İmparatorluğunun gerçek çıkarlarına ters kararlar alacak durumdadırlar."

İşte Montesquieu bunu bildiği için haklı çıkmıştır.

- Montesquieu, *Lettres Persanes*, (Paris: Librarie Gründ. t.y.)
- Montesquieu, çeviren Muhiddin Göklü, *İran Mektupları*, (İstanbul, 1963).
- *Les Mille et Une Nuits*, çeviren Antoine Galland, Garnier-Flammarion, 1965.
- *Koçi Bey Risalesi*, çeviren Zuhuri Danışman, Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları, 1972.
- *Bozuklukların Düzeltilmesinde Tutulacak Yollar* (Düsturu'l-amel li-islahi'l-halel). Hazırlayan Ali Can, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1000 Temel Eser Dizisi, 1982.
- "Hayriyye-i Nâbi", 1292, *Nâbi Divanı*'nın sonunda.
- "Lutfiyye-i Vehbi", *Münşeat-ı Aziziyye fi Asar-ı Osmaniyye*, sayfa 238, basılış yılı 1303.
- *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*, translated by Edward Seymour Forster, Oxford, at the Clarendon Press, 1968, University Press, Oxford, sayfa: 122.
- Hüseyin Cahit Yalçın çevirisinden başka Busbecq'ün Mektupları'nın yeni bir çevirisi de vardır. Çev.: Aysel Kurutluoğlu, *Türkiye'yi Böyle Gördüm* (Tercüman: 1001 Temel Eser, t.y.)
- *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar*, Mehmet R. Uzmen, Tercüman 1001 Temel Eser, N.89.
- *Tarih-i Cevdet* (İstanbul: Matbaaa-i Osmaniye, Tertib-i Cedid, 1309), cilt 6, sayfa 7.
- *Recueil des Instructions aux Ambassadeurs et Ministres de France, Turquie*, cilt 19., sayfa 393.

"El Muhâcim Dâimâ"

İÇİNDEKİ YAZILARDAN BAZILARI

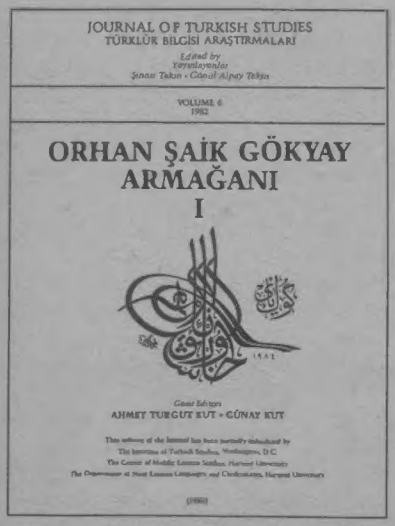

AKTEPE, M. Münir, Osmanlı Saltanatının Sonu
ANHEGGER, Robert F.M., Weiteres zu Kemâl-i Zerd
CANGİDZE, Venera, Anadolu Türk Ağızlarında Gürcüce Sözler
CEMŞİDOV, Şamil Allahverdioğlu, *"Dede Korkut Kitabhanesi"*: "Dedem Korkudun Kitabı,"
DOERFER, Gerhard, Neues zum Imperativ des Chaladsch
ELÇİN, Şükrü, "Kul" Deyimi ve "Kul" Mahlaslı Halk Şairleri
ENGİNÜN, İnci, Abdülhak Hâmid ve Halk Kültürü
ERÜNSAL, İsmail E., Kuruluştan Tanzimata kadar Osmanlı Vakıf Kütüphanelerinde Yapılan Kataloglama Çalışmaları
EYİCE, Semavi, İstanbul'da Sultan I. Mahmud Çeşmesi:
GÜVEN, Güler, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın Son Romanı. Aydaki Kadın.
İLGÜREL, Mücteba, Subaşılık Müessesesi
JIKIA, S.S., Turkish Documents on Turkish-Georgian Historical Interrelations
KAPLAN, Mehmet, Devran-ı Muhabbet
KAYAOĞLU, İ. Gündağ, Neccarzade Dergahına Ait Bir Çift Güğüm
MEHMETOF, Azizaga, Şah İsmail Hatainin Edebi Tesiri
ÖLÇER, Cüneyt, Germiyan Oğlu Yakub Beyin Murad II Adına Darbettirdiği Akçeler
PIPES, Daniel, Mamluk Survivals in Ottoman Egypt
SAKAOĞLU, Saim, Bir Kıbrıs Masalının Motif Yapısı
SMITH, Grace Martin, Food Customs at the Kaadirihâne Dergâh in Istanbul
TANINDI, Zeren, İslam Resminde Kutsal Kent ve Yöre Tasvirleri
TEKİN, Gönül Alpay, Mevlânâ-Yunus Emre ve Ahmed-i Dâ-î Musiki.
WALSH, John R., Yunus Emre and Divan Poetry.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
CUMHURREİSİ
GAZİ
29 X 1923
MUSTAFA KEMAL

Gazi M. Kemal